

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№1, 2024

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d, akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Məmmədov Novruz (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevda

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. I.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: **Əliyev Loğman**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Mammadov Novruz (deputy editor)

(Azerbaijan University of Languages, professor)

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Заместитель главного редактора

Мамедов Новруз проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Гарибова Джала к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Иманов Мухтар д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Джейхунк.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Байрамов Кылынджхан д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Джахангиров Фикрет д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Гаджиева Кифаэт к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Халилли Шахин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Иманова Севда к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Каримов Намиг к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Мамедов Азад д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Набиева Наиля к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Ибрагим Ульфат к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Милжкович Эма проф.
Белградского университета, Сербия

Туркмен Фикрет проф. Эгейский университет,
Турция

Бушотен Хендрик проф. Университета Майнц,
Германия

Байханов Исмаил доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия

Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния

Лаптева Наталья проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь

Рамазан Коркмаз проф, Ассоциация Кавказских
университетов, Турция

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Azad Məmmədov, Şaban Hüseynov

AZƏRBAYCANDA MƏTN DİLÇİLİYİNİN TƏŞƏKKÜLÜ
VƏ İNKİŞAFINA DAİR BƏZİ QEYDLƏR.....11

Ülfət İbrahim

FRANSIZ DİLİNİN VARIATİVLİYİ: SƏRHƏDLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR ...17

ƏDƏBİYYAT

Cavanşir Məmmədzadə

1960-CI İLLƏR FARS POEZİYASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ23

Mahirə Hacıyeva

YENİ DÖVR DİSTOPİYA ƏDƏBİYYATI: MÜASİR
DİSTOPİYA ƏDƏBİYYATINDA GƏNC QƏHRƏMANLAR.....33

Vüsalə Ağabəyli

SPEKULYATİV ƏDƏBİYYATDA GENDER MƏSƏLƏLƏRİ:
ANJELA KARTER YARADICILIĞI.....39

Nəsir Xankişiyev

İNGİLİSDİLLİ KANADA ƏDƏBİYYATININ II DÜNYA MÜHARİBƏSİNƏ
QƏDƏRKİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ.....44

METODİKA

Fatimə Hacızadə

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTININ
SOSİAL-MƏDƏNİ KOMPONENTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ
MƏZMUNUNUN ƏSASLARI52

PEDAQOGİKA

Sevinc Mehdiyeva

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN
TƏTBİQİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN ROLU61

Vəfa Mirzəzadə

MONTESSORİ METODİKASININ MAHİYYƏTİ VƏ
ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜLÜKDƏ ONUN ROLU68

Lidiya Pirojenko

ÇXR-DƏ ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ
GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞU PROBLEMİ.....74

Tamilə Həsənova

AZƏRBAYCANDA MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN
QORUNMASI VƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ İSLAHATLAR.....82

PSIXOLOGİYA

Müjgan Zeyniyeva

YENİYETMƏLƏRİN İNTERNAT EVİNDƏ YAŞAMAĞININ
PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİ.....93

Elxan Bəylərov

NEYRO LİNGVİSTİK PROQRAMLAŞDIRMANIN
TƏRBİYƏ PROSESİNƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ.....100

TİBBİ BİLİKLƏR

Sevda Zamanova, Zülfiyyə Tağıyeva

VİTAMİN D-NİN İNSAN SAĞLAMLIĞINDA ROLU.....106

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Azad Mammadov, Shaban Huseynov</i> SOME NOTES ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF TEXT LINGUISTICS IN AZERBAIJAN.....	11
--	----

<i>Ulfat Ibrahim</i> FRENCH LANGUAGE VARIATION: LIMITS AND PERSPECTIVES.....	17
--	----

LITERATURE

<i>Javanshir Mammadzade</i> CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF PERSIAN POETRY IN THE 1960s.....	23
--	----

<i>Mahira Hajiyeva</i> YOUNG PROTAGONISTS IN CONTEMPORARY DYSTOPIAN NARRATIVES.....	32
---	----

<i>Vusala Aghabayli</i> GENDER ISSUES IN SPECULATIVE LITERATURE: ANGELA CARTER.....	38
---	----

<i>Nasir Khankishiyev</i> THE STAGES OF DEVELOPMENT OF ENGLISH-CANADIAN LITERATURE AFTER THE WORLD WAR II.....	43
--	----

METHODICS

<i>Fatima Hajizada</i> THE BASICS OF THE CONTENT IN THE SOCIO-CULTURAL COMPONENT OF THE AMERICAN ENGLISH.....	51
---	----

PEDAGOGICS

<i>Sevinj Mehdiyeva</i> THE ROLE OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION IN THE IMPLEMENTATION OF PROJECT-BASED LEARNING IN BIOLOGY TEACHING.....	60
---	----

<i>Vafa Mirzazade</i> THE ESSENCE OF THE MONTESSORI METHODOLOGY AND ITS ROLE IN PERSONALITY ORIENTATION.....	67
--	----

Lidiia Pirozhenko

THE PROBLEM OF YOUTH EMPLOYMENT IN THE CONTEXT
OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN CHINA.....74

Tamilla Gasanova

THE DUTY OF EVERY CITIZEN IS TO TAKE CARE
AND NATIONAL VALUES.....81

PSYCHOLOGY

Mujgan Zeyniyeva

PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF LIVING IN A BOARDING SCHOOL
FOR ADOLESCENCE.....92

Elkhan Baylarov

NEURO LINGUISTIC PROGRAMMING ISSUES OF APPLICATION
TO THE EDUCATIONAL PROCESS.....100

MEDICAL SCIENCES

Sevda Zamanova, Zulfiya Taghieva

THE ROLE OF VITAMIN D IN HUMAN HEALTH.....99

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Азад Мамедов, Шабан Гусейнова</i> НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ЛИНГВИСТИКИ ТЕКСТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	11
---	----

<i>Ульфат Ибрагим</i> РАЗНООБРАЗИЕ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА: ПРЕДЕЛЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	17
---	----

ЛИТЕРАТУРА

<i>Джаваншир Мамедзаде</i> ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПЕРСИДСКОЙ ПОЭЗИИ В 1960-Е ГОДЫ.....	23
--	----

<i>Махира Гаджиева</i> МОЛОДЫЕ ГЕРОИ СОВРЕМЕННЫХ АНТИУТОПИЙ.....	32
---	----

<i>Вусала Агабейли</i> ГЕНДЕРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СПЕКУЛЯТИВНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: АНДЖЕЛА КАРТЕР.....	38
---	----

<i>Насир Ханкишиев</i> ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ АНГЛО-КАНАДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	43
--	----

МЕТОДИКА

<i>Фатима Гаджизаде</i> ОСНОВЫ СОДЕРЖАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО КОМПОНЕНТА АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	51
---	----

ПЕДАГОГИКА

<i>Севиндж Мехтиева</i> РОЛЬ ВНУТРИДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ПРИМЕНЕНИИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ.....	60
--	----

<i>Вафа Мирзазаде</i> СУЩНОСТЬ МЕТОДОЛОГИИ МОНТЕССОРИ И ЕЕ РОЛЬ В ОРИЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ.....	67
--	----

Лидия Пироженко

ПРОБЛЕМА МОЛОДЕЖНОЙ ЗАНЯТОСТИ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КНР.....74

Тамилла Гасанова

СОХРАНЕНИЕ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И РЕФОРМЫ
В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....81

ПСИХОЛОГИЯ

Мужган Зейниева

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ ПРОЖИВАНИЯ
В ИНТЕРНАТЕ ДЛЯ ПОДРОСТКОВ.....92

Эльхан Бейларов

НЕЙРО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ ВОПРОСЫ
ПРИМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....100

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Севда Заманова, Зульфия Тагиева

РОЛЬ ВИТАМИНА D В ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА.....99

DİLÇİLİK

Azad Məmmədov
Azərbaycan Dillər Universiteti

Şaban Hüseynov
Azərbaycan Universiteti

AZƏRBAYCANDA MƏTN DİLÇİLİYİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFINA DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: *Mətn, əlaqəlilik, diskurs, koqnitiv, pragmatik*

Keywords: *text, connectivity, discourse, cognitive, pragmatic*

Ключевые слова: *текст, связность, дискурс, когнитивный, прагматический*

Giriş. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilikdə mətn və diskurs problemi bir çox elm sahələri tərəfindən gündəmə gəldi və bu sahədə böyük vüsətlə elmi axatarışlar problemə yanaşma üsulundan asılı olaraq mahiyyətə bir problemlə bağlı olsa da, nisbi fərqlərlə bir çox məsələlərə aydınlıq gətirdi. Bu kontekstdə qədim və müasir mətnlər, onların spesifik xüsusiyyətləri çoxsaylı elmi axtarışların mövzusunə çevrildi. XX əsrin 70-80-ci illərində mətn dilçiliyi əvvəli onilliklərdən fərqli olaraq, konseptual baxımdan müəyyən qədər müəyyənləşərək elm sahəsi kimi dilçilikdə öz yerini tapdı. Bu dövrdə dilçilikdə “diskurs” problemi gündəmə gəldi və problemə yanaşma prinsipindən asılı olaraq müxtəlif diskursiv konsepsiyalar meydana çıxdı. Həmin konsepsiyaları birləşdirən mətn və diskurs kontekstində diskursun şifahi-danışıq faktoru olması idi. Lakin bu, ümumi müəyyənləşmə idi. Problem araşdırıldıqca bu aspektdə yeni oxşarlıqlar və əsaslı fərqlər özünü göstərdi. Müasir dövr dilçiliyi bu problemin həll səviyyəsi, bu sahədə daha dəqiq elmi nəticələrin əldə olunmasına görə əvvəlki illərdən çox fərqlənirdi. Buna səbəb mətn dilçiliyinin və diskurs təhlilinin geniş planda tədqiqata cəlb olunması və yeni elmi nailiyyətlərin əldə olunması idi.

Diskurs və mətn nəzəriyyəsi aspektində Azərbaycan dilçilərinin apardıqları elmi axtarışlar müəyyənləşmiş konsepsiyalar səviyyəsində onlarla konqrensdiyaya girə biləcək səviyyədə çox dəyərli elmi nəticələri ilə səciyyələnə bilər. Bu istiqamətdə akad. K.M.Abdullayev, prof. F.Veysəlli, prof. A.Məmmədov, M.Məmmədov və digərlərinin fəaliyyətini etiraf etməliyik. Xüsusilə akad. K.M. Abdullayevin mətnin sərhədlərinin müəyyənləşməsinin propozision meyarı, eləcə də epos mətnlərinin poetikasına yeni baxışı bu fikirlərimizi təsdiqləyir.

1. Mətn və əlaqəlilik

Dilçilikdə mətn fenomeninin öyrənilməsi prosesində qarşıya çıxan ən mühüm məsələlərdən biri mətnin sərhəddinin müəyyənləşməsi meyarından ibarət idi. Bu sahədə V.Dressler, İ.Qalperin, K.M.Abdullayev kimi görkəmli dilçilər konseptual tədqiqatları ilə bir çox məsələlərə aydınlıq gətirdilər. Azərbaycan və türk dillərinin faktları əsasında tədqiqat aparən akad. K.M.Abdullayev bütün türk dilləri üçün spesifik olan “çərçivə” konsepsiyasını irəli sürdü. Həmin konsepsiyanın əsasında ulu türkdə mövcud olmuş cümlənin çərçivə modeli dayanır, yəni cümlənin xarakterik əlamətləri mətnin üzərinə köçürülür. Bununla əlaqədar o yazır:

“Bu çərçivəliliyin əlamətləri ulu dildən ayrılan canlı türk dialektlərində, sonralar müstəqil ədəbi türk dillərində yaşamaqda davam etmişdir. Əsas kimi bunu götürmək lazımdır ki, çərçivəliliyin mahiyyətində təkrar prinsipi durur. Azərbaycan türk dilində cümlənin çərçivəliliyi həmişə propozisiyada olan və materiallaşmış subyekt ideyasının cümlənin sonunda şəxs sonluqlarında özünü göstərən təkrarında nəzərdə tutulur. Və beləliklə, cümlənin bitməsinin məntiqi kompozision və struktur vasitəsi kimi iki komponentdən ibarət təkrar özünü göstərir. Bu komponentlərdən biri cümlənin son pozisiyasındakı bu subyektin təmsilçisi olan şəxs göstəriciləridir” [1, s.202]. Mətnin müəyyənləşməsi meyarı haqqında K.M.Abdullayevin propozision konsepsiyası digər türk dillərinin tədqiqatçıları tərəfindən də qəbul olunmuş və ona dəfələrlə istinad edilmiş və istinad edirlər. Bu konsepsiya nəzəri dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rol oynayır. Həmin konsepsiyanın həm də ümumnəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ənənəvi dilçiliyimizdə mövcud olan cümlə qrammatikasını mətn qrammatikasına qədər genişləndirdi. Nəticə etibarilə mətnin sərhədlərinin müəyyənləşməsi meyarı ilə yanaşı, dilin qrammatik vahidlərinin mətn sferasındakı funksiyasını da gündəmə gətirdi. Beləliklə, akad. K.M.Abdullayevin mətnin müəyyənləşməsinin propozision meyarı nəzəri dilçilikdə öz yerini tutdu.

Akad. K.M.Abdullayevin rəhbərliyi altında gənc tədqiqatçıların mətn dilçiliyinə gəlməsi Azərbaycanda mətn dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həmin tədqiqatlar həm Azərbaycan və Türk dilləri üzrə, həm də tipoloji aspektdə aparılmaqla geniş əhatə dairəsinə malik olmuş və türkologiyada Mətn dilçiliyi məktəbinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Akad. K.M.Abdullayevin Mətn dilçiliyi məktəbinin nümayəndələrinin çoxsaylı elmi tədqiqat işləri *“Azərbaycan dilində Mürəkkəb sintaktik bütövlər”*[3]. Kitabında cəmlənmişdir. Bu tədqiqat işləri Türkologiyada Mətn dilçiliyi məktəbinin formalaşmasının birinci dövrünü əhatə edən çox dəyərli elmi nəticələrə malikdir. Türkologiyada Mətn dilçiliyi üzrə tədqiqat aparən mütəxəssislər Azərbaycan Mətn dilçiliyi məktəbinin nümayəndələrinin elmi tədqiqatlarının nəticələrindən faydalanırlar. Hazırda akad.K.M.Abdullayevin rəhbərliyi ilə bu istiqamətdə tədqiqat işləri davam etdirilir. Həmin məktəbin digər türk respublikalarında da yetirmələri vardır.

Mətn haqqında biliklərimiz əsasən ədəbi, üslub və semiotik əsaslara söykənir. Əslində bu cür yanaşma bir sıra amillərlə izah oluna bilər və başa düşüləndir. Mətnin müəyyənləşdirilməsində həcmə heç bir rolu yoxdur (mətn bir söz və yaxud böyük bir roman əsəri də ola bilər). Əsas meyar onun koherentliyi və təbii ki, ünsiyyət zamanı istifadə oluna biləcəyidir. Beləliklə, Aristotelin elmə gətirdiyi ritorik vasitələr (məsələn, metafor, anafor, təkrarlar və s.) sadəcə mətni və ümumiyyətlə verbal kommunikasiya prosesini daha poetik və daha effektiv etməyə xidmət

etmir, həm də əslində mətndə koherentliyi təmin etməyə yardım edir və bu anlama prosesinin alətidir. Söhbət nəticə etibarilə mətni yaradan linqvistik əlaqə-koheziya [12] vasitələrindən gedir. Koheziya və koherentliyin mətn dilçiliyində iki əsas amil olduğu fikri V. Dressler və R. De Boqrandın 1981-ci ildə nəşr olunmuş “Mətn dilçiliyinə giriş” adlı kitabında da vurğulanır [8]. Onlar bu əsərdə koheziya və koherentliyi tekstuallığın yeddi standartlarına daxil etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, koheziya və koherentliyin müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar bu günə qədər davam edir və aktuallığını itirməmişdir.

Mətn dilçiliyində, adətən, mətn yaradan koheziya vasitələri təhlil edilərkən, diqqət bağlayıcılara, əvəzliliklərə, artikllara, zərflərə, ədatlara və digər qrammatik elementlərə, leksik koheziya vasitələrinə aid edilən leksik təkrarlara, sinonimlərə, eyni semantik sahəyə daxil olan sözlərə, eləcə də söz sırasının təkrarı, ellipsis (sıfır təkrar), söz sırasının pozulması (inversiya) və digər sintaktik vasitələrə yönəlik. Təbiidir ki, mətni formalaşdıran dil vasitələrini nəzərdən keçirərkən hər bir dilin öz tipoloji spesifikasiyası da maraq kəsb edir. F.Y.Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” [5, s. 350-354] əsərində “Mətn, dilçiliyi” bölməsində mətnin struktur elementlərindən, kontekstual xüsusiyyətlərindən, onu formalaşdıran vasitələrdən və mətnin əlamətlərindən bəhs etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində mətnə tərif verməyə cəhd edən, onu formalaşdırmağa çalışanlardan biri L.M. Qranovskaya olmuşdur [6]. O, mətnin əsas əlamətlərindən danışarkən buraya pragmatiklik, səmərəlilik, oxunaqlıq, informativlik, yenilik və qiymətləndirməni faktorları daxil edir. Ümumilikdə, mətn dilçiliyinin müstəqil bir linqvistik sahə kimi formalaşması və inkişafı məhz mətndə əlaqəliliyi yaradan və deməli artıq cümlə həddini aşan həmin koheziya vasitələrinin (qrammatik, leksik, üslub) və koherentliyin (semantik və məntiqi əlaqələr) tədqiqi sayəsində mümkün olmuşdur. Beləliklə, qrammatikanın cümləfövqi mahiyyət daşımaya iddiası ortaya çıxdı və qısa zamanda ciddi linqvistik araşdırmalara yol açdı. Artıq adını çəkdiyimiz M.A.K.Hallidey və R.Həsən mətni formalaşdıran koheziya vasitələrini **İngilis dili materialı əsasında çox uğurla sistemləşdirən ilk tədqiqatçılardandır** [12]. Onlar *İngilis dilində koheziya* adlı məşhur əsərlərində koheziya vasitələrini qrammatik (əvəzliliklər, bağlayıcılar və s.) və leksik (formal leksik təkrarlar və s.) baxımdan qruplaşdırır. Sonralar İ.Qalperin (Гальперин, 1981) və digərləri bu cür araşdırmanı rus dili, akad.K.Abdullayev isə Azərbaycan dili materiallarından istifadə edərək aparmışdır. O, mətnin koheziyasından danışarkən yazır: “*Mətnin koheziyası, yəni komponentlərin mətndaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Praktik olaraq dilin istənilən səviyyəsi koheziya üçün nə isə verir və bu vasitələrin arasında iki ümumiləşdirici vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunların biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipini “sintaktik” adı altında birləşdirmək mümkündür*” [1, s. 233].

A.Məmmədov “Dilçiliyimizin müasir problemləri” (Bakı ADU Nəşriyyatı MMC 2008) adlı dərs vəsaitində mətndaxili əlaqələrdən bəhs edərkən onun mahiyyətini açır: “Mətndaxili əlaqələr, onların struktur, semantik parametrləri, ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilik tədqiqatlarının bilavasitə obyektiv-kommunikativ baxımdan tam dil vahidlərinin mahiyyəti etibarlı ilə ayrılması meyarı olan qrammatik anlayışının özü müasir mətn dilçiliyində əlaqəlilik anlayışından asılı vəziyyətə salınmışdır. Belə yanaşma çərçivəsində tə-

bii ki, əsas diqqət mətndəki formal əlaqə vasitələrinə yönəldilir [9, s.52]. Beləliklə, o, mətndaxili əlaqələnmədə formal əlaqə vasitələrinin rolunu diqqətə çatdırır.

2. Mətn dilçiliyindən diskurs təhlilinə doğru

Mətnin diskurs tədqiqatlarında rolu və əhəmiyyəti haqqında fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, yalnız dilçilər deyil, hətta bəzi filosof və psixoloqlar da mətni (semiotik anlamda) diskursun mühüm elementi kimi nəzərdən keçirir. Sırf mətn dilçiliyində isə mətn ilə diskurs arasındakı termin qarışıqlığına N.Enkvist 1989-cu ildə yazdığı *Mətn dilçiliyində baza terminlər* adlı məqaləsi ilə aydınlıq gətirdi [11]. Əsərdə o, diskursun klassik tərifini aşağıdakı kimi vermişdir [11, s.372].

Diskurs mətnlə sosial komponentə malik kontekstin vəhdətidir.

XX əsrin sonuna doğru və XXI əsrin əvvəllərində M.A.K.Hallidey, U.Çeyf, T.Van Deyk və digər çoxsaylı tədqiqatçılar mətn və diskurs, onların mahiyyəti, onların fərd, bilik və cəmiyyətlə əlaqələri, eləcə də onların sosial, semiotik, pragmatik və koqnitiv aspektləri haqqında çoxsaylı əsərlər yazmışlar. Əslində, diskursu elmi araşdırma obyektinə çevirmiş bu filosoflar, semiotiklər, dilçilər, sosioloqlar çox mühüm bir vəzifənin öhdəsindən gəlmişlər. Onlar adını çəkdiyimiz həmin elm sahələrinin hər biri üçün mühüm olan müəyyən bir aspektin gələcək inkişafını və hətta bəzən həmin elm sahəsinin özünün mövcudluğunu təmin etmişdir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq sosiologiya, psixologiya, semiotika, dilçilik və fəlsəfə elmlərinin apardığı elmi tədqiqat diskurs, onun mahiyyəti, fərd, bilik və onun cəmiyyətlə əlaqəsi, diskursun koqnitiv və pragmatik xüsusiyyətləri haqqında çoxsaylı tədqiqat əsərlərinin mövzusu olmuşdur. Bu dövrdə sosial praktika kimi müəyyənləşdirilmiş diskurs müxtəlif elm sahələrinin tədqiqi əsasında böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Belə ki, həmin tədqiqatçılar diskurs araşdırmaları sayəsində hər bir yuxarıda göstərilən elm sahəsinin özünün gələcək inkişafının çox mühüm aspektlərini təmin etməyi bacarmış və beləliklə də, hətta, Diskurs Təhlili və bir qədər sonra Tənqidi Diskurs Təhlili adlanan yeni bir fənnin əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycanda diskurs təhlilinə dair ilk kitablardan birinin müəllifi F.Vey-səllidir. Onun bu sahədəki araşdırmaları diskurs nəzəriyyəsinə zənginləşdirici təsir edir. Onun 2010-cu ildə nəşr olunmuş “Diskurs təhlilinə giriş” adlı kitabı bu istiqamətdə ölkəmizdə işıq üzü görmüş ilk kitablardandır. Müəllif bu əsərdə mətn və diskurs arasındakı fərqlə aydınlıq gətirməyə çalışır.[4]. O, diskurs, onun əlamətləri, mahiyyəti və yaranması, pragmatika və diskurs konteksti, diskursda intonasiya və söz sırası, diskurs və semantika diskurs və anlam və digər məsələlər geniş şəkildə təhlilini tapmışdır. Bu əsərin “ Diskursun tərifinə dair” [s.19] başlığında diqqəti diskursla bağlı mühüm məqamlara yönəldir:

1.Diskurs sırf linqvososial, mətn isə sırf linqvistik sahəyə aiddir;

2.Diskurs proses, mətn isə onun nəticəsidir;

3.Diskurs real danışıq hadisəsidir, mətn isə abstrakt mental konstruktur;

4.Bitkinlik mətnə xasdır, diskurs kommunikativ hadisə ilə bağlıdır, o, zaman məhdudiyəti tanımır.

5.Diskurs real və potensial ölçüləri olan sistemdir; bu zaman o, kommunikativ praktika sahəsi olmaqla hadisələrin məcmusu hesab olunur. Diskurs müəyyən sosial məkanda baş verən danışıq fəaliyyətidir [4, s.21-22].

Diskurs sahəsində tədqiqatlar A.Məmmədov və M.Məmmədovun həmmüəllifliyi ilə yazılmış “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” [10] adlı kitabda artıq

koqnitiv aspektdə inkişaf edir. Bu əsərdə dikurs probleminin tarixi, onun strukturu, diskurs tipləri və ritorik vasitələr tədqiqata cəlb olunmuşdur. Kitabda diskurs aşağıdakı aspektdə araşdırılır: “*Diskursa müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən – sosioloji, psixoloji, tarixi aspektlərdən baxılır. Dilçilikdə diskursun tədqiqinə maraq müasir funksionalizmin fundamental səciyyəvi xüsusiyyətidir və bu amil onu dilçiliyi digər müasir sahələrindən, eləcə də əvvəlki istiqamətlərindən fərqləndirir. Tarixi nöqtəyi-nəzərdən, diskurs tədqiqinə istiqamətlənmiş funksionalizm-grammatistlər tərəfindən diskursa marağın nəticəsidir. 1970-ci ildə N.Xomskinin törəmə dilçiliyi ilə razılaşmayan dilçilər qrammatik hadisələrə diskurs baxımından izahatlar axtarmağa başladılar*” [10, s.21]. Diskursun bu tərifində mətn ilə yanaşı, digər mühüm amil olan mətni əhatə edən sosial aləmin rolu da diqqət mərkəzindədir. Diskursa bu cür sosial və sosiolingvistik yanaşma ənənəsi son onilliklərdə davamlı olmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycanda çoxsaylı tədqiqatçılar Azərbaycan, ingilis, rus və digər dillərin materialları əsasında mətn və diskurs, onların praqmatik və koqnitiv baxımdan araşdırmalarına həsr olunmuş dissertasiyalar, monoqrafiyalar və elmi məqalələr yazaraq ölkəmizdə bu çox mühüm fənlərərsası sahəni irəliyə aparır.

Nəticə. Beləliklə, mətn və diskurs araşdırmalarında Azərbaycan dilçiliyində dünya dilçiliyindəki əsas meyillər özünü göstərir. Mətnlə diskursun fərqli anlayışlar olduğu və diskursun cəmiyyət üzvü olan insanların mətnlərdən istifadə etdikləri zaman formalaşdığı faktının artıq dilçilər tərəfindən də tamamilə qəbul edildiyini bir daha təsdiq olunur. Hər hansı diskursda lingvistik və yaxud digər semiotik sistemlərə aid mətnin əsasını tapmaq mümkün olduğu halda, hər hansı mətni diskurs hesab etmək olmaz. Beləliklə, diskursa həm sırf lingvistik, həm də fənlərərsası yanaşmalarda mətn ən mühüm amillərdən biri kimi təqdim olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri Bakı: Maarif 1998. 281s.
2. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка: Дис. ...д-р. филол. наук. Баку 1984. 356 s.
3. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər”. Bakı Mütərcim 2012. 608 s.
4. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, Təhsil NPM. 2010. 140 s.
5. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı Mütərcim 2013. 417 s.
6. Грановская Л.М.. «Структура и семантика» Баку, Мутаржим, 2006
7. Гальперин И.Р. (1981) Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука 1981. 138 с.
8. Dressler W.V. & De Beugrande R. (1981) Introduction to text linguistics London: Longman. 286 p.
9. Məmmədov A.Y. “Dilçiliyimizin müasir problemləri” Bakı ADU Nəşriyyatı MMC 2008.86 s.
10. Məmmədov A., Məmmədov M. (2010) Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çapıoğlu 2010. 96 s
11. Enkvist N.E. (1989) From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse Ed. By W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, p.369-382
12. Halliday M.A.K., Hasan R. (1976) Cohesion in English London: Longman Group Limited , 1976. 374 p.

*Azad Mammadov
Shaban Huseynov*

Summary

**SOME NOTES ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF TEXT
LINGUISTICS IN AZERBAIJAN**

The paper deals with analysis text and its connectivity as well as with interrelationship between text and discourse in general linguistics and also in Azerbaijani linguistics. Despite the fact this study and in text discourse have some specific features they are stale within the global trend. It clearly demonstrated in the conception of K.Abdullayev on definition of text borders and in other approaches to text and discourses.

*Azad Mamedov
Шабан Гусейнов*

Резюме

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ
ЛИНГВИСТИКИ ТЕКСТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Статья посвящена анализу исследований текста и его связности, а также взаимоотношения между текстом и дискурсом, как в общем языкознании, так и в Азербайджанском языкознании. Несмотря на то, что исследование в области текста и дискурса имели некоторые специфические особенности, все же они находились в русле общемировых тенденций. Это наглядно демонстрируется в концепции К. Абдуллаева об определении границ текста и в других подходах к тексту и дискурсу.

Rəyçi: prof. F.Y.Veysəlli

Ülfət İbrahim
Azərbaycan Dillər Universiteti
M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti (Bakı filialı)

FRANSIZ DİLİNİN VARIATIVLIYI: SƏRHƏDLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: *fransız dili, variativlik, təsnifat, bölgə, dil vəziyyəti, ədəbi dil*

Key words: *French language, variation, classification, region, language situation, literary language*

Ключевые слова: *французский язык, вариация, классификация, регион, языковая ситуация, литературный язык*

Giriş. Çoxdillilik kontekstində fransız dilinin variativliyinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə bu dilin variantlarının müxtəlif xüsusiyyətlərinə, onların fəaliyyətinə və inkişaf dinamikasına, eləcə də başqa dillərlə əlaqəsinə dair geniş məlumatlara rast gəlinir. Bununla belə, bu variantların ərazi xüsusiyyətlərinə dair təsvirini həyata keçirmək məqsədi ilə hər hansı bir reyestr parametrləri işlənilib hazırlanmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri, fransızdilli məkanın geniş müxtəlifliyi ilə xarakterizə oluna bilər. Beləliklə, müraciət etdiyimiz mövzu dilçilik, variantologiya, linqvocoğrafiya, areal dilçiliyi, dialektologiya, sosiolinqvistika və s. əlaqəli fənlərin kəsişməsində yer almışdır.

Çağdaş dövrdə fransız dilçiliyində variativlik mövzusunun araşdırılması aktual mövzulardan hesab olunur. Eyni zamanda, fransız dilinin müxtəlif dialektlərinin fonetik, leksik, qrammatik aspektlərinin daha dərinədən öyrənilməsi mühüm məsələlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir.

Fransız dilinin statusuna uyğun fransızdilli məkanın (ərazilərinin) təsnifatı

Fransız dilinin müəyyən bir ölkə və ya bölgədə yerinə yetirdiyi funksiyaları müəyyənləşdirəndə fikrimizcə əksər hallarda obyektiv status hesab olunan rəsmi dövlət dili meyarına əsaslanılır. Məlumdur ki, bu göstərici (meyar) bölgədə real olan mövcud dil vəziyyətini əks etdirmək üçün kifayət deyil. Bundan başqa bu meyar qeyri-stabil hərəkətdə olan göstərici kimi qəbul edilə bilər (fransız dilinin rəsmi dil statusunun ləğv edilməsi halları məlumdur: misal üçün, Hindistanın Pondişeri əyalətində, Mavrikiy adasında və s.). Lakin bununla belə fransız dilinin bölgələr üzrə rəsmi, iki rəsmi dildən biri və qeyri-rəsmi dil təsnifatı daha çox etibarlı meyardır. Dünya ölkələrində fransız dilinin hüquqi statusu barədə daha geniş və dəqiq məlumatlar Beynəlxalq Frankofoniya əməkdaşlıq təşkilatının rəsmi mənbələrində təqdim olunur. [6]

Son zamanlar ədəbi dillərin tədricən inkişafı nəticəsində müxtəlif bölgələrdə istifadə olunan dialektlərin rolunun azalması müşahidə edilir. Lakin bəzi hallarda ədəbi dilin özünün də variantlarının yaranmasına rast gəlirik. Belə olan halda variativliyin dörd əsas tipini qeyd etmək mümkündür.

1. *Ölkələrin hüduulları daxilində yaranan ədəbi dilin variantları.* Misal olaraq Yunanıstan və Norveçdə tarixi səbəblərdən ədəbi dilin müxtəlif variantları yaranmışdır: bir tərəfdən xalq-danışıq dilinə yaxın və digər tərəfdən isə ona uzaq olan dillərin sayəsində.

2. *Ölkə hüduullarında ədəbi dilin regional variantları.* Yerli dialektlərin təsiri nəticəsində ədəbi dil müəyyən xüsusiyyətlərə yiyələnmişdir. Regional variantlar Fransada dil vəziyyətinin təhlili mövqeyindən nəzərə alınaraq formalaşmışdır.

3. *Eyni dildən istifadə edən müxtəlif ölkələrdə bədii dilin milli variantlarının formalaşması.* Belə ki, ingilis dilinin aşağıdakı variantları yaranaraq bu gün fərqləndirilməkdədir: Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Kanada və s. Fransız dilinin isə aşağıdakı variantları mövcuddur: Fransa, Kanada, Belçika, İsveçrə. Variantlar ədəbi dilin paralel inkişafı əsasında (ayrı-ayrı dialektlər müxtəlif mənalara malik olublar) və ya dilin digər əraziyə keçməsi nəticəsində (misal üçün fransız dilinin Kanada variantı) formalaşır.

4. *Superstrat ərazi variantları.* Müəyyən dil rəsmi ictimai vasitə kimi istifadə olunur, lakin ölkə əhalisinin çox bir hissəsi üçün doğma dil hesab olunmur. Fransız dilinin belə variantlarına əsasən Afrika qitəsində rast gəlinir. [5, s.173]

Fransız ədəbi dil variantlarının yaranması səbəbləri

Ədəbi dil variantlarının yaranma səbəbləri arasında linqvistik və ekstralingvistik səbəbləri qeyd etmək mümkündür:

1. *Eyni dili istifadə edən cəmiyyətlər arasında (icmalar arasında) iqtisadi və siyasi əlaqələrin zəifləməsi.* Belçika və fransızdilli İsveçrə əraziləri demək olar ki, heç zaman Fransanın tərkibinə daxil edilməyib və təcrid olunmuş şəkildə mövcud olublar (istisnaı Belçika təşkil edir, o 1794-1814-cü illərdə bir müddət Fransanın tərkibində olmuşdur). Fransızdilli Kanada isə Fransadan uzaq coğrafi ərazidə yerləşir və 200 il əvvəl onunla siyasi təmasları zəifləyib. Bu vəziyyət öz növbəsində eyni əşya və məfhumun müxtəlif ölkələrdə fərqli adlar alması ilə nəticələnmişdir. Misal olaraq ikinci dünya müharibəsi dövründə ərzaq məhsullarına talon sistemi tətbiqi zamanı talonlar Fransada “*tickets*”, Belçikada isə “*timbres*” adlandırılmışdır. “Növbə” sözü isə Fransada “*queue*”, Belçikada “*file*”, bəzi Afrika dövlətlərində isə “*chaîne*” sözləri ilə ifadə olunmağa başlamışdır.

2. *Həyat şəraitinin, ictimai quruluşun xüsusiyyətləri.* Müəyyən ölkə üçün spesifik olan əşyaları bildirən sözlər realiyalar adlanır. Misal üçün fransız dilinin Kanada variantında “*poudrerie*” sözü Fransadakı kimi “*barıt zavodu*” deyil “*quru qar çolğunu*”nu bildirir. Ümumiyyətlə, Kanada soyuq iqlimə malik ölkədir. Bu səbəbdən təsadüfə deyil ki, Kanada fransızcasında qış fəslı ilə əlaqəli olan bir çox məfhumla Fransa fransızcasında rast gəlinmir. Misal üçün “*traîne*” alçaq boylu sankanı; “*poudrer*” isə qar yağmasını; “*souffleuse*” qartəmizləyən maşın; “*raquette*” qar üstündə yeriyərkən ayaqların qarın içində batmaması üçün ayaq-qabının altına bərkidilən xüsusi altlığı bildirir, “*raquetteur*” isə ayaqları qarın içində batmaması üçün ayaq-qabının altına xüsusi altlıq bərkidib yeriyən adamı adlandırmaq üçün istifadə olunan sözdür.

Fransız dilinin Kanada və Afrika variantlarında yalnız müəyyən bölgələrdə mövcud spesifik bitki və heyvanları bildirən çoxsaylı sözlərə rast gəlinir. Realialar eyni zamanda bəzi ölkələrin quruluş və yaşayış xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edə bilər. Misal üçün İsveçrədə səhər saat 10:00-da yüngül qəlyanaltıya “*dix*

heures” deyilir, Belçika fransız dilində isə “*bourgmestre*” və “*échevin*” fransız dilindəki “*mer*” və “*mer köməkçisi*” sözlərinə uyğun gəlir.

3. *Digər dillərin təsiri*. Dilçilik elmində dillərin əlaqə problemi ilə bağlı üç əsas məqam fərqləndirilir:

- *substrat* (latın dilindən sub+stratum “qataltı”) – yerli dillərin müəyyən dillərə nüfuz etməsi. Məsəl üçün Belçika və İsveçrədə fransız ədəbi dilinin substratı yerli fransız dialektləri hesab olunur, Afrikada isə bu rolu ərəb və digər yerli dillər yerinə yetirir.
- *superstrat* (latın dilindən super+stratum “üstqat”) – kənardan nüfuz edən dil və dillərə deyilir. Afrikanın yerli dilləri üçün fransız dili superstrat sayılır.
- *adstrat* (latınca ad+stratum “qonşu qat”) – qonşu xalqların dilləri. Belçikada adstrat holland dili hesab olunur. [2, s.189]

Bu üç məhfum nisbi xarakter daşıyır: fransız dili Əlcəzairdə həm *substrat*, həm də *adstrat* hesab olunur. Bir çox fransız ədəbi dil variantlarının xüsusiyyətləri *substrat* və ya *adstratın* təsiri ilə izah olunur. Məsəl üçün Afrikada açıq və qapalı saitlərin tələffüzdə fərqləndirilməməsi (o, e, oe) yerli dillərdə bu sait səslərin qarşılığının mövcud olmamasını müəyyənləşdirir.

4. *Dialektlərdən keçən nitqin xüsusiyyətləri*. Bu faktor Kanada və Afrika qitəsində istifadə olunan fransız dilinə aiddir. Bu bölgələrdə fransız dilinin variantlarının mövcudluğu fransız mühacirlərinin dialekt xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Kanadada məskunlaşmış mühacirlərin əksəriyyəti əslən Fransanın Şimal-Qərb bölgələrindəndir (Normandiya və Bretan vilayətlərindən). Köç zamanı mühacirlər öz dialekt xüsusiyyətlərini yeni torpaqlarda məskunlaşarkən bu ərazilərə gətirmişlər. Lakin son zamanlar aparılan tədqiqatlar onu sübut edir ki, XVII əsrdə Kanadanın kəşf olunması və bu əraziyə köçün başlanmasında Fransanın İl de Frans vilayətinin danışıqı daha çox nüfuza malik idi və Kanadada əsas dil normasına çevrilmişdi. Lakin fransızdilli kanadalıların danışıqında daha çox normand dialektinin xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmaqdadır. [4, s.147]

Afrika qitəsinə nüfuz edən fransız dilinin təsirini əlcəzairililərin misalında göstərmək mümkündür. Əlcəzairə Avropa müstəmləkəçilərinin əksəriyyəti Fransanın cənub bölgələri, Kataloniya (İspaniya) və İtaliyadan köç etmişdir. Fransanın cənubundan köç edən fransızdilli əhəlinin (onların əsasən çox bir hissəsi Əlcəzair müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəni tərk etmişdir) danışıqında Fransanın cənub dialektlərinə xas olan leksik xüsusiyyətlər sezilməkdə idi.

5. *Arxaizmlərin qorunub saxlanması və yeni tendensiyalar*. Dildəki yeni tendensiyalar hər zaman mütləq şəkildə dilin bütün arealını əhatə etmir. Bəzi bölgələrdə arxaizmlər qorunub saxlanılır. Məsəl üçün XIX əsrə qədər *le déjeuner*, *le dîner*, *le souper* “səhər”, “günorta” və “şam yeməyini” bildirmək üçün istifadə olunan sözlər idi. Gündəlik qida qəbulunda tədricən dəyişiklik baş verdiyindən : səhər və günorta yeməyini daha gec saatlarda qəbul etməyə başladılar. Səhər saatlarında isə yüngül qəhvəaltı etmək adət halını almağa başladı. XIX əsrin birinci yarısında isə Fransada yeni qida qəbulu sistemi qaydaları tətbiq olunmasına rast gəlinir: *le petit déjeuner*, *le déjeuner*, *le dîner*. Lakin Belçika və İsveçrədə digər fransız dili dialektlərində olduğu kimi sadalanan sözlər eyni mənada qorunub saxlanmış və bu günə qədər istifadədədir: *déjeuner – səhər naharı etmək*, *dîner – günorta yeməyi etmək*, *souper – şam yeməyi etmək (etmək)*. Bu səbəbdən belçikalı

“*Je vous invite au dîner*” dedikdə sizi Fransadakı kimi şam yeməyinə deyil, gü-norta yeməyinə dəvət etmiş olur.

Bəzi Avropa dillərində bir zamanlar iyirmi hesab sistemi mövcud olmuşdur. Bu gün bu say sistemi bir sıra dillərdə istifadədədir. Məsəl üçün danimarkalılar aşağıdakı kimi sayları ifadə edirlər:

$$50=2\ 1/2\cdot 20$$

$$60=3\cdot 20$$

$$70=3\ 1/2\cdot 20\ \text{və s.}$$

Bask dilində isə rəqəmlər aşağıdakı sxem üzrə ifadə olunur:

$$40=\text{iki dəfə iyirmi}$$

$$50=\text{iki dəfə iyirmi və on}$$

90=dörd+iyirmi+on. Bu da öz növbəsində fransız dilindəki 90 (*quatre-vingt-dix*) sayıdır. Fransız dilində iyirmilik sistemi ilə hesablanma elementləri bu gün də istifadə olunmaqdadır (*quatre-vingt-dix 90, soixante-dix 70, quatre-vingts 80*). Ehtimallara görə bu qall substratından qorunub saxlanılan elementdir. İsveçrə və Belçikada isə qədim romalılar kimi onluqlarla hesablama sistemi istifadə olunur. Beləliklə fransız dilli İsveçrə və Belçikada : *septante 70, huitante (octante) 80, nonante 90* istifadə etmək doğru sayılır.

Digər tərəfdən isə hər bir ərazi dil varinatında başqa bölgələrdə, artıq mövcud olan sözlərin keçid mənasının analogiyası əsasında yeni sözlər yaranır. Məsəl üçün Belçikada *taiseux* – susqun, Kanadada *avionnerie* – təyyarə zavodu, İsveçrədə – *assommé* – möhkəm zərbə (*assommer* feilindən), Afrikada *tamtameur* -tam-tam musiqi alətində ifa edən musiqiçi.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzər alaraq digər əraziyə keçid zamanı dilin dəyişməsi faktorunun üç əsas səbəbini qeyd etmək mümkündür:

1) *dilin təsir xüsusiyyətləri*

2) *dil yayılan ərazidə dillərin təsiri xüsusiyyətləri*

3) *ərazi təcrid olma şəraitində, spontan daxili inkişaf prosesi*

Roman və fransız filologiyasında mübahisəli məqamlar, tədqiqatçıların eyni dil hadisələrinin müxtəlif formada təsvir və izahı ilə bağlıdır. Məsəl üçün bəzi dillər fransız dilində burun saitlərinin yaranmasını xarici faktorlarla – kelt substratı ilə əlaqələndirilir, digərləri isə daxili faktorlarla – fransız dilinin sait sisteminin daxili inkişafını əsas götürürlər; [u] saitindən [y] sait səsinin yaranması isə ya kelt substratı və ya german superstartı ilə əlaqələndirir, bəzən isə Qaliya ərazisində roman nitqinin daxili inkişafının yayılması ilə əsaslandırmağa çalışırlar. [2, s.259]

Ədəbi dilin variantları arasında forma fərqliliyinə aid struktur, norma və nitq qaydalarına, yəni uzusla əlaqəsi önə çıxır.

Dilin strukturu (sistemi) müəyyən əlaqələrlə bir-birinə bağlı elementlər vəhdətini təşkil edir. Məsəl üçün fonetik sistem fərqləndirici əlamətləri seçilən müəyyən fonemlərin vəhdətindən ibarətdir: (b - dodaqlanan+cingilti+qalın; p –dodaqlanan+kar+incə və s.). Sistemin elementləri bir-birini əvəz edə bilər, lakin belə olan halda, bu, məna dəyişikliyinə gətirib çıxarar. Məsəl üçün “*olmaq*” yerinə biz “*ölmək*” desək bu artıq başqa feil olacaq.

Fonetik və grammatik sistemdə variativlik

Fonetik sistemdə dəyişikliklər yeni fonemlərin işlədilməsi və ya mövcud fonemlərin kənarlaşdırılması ilə bağlıdır.

Qrammatik və ya söz formalarında isə dil variantlarının sistem dəyişiklikləri mənə daşıyan və mənə bildirənin fərqləndirilməsi ilə bağlıdır.

Dil norması müəyyən dil vahidinin reallaşdırma üsuludur, normaya riayət mütləqdir. Normadan kənarlaşma yeni mənə və ya mənasızlığa, səhvə gətirib çıxara bilər. Məsəl üçün [r] fonemi Azərbaycan dilində apikal səs kimi, fransız dilində isə uvulyar [r] kimi tələffüz olunur. Fransız dilinin normasına əsasən sait səsi vurğulu vəziyyətdə [r, z, v, ʒ] samitlərin qarşısında, adətən, daha uzun tələffüz olunur; Belçikanın Lyej şəhər sakinlərinin danışığında isə məsəl üçün *pipe* və *timide* sözlərində sait səslər uzun tələffüz olunur.

Nitq (danışiq) norması və ya uzus, eyni şəraitdə dil formalarının istifadə vasitəsidir. Fransız dilinin ərazi variantlarında cümlə qrammatik səhv olmadan tamamilə düzgün qurula bilər, lakin bu cümlə eyni vəziyyətdə olan Fransa sakininin istifadə edəcəyi cümlə olmayacaq. Məşhur ədəbiyyatçı O.Viatt İsveçrəli dəmiryol nəzarətçisinin fransız dilində ritual xarakter almış cümləsini nümunəyə gətirir: “*Présentez vos billets, s’il vous plaît !*” Müəllif bildirir ki, nəzarətçi heç bir səhvə yol vermir, lakin bu cümlə alman dilindən fransız dilinə sözbə söz tərcümə edilmiş cümlədir. Fransız belə vəziyyətdə feil istifadə etmədən *Les billets, s’il vous plaît !* deyərdi.

Sinonimlərlə əvəzlənmə

Normaya eyni zamanda müxtəlif tezlikdə sinonimlərin istifadəsi də aid edilir. Belçikalı filoloq A.Doppan qeyd edir ki, iki oxşar *le premier plan* və *l’avant-plan* ifadələlərindən fransız 100 haldan 99-da birinci variantı istifadə edəcək, belçikalı isə ikinci variantı üstünlük verəcək. Müəllif uzusdakı digər nümunə fərqlərini də qeyd edir. Fransız və belçikalı nəzakətli şəkildə soruşacaq: *Vous permettez ?*, İsveçrəli isə eyni vəziyyətdə: *J’ose ?* deyərək soruşacaq. Təkrar etməyi xahiş edən fransız: *Pardon ?* və ya *Comment ?* sözlərindən istifadə etdiyi halda, belçikalı eyni halda: *S’il vous plaît ?* deyərək soruşacaq.

Bəzi hallarda fransız dilinin Belçika və İsveçrə variantlarında istifadə olunan leksik konstruksiyalar üst-üstə düşür Fransa fransızcasında isə fərqli konstruksiyalarla rastlaşırıq. Sadalanan bu faktlar fransız dili arealında marjinal (kənar) zonalar problemi barədə fikirləri irəli sürməklə güclənməsinə şərait yaradır.

Nəticə. Ədəbi dilin variantları və fransız dilinin ərazi fərqlilikləri üzrə tədqiqat çox geniş və kompleksdir. Bu tədqiqatlar dilin struktur, norma, və uzusunun müxtəlif ərazi bölgələrində inkişafını və dəyişməsinə təhlil edir. Qrammatik və fonetik xüsusiyyətlər, leksika və ədəbi dilin inkişafında nümunələr əsasında ərazi fərqliliklər aydınlaşdırılır. Bu tədqiqatlar ədəbi dilin inkişafının sosiolinqviistik və dialektologiya aspektlərini də öyrənir. Belçika, İsveçrə və Fransa arasındakı marjinal zonaların incələnməsi, dialektlərin və uzus fərqliliklərinin müxtəlif təzahürü ərazi variantlarının xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan yaradır. Tədqiqatlar, dilin mədəni və tarixi fonlarını, digər dillərlə əlaqəsi və dilin formalaşmasında müstəmləkə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dilin vəziyyətini ətraflı şəkildə aydınlaşdırmağa nail olmağa çalışır.

Ədəbiyyat:

1. Le français hors de France (1979) Dir. par A. Valdman. Paris: Champion. 688 p
2. Klinkenberg Jean-Marie, Des langues romanes; Introduction aux études de linguistique romane. Louvain-la-Neuve: Duculot, 1994, 310 p

3. Rafoni J.-C. Le statut du français: langue seconde, langue étrangère, langue maternelle. TFL Télé Formation Lecture.
<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:iQsEMl2i20J:>
4. Gadet F., Ludwig R., Pfänder S. (2009) Francophonie et typologie des situations. Cahiers de Linguistique. no. 34/1. pp. 143–162
5. Гак, В. Г. Введение во французскую филологию : учебник и практикум для вузов / В. Г. Гак, Л. А. Мурадова. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 303 с.
6. <https://www.francophonie.org/>
7. https://usito.usherbrooke.ca/articles/th%C3%A9matiques/remysen_1

Ulfat Ibrahim

Summary

FRENCH LANGUAGE VARIATION: LIMITS AND PERSPECTIVES

This study is devoted to the varieties of the French language and their various features in the context of variantology and linguography. The author of the scientific article provides information about the reasons for the formation of different language variants in different regions of the world, the processes of formation of literary variants, as well as the impact of dialectology and sociolinguistics. It also reflects ideas about the processes of internal development of language in conditions of territorial isolationism. The article contains suggestions for further independent research, providing themes and suggestions for deeper study.

Ульфат Ибрагим

Резюме

РАЗНООБРАЗИЕ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА: ПРЕДЕЛЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Данное исследование посвящено вариантам французского языка и их различным особенностям в контексте вариантологии и лингвографии. Автор научной статьи представляет информацию о причинах формирования различных вариантов языка в различных регионах мира, процессах формирования литературных вариантов, а также воздействии диалектологии и социолингвистики. В ней также отражены идеи о процессах внутреннего развития языка в условиях территориального изоляционализма. Статья содержит предложения для дальнейших независимых исследований, предоставляя темы и предложения для более глубокого изучения.

Rəyçi: prof., K.O.Dadaşov

ƏDƏBİYYAT

Cavanşir Məmmədşadə
Bakı Dövlət Universiteti

1960-CI İLLƏR FARS POEZİYASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: “Yeni şeir” ədəbi cərəyanı, modernizm, forma və məzmun, ənənə və novatorluq, Qərb ədəbiyyatı, ədəbi tənqid

Key words: “New Poetry” literary stream, modernism, form and content, tradition and innovation, Western literature, literary criticism

Ключевые слова: Литературное направление «Новая поэзия», модернизм, форма и содержание, традиция и новаторство, западная литература, литературная критика

Giriş. XX yüzilliyin 60-cı illərində İranda “Yeni şeir” (“Şer-e nou”) cərəyanının bir sıra ədəbi istiqamətlərə şaxələnməsi vüsətləndi. Mənsəblərini “Şer-e nou”dan götürmüş ədəbi qollar Qərb modernizminin birbaşa təsiri altında inkişaf etməyə başladı. “Yeni şeir”in forma və məzmun xüsusiyyətləri, eləcə də Qərb ədəbiyyatından təsirlənmə fars poeziyasının mütərəqqi inkişafına böyük təkan verdi. Xüsusilə, sərbəst şeir formaları novator şairlərin yaradıcılıq imkanlarını artırdı. Qərb poeziyasının təşviqi ilə çağdaş fars şeirində naturalizm, sürrealizm, simvolizm, kubizm və digər modern cərəyanlar öz əhatə və nüfuz dairələrini genişləndirdi. İran ədəbi məkanında əsas aparıcı qüvvələr, əsasən, Nima Yuşic şeirinin, “Yeni mühafizəkarlar”ın və “Ağ şeirçilər”in sıralarında birləşdilər. Zamanın ədəbi portretinin “Yeni şeir”in spektrindən nümayiş olunmasına rəğmən, ənənəvi şeir hələ də cinahları ilə fars poeziyasının obyektivində qalırdı. Klassika Ə.Firuzkuhi, B.Foruzanfər, R.Moəyyəri, M.H.Şirazi, P.N.Xanləri, P.Bəxtiyari, M.Şəhriyar, E.Xorasani, H.Yəğmayi, P.Dövlətabadi və b. simasında yeni poeziya ilə bərabər inkişaf edirdi.

Tədqiqin aktuallığı. İranda “Yeni şeir” ədəbi cərəyanının və ondan törənmiş modern ədəbi istiqamətlərin inkişaf cəhətlərinin, Şərq-Qərb ədəbi əlaqələrinin araşdırılması, konkret olaraq 1960-cı illərdə ədəbi prosesin və ədəbi tənqidin təhlili, ənənə və novatorluq probleminin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqin məqsəd və vəzifələri. 1960-cı illər fars poeziyasının ideya-sənətkarlıq cəhətlərini tədqiq etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. 1960-cı illər fars şeirinin ədəbi mənzərəsinin araşdırılması, bədii və tənqidi əsərlərin təhlil süzgəcindən keçirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. 1960-cı illər fars poeziyasının mövzu, janr, üslub, novatorluq baxımdan öyrənilməsi ilə şərtlənir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. “Yeni şeir”in inkişaf mərhələlərinin, eləcə də fars poeziyasında modernləşmə prosesinin izlənilməsinə görə nəzəri, fars ədəbiyyatı tarixinin tədqiqi və tədrisi, İran ədəbiyyatşünaslığının aktual problemlərinin həlli cəhətdən praktik əhəmiyyətə malikdir.

1960-cı illər fars poeziyasının ideya-bədii cəhətləri

1960-cı illər fars şeirinin ideya-tematikasında, əvvəlki onillikdəki kimi, pessimist motivlər – bədbinlik, küskünlük, nigaranlıq və qorxu aydın sezilirdi. Şeirlərdə ümitsizlik, çarəsizlik və etinasızlıq təlqin olunur, baş qəhrəmanlar ətalətə və sükuta qərq olmuş halda təsvir edilirdi. Şairlər ölkədəki ağır ictimai-siyasi şərait, mətbuat və nəşrlər üzərindəki senzura, fiziki və mənəvi işgəncələr və s. səbəblərdən öz mütərəqqi düşüncə və fikirlərini aşkar ifadə etmək, həqiqətləri sərgiləmək imkanlarından məhrum idilər. Buna görə onlar xalqın və cəmiyyətin həqiqi həyatından, reallıqlardan sərbəst şəkildə söz açə bilmirdilər. Özlərinə qapanıq, qəmli və matəmli halda romantik və simvolik bucaqlara üz tutur, irreal və xəyali dünyalara dalır, “mən”in mayasını təbii hadisə və proseslərdə, təbiət mənzərələrində və qeyri-adiliklərin kəşfində axtarırdılar. Nəticədə şeirlərdə fərdilik və subyektivlik ön plana keçir, təəssürat və hissələr qəribələşir, fikir və düşüncələr mücərrədləşir və dolaşır, işarə və simvollar bəyanın dilinə çevrilir. Əyani reallıqdan uzaqlaşan şairlər zehni gerçəkliyə sığınır, daxillərində səsiz, qeyri-adi və qəribə laqeydlilər baş qaldırır.

Dövrün ədəbi mənzərəsi “incik ruhlar”ı, “ac sərçələr”i, “soyuq ocaqlar”ı və “tənha səhrələr”i ağışuna almış romantizm, öz təxəyyül və təfəkkürünü təbiətin bətninə kökləmiş, onun hər bir cəlvəsində nigaranlıq və həyəcan görməyə çalışən, zehni reallıq naminə əyani həqiqətdən uzaqlaşan simvolizm cərəyanlarının təmsalində bədii şəkil alır. Topplularda işlənmiş شُب (gecə), سکوت (sükut), قفس (qəfəs), حصار (hasar), محکوم (məhkum), تنها (yalnız), بی گناه (günahsız), پنجره (pəncərə), خسته (yorğun), دلگیر (kədərli), صدا (səs) kimi leksik vahidlərin ümumi ədəbi mənzərənin açar sözləri rolunu oynayır. Poeziya, əsasən, məhəbbət və fəlsəfi mövzuların geniş yayılması, qəliz və anlaşılmaz tərkib və ifadələrin, qeyri-xarakterik və qəribə obraz və surətlərin, bədii təsvir vasitələrinin işlənməsi ilə səciyyəlidir. Tədqiqlər göstərir ki, 1960-cı illər ədəbi məkanında ölkənin gərgin və qeyri-sabit iqtisadi-siyasi durumu ilə Qərbi modernizminin çulğalaşması yeni fars poeziyasının ideya-bədii sənətkarlıq xəttinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

1960-cı illərin əvvəllərində “Yeni şeir”, əsasən, “azad şeir” (“شعر آزاد”) və “ağ şeir” (“شعر سپید”) istiqamətlərində inkişaf edirdi. “Ağ şeir”lər daha çox populyarlaşmışdı. Mənsur şeirləri “musiqiyə ehtiyac duymayan bir rəqsə” və “həqiqətdə şeir qəlibində görünmək istəməyən bir şeir”ə [17, s.583] bənzədən Ə.Şamlunun “باغ آینه” (“Güzgülü bağı”) toplusunun nəşri şairin bu üslubda çox ifrata vardığını aydın nəzərə çarpdırırdı. 1957-ci ildə onun fransız sürrealisti P.Eluarın şeirlərindən birinin adından əxz etdiyi “هوای تازه” (“Təzə hava”) məcmuəsinin işıq üzü görməsi yeni poeziyada “ağ şeir”lərin yayılmasına rəvac verdi.

“Azad şeir”in törəməsi olan mənsur şeirlərin poetik strukturu nəsrə yaxın idi. Müəyyən şeir qəlibinin olmaması, vəzn və qafiyəsizlik də bundan irəli gəlirdi. “Azad şeir”də qafiyənin olması mütləq olmasa da, vəzn mövcud idi. Amma vəzn, qafiyə və musiqidən məhrum “ağ şeir”lər məcazlı, incə nəsr xüsusiyyəti daşıyırdı.

Burada məqsəd Qərb poeziyasında olduğu kimi vəznəşir şeir icad etmək idi. Qəlibi mənsur şəkildə formalaşan “ağ şeir”lərin musiqisi sözlərin təbiətindən doğurdu. Poetik parçaların nizamı şeirdə ahəngdar və ya xəfif musiqini ərsəyə gətirirdi. Bənzətmə, istiarə və kinayələrlə zəngin “ağ şeir” Ə.Şamluya görə, “...“şeyrin bir növü” deyil... hər hansı bir “yazı”ya yaxındır...” [17, s.584]. ... Bəzən rəssamlıqdır, amma rəssamlığın köməyi ilə onu bəyan etmək olmaz. Bəzən şeir, bəzən fəlsəfə, bəzən fotoqrafiya, və bəzən rəqsdir [18, s.138]. “Ağ şeir”in qəlibi bədii fikrin məzmunu ilə əlaqəli formalaşır. Düşüncənin və “mən”in tələbi ilə düzənlənən misraların uzun və qısalığının, həm də şairin estetik baxışlarını, zövq və səliqəsini nümayiş etdirməsini Ə.Şamlunun “سمفونی تاریک” (“Qaranlıq simfoniya”) əsərinin təmsalında göstərmək olar:

غنچه های یاس من امشب شکفته است. و ظلمتی که باغ مرا
بلعیده، از
بوی یاس ها معطر و خواب آور و خیال انگیز شده است.
با عطر یاس ها که از سینه ی شب بر می خیزد، بوسه هایی که
در سایه
روده شده و خوشبختی هایی که تنها خواب آلودگی شب ناظر
آن بوده است
بیدار می شوند و با سمفونی دلپذیر یاس و تاریکی جان می
گیرند. [9, s.93-94]

Mənim yasəmənimin qönçələri bu gecə açıbdır. Və mənim bağımyı udmuş zülmət

yasəmənların qoxusundan xoş ətirli, yuxu gətirən və xoş xəyallar doğuran olubdur.

Gecənin sinəsindən qalxan yasəmənların ətri ilə, kölgədə cəzb edilmiş bu-sələrlə

və yalnız yuxulu gecənin gördüyü xoşbəxtliklərlə

oyanırlar, yasəmənin və zülmətin xoşagəlimli simfoniyası ilə canlanırlar.

Şair M.Ə.Sales “ağ şeir”ləri “formasız forma” adlandırır [17, s.399]. “Ağ şeir”in qəlibə və vəznə sığmaması poetik fikrin yüksək və qəliz olması ilə əlaqələndirilir. Həmin iki ünsür heç bir üsulla cilovlanmayan bu növ bədii düşüncə qarşısında yalnız maneə səddi qurması və onun azadlığını əlindən alması kimi qiymətləndirilir. Mənsur yazıda vəznə və qafiyəyə diqqət şairin fikir selini qabaqlayır, onu məzmunundan yayındırır. “Ağ şeir”də bədii fikrin birbaşa inikası, başqa sözlə desək, şeyrin ideya-məzmun cəhəti önəmsənilir. Poetik fikir sərbəst, müstəqil və toxunulmaz qəbul olunur.

Vəznə və qafiyədən məhrum “ağ şeir”lər fars poeziyasında Avropa və Amerika ədəbiyyatlarının təsiri ilə yaranmışdı. Hələ 1920-30-cu illərdə M.Müqəddəm və Ş.Pərtou, sonralar isə M.Şeybani, H.İrani, Q.Qərib, S.Sepəhri, Y.Röyayi, M.Atəşi, F.Fərxuzad və başqaları “ağ şeir”ləri sınaqdan çıxarmışdılar. Lakin İranda “ağ şeir”in müstəqil ədəbi üslub kimi istiqamət alması Ə.Şamlunun adı ilə bağlıdır. Özünün də dediyi kimi, “heç kimin qulağının və ürəyinin onunla olmadığı...” [17, s.387] bir vaxtda mənsur şeirlərdən ibarət “Təzə hava” kitabı ədəbi ictimaiyyətə geniş müzakirə obyektinə çevrilir. “Ağ şeir”lərin fars ədəbiyyatında ənənələşməsi, demək olar ki, bütün ədəbi cəbhələrdən olan təəssübkeşlərinin ciddi etirazları ilə qarşılır. Xüsusilə,

“Yeni klassiklər” bu məsələdə sərt və bərişmaz mövqə sərgiləyirlər. Onlar “Ağ şeirçilər”i istedadsızlıqda, “mayasız təb”ə malik olmaqda, oxucunun poetik zövqünü korlamaqda ittiham edirdilər. Ə.Şamlu “Yeni klassiklər”in ittihamlarını “bazar uşaqları...”nın [17, s.605] danışdığı kimi qiymətləndirirdi və onları beyinləri “qara romantika”nın tüstüsü ilə dumanlandıрмаğa davam etməkdə təqsirkar bilirdi. “Yeni klassiklər”ə qarşı təkcə “Ağ şeirçilər” ayaqlanmamışdılar. Məşhur “فردوسی” (“Firdovsi”) və “نامه آژنگ” (“Dolaşiq məktub”) jurnallarının səhifələrində Ə.Dəstqeyb, Ə.Ayəti, F.Fərruxzad, Y.Röyayi və b. “qara şeir”ləri tənqid süzgəcindən keçirirdilər. N.Nadirpurun “سرمة خورشید” (“Günəşin sürməsi”) əsəri Ə.Şamlu, F.Moşirinin “ابر” (“Bulud”) toplusu Ə.Ayəti tərəfindən tənqid predmetinə çevrilmişdi. Onilliyin əvvəllərində “آرش” (“Areş”), “اناهیتا” (“Anahita”), “کتاب هفته” (“Həftənin kitabı”), “فریادها” (“Fəryadlar”), “ماهنامه فرهنگ” (“Mədəniyyət”), “ایران آباد” (“Abad İran”), “کوش” (“Araşdırma”), “پیام نوین” (“Yeni xəbər”) kimi kütləvi nəşrlərdə cəmiyyətdəki ədəbi mübahisələr dəyərləndirilirdi.

Əslində Ə.Şamlu “ağ şeir”ləri dil mürəkkəbliyi, məna anlaşılmazlığı və məzmun dolaşığı tilsimindən azad etməyi, ona poetik düşüncənin yeni bir şəklini bağışlamağı hədəfləyirdi. Lakin bir çox hallarda S.Sepəhri, Q.Qərib, H.Müsəddiq, M.Kiyanuş və başqalarının əsərlərindəki fikir dolaşığına və anlaşılmazlığın, məntiqsizliyin mövcudluğu, motivlərin Qərb təfəkkür və təxəyyülünün əsirliyində qalması mənsur şeirlərin çatışmayan başlıca cəhətləri kimi səciyyələndirilirdi. Ə.Şamlu bəzi şeirlərinin özü tərəfindən də çətin başa düşüldüyünü etiraf edirdi [18, s.139].

1960-cı illər fars poeziyasına xas başlıca cəhətlər sırasında bədii məzmunun müxtəlif poetik formalarla ifadəsini göstərmək olar. Məsələn, M.Atəşinin romantik, simvolik və hətta sürrealist məzmunlu “آهنگ دیگر” (“Başqa ahəng”) məcmuəsi dördlük, “azad şeir” və “ağ şeir” qəliblərində tərtib edilmişdi. Ə.Şamlunun “çılpaq bədən”i və “lüt həvəslər”i sarmış intim hissələrin əks olduğu “Güzgülü bağ”ı, Y.Röyayinin “itin düşüncələri”ndən də bəhs olunan, etüdlərdən ibarət üç hissəli “یر جاده های تهی” (“Boş küçələrdə”), M.Əmininin müxtəlif poetik janrlardan ibarət olan “کولاک” (“Fırtına”), S.Kəsrayinin “با دماوند خاموش” (“Səssiz Dəməvəndlə”) əsərləri də bu qəbildən idi.

“Yeni dalğa” şeiri və ədəbi tənqid

1962-ci ildə şair Ə.Əhmədinin “طرح” (“Plan”) əsərinin işıq üzə görməsi “موج نو” (“Yeni dalğa”) ədəbi hərəkatının başlanması üçün bir signal oldu. Əslində, “Mouc-e nou” “bənövşəyi qışqırıq”ların anlaşılın və təkmilləşən şəkli, modernist şeirin zamanında ərəsəyə gəlmiş bir forması idi. H.İrani şeirinin davamı olan “Mouc-e nou” şeiri sələflərindən fərqli olaraq, “romantik ah-nalələr”dən və siyasi simvolizmdən usanmış İran cəmiyyətində əmələ gəlmiş boşluqda estetik tələbin nəticəsi kimi yaranmışdı. Həmin ədəbi hərəkatın aparıcı simalarından Y.Röyayi, B.Cəlali, B.İlahi, P.İslampur, B.Ərdəbili, M.Sepanlu, M.Əslani, Ə.Xəlili, M.Nəfisi və b. “qəm ətri saçan gecələr”in, “dərilən ulduzlar”ın, “gecənin buzluğunda məhv olan qönçələr”in, “bağın qəminin əritdiyi buz güllər”in, “spirtli səmələr”də “rənglərin savaşı”nın təsvir olunduğu şeirlərinin predmetini təbiətin və rəngli dünyanın gizli və aşkar cəvələri təşkil edirdi. Tənqidçi İ.N.Əlanın “xalis şeirə doğru qətiyyətli bir hərəkat” [18, s.37] kimi dəyərləndirdiyi “Mouc-e nou”, fikrimizcə, romantik düşüncənin fəlsəfi biçimdə yeni təqdimatına cəhd idi. Nəzərə alaq ki, müasir Avropa şeirində poetik düşüncənin nəqli üçün musiqi, rəssamlıq, təsvirçi-

lik kimi bir çox incəsənət üsullarından istifadə əsas şairlik fəndlərindən sayılırdı. Mayası Qərb poeziyasından olan "موج نو" şeiri modernist estetik baxışın bir forması kimi "qara romantizm"ə və simvolizmə qarşı çıxırdı. Bu növ şeir məhdən, arqon və jarqondan, vulqarizm və varvarizmdən uzaq səslənirdi.

"موج نو" şeiri təsviri ifadə üsulunun yeni forması kimi ərsəyə gəlmişdi. "... Burada həqiqətən təsvirlər şairin yerinə şeir deyir" [18, s.164], başqa sözlə, "Mouc-e nou" şeirini "şairanə təfəkkürlərin təsviri ifadəsinin bir növü" hesab etmək olar [18, s.171]. Belə ki, şeirin predmeti olan təsviri müxtəlif məzmunlu sözlərin məcmusu yaradır. Şairin fikri ayrı-ayrı kəlmələrlə deyil, kəlmələrdən hasil olan mənə dolu təsvirlərlə aşılır. Məqsəd və məramın ifadəçisi olan sözün şeirdə konkret yerini tapması xüsusi önəm daşıyır. Bu növ şeirdə söz ilə əşya arasında zahirən gizli, daxilən aşkar məntiqi assosasiya əmələ gəlir. Ümumişlək hər hansı bir söz "Mouc-e nou" şeirində pərdələnir. "Yeni dalğa"nın gətirdiyi "رنگ های صدا" ("səsin rəngləri"), "پرندۀ های کاغذی" ("kağız quşlar"), "کتان آرزو" ("arzunun kətanı"), "روزنامه شیشه ای" ("şüşə qəzet"), "کاغذ سنگی" ("daş kağız"), "روح هندسی" ("həndəsi ruh"), "رنگ های خسته" ("yorğun rənglər"), "گل های یخ" ("buz güllər"), "دستان فلزی" ("metal əllər") və s. leksik materiallarla hazırlanmış mövzunun eskizinə şairanə məzmun yüklənirdi. Ə.Əhmədinin

"پرندۀ کاغذی" ("Kağız quş") şeirində həmin fənd əksini aşağıdakı şəkildə tapmışdır:

<i>Mənim quşum kağızdan idi</i>	پرندۀ من کاغذی بود
<i>Uşaq idi</i>	کودک بود
<i>Oynayırdı</i>	بازی می کرد
<i>Hər rəngi tanıyırdı</i>	هر رنگ را می شناخت
<i>Mənə göstərirdi</i>	به من نشان می داد
<i>Hər rəng bir səhər çağı sinəsi</i>	هر رنگ یک صبحگاه روی سینۀ
<i>üzərində qonaq idi</i>	اش مهمان بود
<i>Sabah gecə o rəngdən küsəcəkdı</i>	شب فردا با آن رنگ قهر می کرد
<i>Rənglər onunla qaçmaqdan,</i>	رنگ ها از بوییدن، رفتن، ایستادن،
<i>yeriməkdən, dayanmaqdan, uçmaqdan,</i>	پریدن و آشتی و قهر کردنش خرسند بودند.
<i>barışmaqdan və küsməkdən xoşbəxt idilər.</i>	[18, s.49]

Bu növ poeziyada şairin düşüncəsinin idrakiliyi üçün şeirin planının tərtibi böyük rol oynayır. Şeirin zehni şəklini təsvirin icad etdiyi hiss və emosiyalar formalaşdırır. Hər hansı bir məsələnin şərh düşüncələrə nüfuz etməklə poetik zehni fəzanın icadı ilə gerçəkləşirdi. Bədii təsvir və ifadə vasitələrsiz şeirdə mətləbin çözümlü şeirin ümumi kontekstində mümkün olurdu. Şeirin qeyri-bərabər misraları cəm halında zehnlərdən uzaq təsəvvürləri oxucuya məlum edirdi. Vəznəsiz, lakin məxsusi ahəngi və musiqisi olan "Mouc-e nou" şeiri nəsr xüsusiyyətinə malik idi. 1964-cü ildən "طرفه" ("Nadir") antologiyasında "Yeni dalğaçıların" əsərlərinin nəşrinə başlandı. Onların poetikanın bütün element və vasitələrinə biganəliyi konservatorların töhmətinə səbəb olurdu. Sentimentalizm və simvolizmə müxalif olan "Mouc-e nou" və "ağ şeir" yazarlarının ifrat dərəcədə Qərb poeziyasının, xüsusilə də fransız şeirinin təsiri altına düşməsi, yerli və xarici ədiblərdən təqlid və iqtibaslar fars şeirinin məziyyətini azaldır, Avropa şeirinin fars dilində tərcüməsini xatırladırdı. Tənqidçilərin qınadığı bu cəhəti Ə.Şamlu,

S.Sepehri, F.Fərruxzad, Y.Röyayi, M.Sepanlu, C.Mocabi, M.Əslani, M.Kiyanuş, M.Ouci və b. yaradıcılığında izləmək olur. Tənqidçilərdən R.Bərəhəni [18, s.232] və M.Ş.Kədkəninin [14, s.78] fikrincə, Y.Röyayinin "دریایی ها" ("Dənizə məxsus olanlar") toplusu fransız şairi S.J.Persin əsərlərindən iqtibas və hətta tərcümədir. Yaxud da Ə.Şamlunun adını belə götürdüyü "آیدا در آینه" ("Aida aynada") əsəri L.Araqonun "Eliza aynada" əsərini xatırladır [14, s.78]. Qeyd edək ki, iranlı şairlərin P.Eluar, Ş.Petefi, A.Rembo, P.Luis və başqalarının əsərlərindəki motivləri, fikir və düşüncələri, vərdişləri milliləşdirmək istəyi effektiv nəticə vermirdi.

"Yeni dalğa" tərəfdarları ədəbi toplumda üstünlüyü əldə saxlayırdılar. Genişlənən "Mouc-e nou" hərəkatından bir neçə törəmə şaxə, birincisi, bünövrəsini H.Çalənginin qoyduğu və sonradan natamam qalan "شعر ناب" ("Xalis şeir"), Y.Röyayinin "هجم سبز" ("Yaşıl həcm") və "دلتنگی ها" ("Qüssələr") əsərlə ideya verdiyi "شعر حجم" ("Həcm şeiri") ayrılır. İ.Xoyi, M.Sepanlu, P.İslampur, Ş.Şahroxtaşın ədəbi-bədii fəaliyyətlərində formalizmə meyil meydana gəlir. B.İlahi, B.Ərdəbili, P.İslampur, S.Atabay, M.Şücai, H.Azadivərin qələmilə fəlsəfi-irfani məzmun kəsb etmiş "Həcm şeiri"nin əsasında Qərbin kubizm və dadizm ənənələri ilə əlaqəli şəkildə formalaşmış subyektiv idealizm dururdu.

İctimai-siyasi lirikanın yüksəlişi və "Partizan şeiri"

1960-cı illərin sonunda fars şeirinin ideya-məzmununda, əsasən, F.Moşiri, N.Rəhmani, Ə.Dəstqeyb, Ə.Babaçahi və S.Müşfiqinin şeirlərində təcəllə edən romantik hisslər getdikcə demək olar ki, əskilir. İ.Şahrudi, M.Ə.Sales, S.Kəsrayi, H.Müsəddiq, C.Kuşabadi və S.Sultanpurun simasında realizmdən doğan ictimai-siyasi şeirə böyük maraq artır. İctimai-siyasi şeirin pioneri S.Kəsrayinin təsiri ilə 1960-cı illərin axırlarında fars poeziyasını siyasi şeir dalğası ağışuna alır. 1967-ci ildə onun "Ev" ("خانگی") və bir il sonra S.Sultanpurun "صدای میرا" ("Ölümün səsi") əsərlərinin nəşri İran ədəbiyyatşünaslığında "شعر چریکی" ("Partizan şeiri") və ya "ادبیات مقاومت" ("Müqavimət ədəbiyyatı") adlanan hərəkatın başlanmasına rəvac verir. "Partizan şeiri" ictimai və dini cəbhələrdən xalqın Pəhləvi rejiminə qarşı ucalan etiraz səsinə ehtiva edirdi.

<i>Vaxtdır artıq, düşsün lərzəyə</i>	وقت است تا به لرزه در افتد حصار	شب
<i>gəcənin hasarı</i>		
<i>Qəzəbimizin qorxusundan!</i>	از بیم خشم مان!	
<i>Vaxtdır artıq, qaranlıq gəcəni</i>	وقت است تا گلوی شب تیره بشرد	
<i>boğsun</i>		
<i>Günəşin əlləri</i>	دستان آفتاب	
<i>Gözlərimizin önündə!...</i>	در پیش چشم مان!...	
<i>İnan, ey dost!</i>	باور کن، ای رفیق!	
<i>Biz öz sükutumuzla</i>	ما با سکوت خویش	
<i>Gəcənin zülməti üçün meydan</i>	میدان برای ظلمت شب	
<i>Açırıq...</i>	باز می کنیم...	
<i>Sükut zamanı deyil</i>	وقت سکوت نیست	
<i>Sükut zamanı deyil.</i>	وقت سکوت نیست.	[18, s.540-541]

İnqilab poeziyası ulduz, nizə, tufəng, güllə, qan, zindan və s. kimi leksem-lərlə, "ulduzların qırmızı göz yaşları", "qan gülləri", "qanlı tikan", "tufan quşu" və s. tərkib və ifadələrlə zəngin idi. Bu hərəkatın ön sıralarında durmuş S.Kəsrayi, S.Sultanpur, Ə.Mirfetros, İ.Səmi, İ.Şahrudi, M.Neyestani, C.Kuşabadi kəskin və

açıq siyasi şüarlarla, Ə.Şamlu, M.Atəşi, M.Ə.Sales, H.Müsəddiq, T.Səffarşadə, Ə.M.Gərmarudi isə simvolik və üstüörtülü tərzdə xalqın mənafeyini müdafiə edirdilər. Birincilər ideoloji cəhətdən marksist-inqilabçı şairlərdən təsirlənirdilər. Ölkədəki ictimai-siyasi prosesləri sadə və xalqı dillə bəyan edən inqilab poeziyasının nümayəndələri hökumət tərəfindən müxtəlif şəkildə təqib olunurdular. Məsələn, C.Kuşabadi həbsə atılmış, "برخیز کوچک خان!" ("Qalx, Kuçək xan!") epik poemasının nəşrləri yasaqlanmışdı. "Partizan şeiri" müasir fars poeziyasında həm də dini motivlərin yeni biçimdə inikasına şərait yaradırdı.

Hələ ötən onilliklərdən optimist şeirlərilə yeri və göyü kükrədən S.Kəşrayi başda olmaqla, M.Şeybaninin, M.Ə.Salesin, H.Müsəddiqin, M.Ş.Kədkəninin, T.Səffarşadənin, M.Atəşinin, M.Avestanın təmsalında poeziyada vətənpərvərlik hissələrinin, əskilmiş milli ruhun tərənnümü və dirçəldilməsi naminə şeirlər, simvolik üslubda isə siyasi məzmunlu əsərlər qələmə alınır. Şairlərin yaradıcılığında milli, dini və əxlaqi dəyərlər təsvir olunurdu. Onlar xalqı vətənin xoşbəxt gələcəyi, uca bəşəri amallar, demokratik hüquq və azadlıqlar uğrunda sıraları anbaan, günbəgün genişləndirməyə, coşqun selə dönüsməyə çağırırdılar. Zülmə və istibdada mətinliklə və dəyanətlə sinə gərməyin yolu isə həmrəylikdən keçirdi. Amma düşmənlərin qəddini əyəcək bu həmrəylik insanların sarsılmaz ittifaqından, çiyin-çiyinə duruşundan və ən başlıcası H.Müsəddiqin "سیاه، خاکستری، آبی" ("Mavi, boz, qara") poemasında təlqin edildiyi kimi "mən" in, "sən" in "biz" olmağı ilə vücuda gələcəkdi.

Sən əgər ayağa qalxsan!

Mən əgər ayağa qalxsam!

Hamı ayağa qalxar.

Sən əgər otursan (yatsan)!

Mən əgər otursam,

Kim ayağa qalxar?

Kim düşmənlə savaşar?

تو اگر برخیزی!

من اگر برخیزم!

همه برمی خیزند.

تو اگر بنشین!

من اگر بنشینم،

چه کسی بر می خیزد؟

چه کسی با دشمن بستیزد؟ [4, s. 227]

Tədqiqlər göstərir ki, 1960-cı illərdən artıq romantik-inqilabi poeziya lirik-aşiqanə və ictimai-siyasi şeirin yerinə keçir, getdikcə poeziyanın rəngi tündləşir. İctimai və inqilabi şeirlərlə çıxış edən M.Kələntəri, N.Nuhiyan, M.Payənde və b. qələmlərini siniflərin mübarizə silahına çevirirlər. İctimai-milli üslubda yazanlara S.Kəşrayi, H.Ebtehac və M.Ə.Sales yaradıcılığının böyük təsiri bağışlanır.

Nəticə. 1960-cı illər fars poeziyası forma və məzmunca, dil və üslubca dinamik və progressiv şəkildə inkişaf etmiş, novatorluq elementləri ilə zənginləşmişdir. 1960-cı illərin ikinci yarısından kütləviləşən "موزیک ایران" ("İran musiqisi"), "هنر و ادبیات جنوب", "هنر و ادبیات جنوب" ("Cənub incəsənəti və ədəbiyyatı"), "نامه دانشجو" ("Tələbə məktubu"), "بازار ادبی" ("Ədəbi bazar"), "جنگ پارت" ("Part antologiyası") və s. jurnallar vasitəsilə "Yeni şeir" in mövqeyi güclənmiş, klassik və müasir poeziyanın ixtilafı tədricən aradan qalxmışdır. 1963-cü ildə N.Nadirpurun və M.Ə.Salesin İran Radio Yazıçıları Şurasına üzv seçilməsilə "Nima şeiri" radio efirindən səslənməyə başlayır. Halbuki buna qədər klassik şeirin mühafizəsi naminə rəsmi nəşrlərdə və hətta radioda yayımlanması qadağan olunmuş formaca "Yeni şeir" komedik proqramların gülüş hədəfinə döndərilmişdi. Tanınmış tənqidçilərdən Ə.Dəstqeyb, R.Bərahəni, M.Hüquqi, İ.N.Əla, M.Ş.Kədkəni və Ə.Babaçahinin, nasirlərdən H.Qolşiri və B.Sadeqinin dövrü mətbuat səhifələrini bəzəyən ayrı-ayrı şeirləri və topluları işıq üzü görür. Ə.Dəstqeybin "گل های تاریک" ("Zülmət gülləri"),

İ.N.Əlanın "اتاق های در بسته" ("Qapısı bağlı otaqlar"), M.Hüquqinin "فصل های زمستانی" ("Qış fəsilləri") və s. əsərlər Nima üslubunda idi.

"Yeni şeir" tarixində ən məhsuldar illərdən sayılan 1967-ci ildə otuzdan, 1969-cu ildə isə əllidən çox topla, 20-dən artıq antologiya və modernist dərgilər çap olunmuşdur. Yazıçı C.Al-e Əhmədin təşəbbüsü ilə İran Yazıçılar Birliyinin təsis edilməsi, Ə.Şamlunun ənənələşdirdiyi "Poeziya gecələri"nin təşkili, "Yeni şeir"dən bir sıra qolların, onlardan da yenilərinin şəxələnməsi, bəzi yerli və xarici universitet tələbələrinin şeir cümlələrinin tərtibi 1960-cı onillikdə yeni poeziyaya misilsiz şövqün artmasının sübutu idi. Lakin ən böyük ədəbi hadisə F.Fərruxzadın təsiri ilə qadınların ədəbiyyata kütləvi axını oldu. "Yeni şeir" təkcə "باران" ("Yağış"), "روزن" ("İşıq"), "دفتر های زمانه" ("Zəmanə dəftərləri"), "فصل های سبز" ("Yaşıl fəsillər"), "کیهان" ("Kosmos"), "ماه نو" ("Yeni ay") kimi nüfuzlu nəşrlərə deyil, rəsmi qəzetlərə də yol tapdı.

Fars poeziyasının klassik və yeni qolları H.Ebtehac, M.Ə.Sales, M.Azad, M.Ş.Kədkəni və M.Əmini yaradıcılığında əlaqələndirildi. Onların qələmləri şeirin iki qolu arasında körpü saldı. M.Ə.Salesin ("شکار" "Ov"), M.Azadın "قصیده بلند باد و" ("Yarpağın dilindən") və M.Əmininin "کولاک" ("Fırtına") əsərlərindən çıxış edə-rək, 1960-cı illərin ikinci yarısından etibarən qədim və zəngin poetik irsə meylin artmasını söyləmək olar. "Yeni şeir"in əcnəbi təfəkkür və təxəyyülündən uzaqlığı, islami davranış və düşüncə tərzinin inikası həmin əsərlər üçün səciyyəvi hal sayılır. Yeni zəmində klassika Xorasan üslubunda yazan M.Ə.Sales və M.Ş.Kədkənin qələmi ilə xüsusi mühafizə olunurdu. Fikrimizcə, ədəbi mühitdə "klassik ənənələrə qayıdış" tendensiyasının meydana çıxmasına "Müqavimət ədəbiyyatı" böyük təkan vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. Məhəmmədi M. Şəhriyar və zəmanəmiz. Bakı: ADMİU, 2015.
2. Məmmədzadə C.N. 1950-1960-cı illər fars poeziyası // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. 2017, № 2, s.32-43.
3. Məmmədzadə C.N. Müasir fars poeziyasında "Yeni dalğa" ədəbi istiqamətinin xüsusiyyətləri // Akad. V.Məmmədəliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş "Şərqsünəliq: yeni istiqamətlər" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: BDU, 15-16 noyabr, 2022, s.84-86.
4. Nəcəfova F. Həmid Məsəddiq dünyası. Bakı: AFPoliqrAF, 2019.
5. Кляшторина В.Б. Современная персидская поэзия. Москва: Восточной литературы, 1962.
6. Кляшторина В.Б. К вопросу о развитии литературной критики в Иране на рубеже 50-60-х годов // Иран. 1971, с.185-198.
7. Кязимов М. Персидская поэзия конца XX века. Баку: Нафта-Пресс, 2006.
8. براهنی ر. طلا در مس "در شعر و شاعری". تهران: کاویان, ۱۳۴۷.
9. پاشایی ع. نام همه ی شعرهای تو (زندگی و شعر احمد شاملو): [در ۲ جلد]. تهران: ثالث, ج. ۱, ۱۳۷۸.
10. پورنامداریان ت. خانه ام ابری است (شعر نیما از سنت تا تجدد). تهران: سروش, ۱۳۸۱.
11. زرین کوب ع. شعر بی دروغ, شعر بی نقاب. تهران: علمی, ۱۳۷۱.
12. سایه ه. آینه در آینه: برگزیده شعر/ به انتخاب, م. شفيعی کدکنی. تهران: چشمه, ۱۳۶۹.
13. سپهری س. هشت کتاب. تهران: طهوری, ۱۳۶۳.
14. شفيعی ک. م. ادوار شعر فارسی (از مشروطیت تا سقوط سلطنت). تهران: سخن, ۱۳۸۰.
15. کاکایی ع. آوازهای نسل سرخ (نگاهی به شعر معاصر ایران از ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷). عروج, ۱۳۷۶.
16. گیردهاری ت. (ترجمه علی رضا انوشیروانی). گفت و گو با شاعران معاصر ایران (فروغ فرخزاد, احمد

- شاملو، اخوان ثالث، سهراب سپهری، م. آزاد). تهران: آرشام، ۱۳۹۰.
17. لنگرودی، ش. تاریخ تحلیلی شعر نو (۱۳۳۲-۱۳۴۱): [در ۴ جلد]. تهران: مرکز، ج. ۲، ۱۳۷۰.
18. لنگرودی، ش. تاریخ تحلیلی شعر نو (۱۳۴۱-۱۳۴۹): [در ۴ جلد]. تهران: مرکز، ج. ۳، ۱۳۷۰.
19. محمدرفیعی س. ع. بیدارگری در علم و هنر شناختنامه طاهره صفارزاده (شاعر، نظریه پرداز، مترجم دین پژوه و عارف ایرانی). تهران: هنر بیداری، ج. ۱، ۱۳۸۶.

Javanshir Mammadzade

Summary

CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF PERSIAN POETRY IN THE 1960s

In Iran, the process of dividing the "New Poetry" literary stream into several branches has expanded since the 60-s of the 20th century. Those literary branches began to develop under the direct influence of Western modernism. In particular, free verse forms increased the creative possibilities of innovative poets. Modern streams in contemporary Persian poetry expanded their scope and influence inspired by Western poetry,.

Persian poetry developed in "free poetry" and "white poetry" in the 1960-s. The literary scene of the period took a picture of the romanticism and symbolism. In the second half of the 1960s, romantic feeling gradually disappeared and the public-political poetry gained momentum in the Persian poetry. Patriotic, religious, moral and national values were embodied in the poetry. The difference between classical and modern poetry gradually disappeared and a tendency of "return to classical traditions" became leading in the literary environment.

Джаваншир Мамедзаде

Резюме

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПЕРСИДСКОЙ ПОЭЗИИ В 1960-Е ГОДЫ

В 60-е годы XX века процесс разделения направления «Новая поэзия» расширился на несколько литературных направлений под прямым влиянием западного модернизма. В частности, формы свободного стиха расширили творческие возможности поэтов-новаторов. При поддержке западной поэзии основные тенденции в современной персидской поэзии расширили свой масштаб и влияние.

В 60-х годах XX века персидская поэзия развивалась в направлениях «свободной поэзии» и «белой поэзии». Литературная панорама того периода воплотилась в художественной форме романтического и символического течений. Со второй половины 1960-х годов в мотивации персидской поэзии постепенно угасают романтические чувства, и появляется большой интерес к общественно-политической поэзии, исходящей из реализма. В творчестве

поэтов воплощаются патриотизм, религиозные, нравственные и национальные ценности. Разница между классической и современной поэзией постепенно стирается. В литературной среде появляется тенденция «возвращение к классическим традициям».

Rəyçi: *dos. N.M.Əlizadə*

Mahirə Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR DİSTOPIYA ƏDƏBİYYATINDA GƏNC QƏHRƏMANLAR

Açar sözlər: *utopiya, distopiya, gənclik, ümid, mübarizə*

Keywords: *utopia, dystopia, youth, hope, struggle*

Ключевые слова: *утопия, антиутопия, юность, надежда, борьба*

Giriş. Distopiya ilkin dövrlərdə uğursuz utopiya ənənəsi olaraq formalaşdı. Utopiya kimi təqdim olunan cəmiyyətlər daim müəyyən distopiya elementləri də daşıyır. Diqqətlə nəzərdən keçirdikdə T.Morun, F.Bakon, H.Nevilin klassik utopiyalarında belə distopiya elementlərini aydın görmək olar. Bəlkə də, utopiya sözündəki yaxşı yer və ya olmayan yer mənə zidiyyəti də bundan irəli gəlir. Buna görə də, ilk distopiya əsərlərinin uğursuzluğa uğramış utopiya arzularının əksi kimi formalaşması təəccüb doğurmur. Beləcə, utopiya içərisində formalaşan distopiya zamana uyğun olaraq, formalaşdığı dövrün problemlərindən çıxış edərək tematik cəhətdən zənginləşmişdir. Distopiyada başlıca olaraq üç əsas mövzu müəyyən edilir: “siyasi distopiya, ətraf mühit distopiyası və insanlığı məhv etmək məqsədi güdən elm və texnologiyadan bəhs edən texnoloji distopiya” [1, s.5]. Claeys vurğulayır ki, adı çəkilənlər içərisində əsasən totalitar siyasi distopiyalar utopiya arzularının uğursuzluğu ilə bağlıdır və daha çox diqqət cəlb etmişdir. Mövzu müxtəlifliyi, əsasən, müəlliflərin gələcək üçün təhlükəli hesab etdikləri problemlərlə bağlıdır. Yazıçılar, əsasən, real problemlərdən söz açaraq üçün xəbərdarlıq edirlər. Görünür, tarix boyu təkrarlanmış, totalitar rejimin təzyiqi altında yaşanan distopiya həyatı bu reallıqlardan biridir. Qeyd edək ki, distopiyada haqqında söz açılan problemlər individual şəxsin deyil, bütünlükdə cəmiyyətin yaşadığı acınacaqqlı həyatın təsvirinə yönəlir.

Distopiya utopiyadan təhkiyyəsinin dinamikliyi ilə seçilir. Lakin distopiya ədəbiyyatında formalaşan bir istiqamət bu dinamikliyi daha da artıraraq həm oxucuların və tamaşaçıların marağına xidmət edir, həm də həlli vacib problemlərə təxirəsalınmaz münasibət tələb edir. Bu distopiya əsərləri gənclərin diqqətini, gənc qəhrəmanların dünyanı xilas səyini əks etdirən gənc-yetkin distopiya ədəbiyyatıdır. Əsərlərin əksəriyyəti bir neçə kitabdan ibarətdir. Bundan əlavə, onların bir çoxu ekranlaşdırılmışdır ki, bu da daha çox oxucu kütləsinin marağını cəlb etmişdir. Müxtəlif dillərə tərcümə olunan, səsləndirilən əsərlər artıq çoxsaylı geniş oxucu və tamaşaçı üçün əlçatandır dünyanın əksər ölkələrində tanınır.

Gənc-yetkin distopiya ədəbiyyatında mövzu və təhkiyyədə üslubi bənzərlik vardır. Əsasən totalitar rejimin təzyiqi, insanın təbiətə müdaxiləsi və ya texnoloji yeniliklər səbəbindən yaşanan təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan distopiya dünyası bir gənclə başlayıb böyük həcm alan etiraz, üsyan dalğasının ardınca miqyası böyüməkdə olan mübarizə nağılına çevrilir. Klassik distopiyalarda olan ümitsizlik gənc-yetkin distopiya ədəbiyyatında gənclərə xas optimizm və dinamika ilə

əvəzlənir. Bu zaman gənc qəhrəmanın yüksək potensialı ilə seçilən obrazdan qəhrəman kimi inkişaf etməsi detallı şəkildə təsvirini tapır.

Gənc-yetkin distopiya. Mövzu müxtəlifliyi. Gənc-yetkin distopiyalarda tematik zənginlik distopiya cəmiyyətinin səthi təsvirindən kənara çıxan mürəkkəb və düşündürücü mövzuların tədqiqi ilə xarakterizə olunur. Müəlliflər tez-tez bu janrdan müvafiq sosial problemləri həll etmək və çətinliklər qarşısında insan şəxsiyyətini üçün istifadə edirlər. Gənc-yetkin distopiyalarda tapılan bəzi ümumi tematik elementləri qısaca qeyd etmək olar:

Totalitarizm və zülm: Bir çox distopiya əsərləri zalım hökumətlər və ya vətəndaşların həyatının hər sahəsinə nəzarət edən güclü qurumlar tərəfindən idarə olunan cəmiyyətləri təsvir edir. Bu zaman şəxsi azadlıqların, fərdiliyin və muxtariyyətin itirilməsi ilə bağlı mövzular üstünlük təşkil edir.

Müqavimət və üsyan: Gənc-yetkin distopiya əsərləri tez-tez baş qəhrəmanın zülmkar rejimə qarşı müqavimət göstərdiyi və ya üsyan etdiyi zaman keçdiyi yolu diqqət mərkəzində saxlayır. Cəsarət və ədalət uğrunda mübarizə mövzuları əsərlərin mərkəzində durur.

Şəxsiyyət və fərdilik: Distopiyalarda personajlar tez-tez uyğunluq qarşısında öz hisslərini qorumaq üçün çətinliklə qarşılaşır. Əsərlərdə şəxsiyyət, özünü-kəşf, fərdiliyini qorumaq üçün mübarizə mövzuları ümumdür.

Ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar: Bəzi distopiya əsərləri ətraf mühitin deqradasiyası, iqlim dəyişikliyi və ya digər ekoloji fəlakətlərin nəticələrini araşdırır. Bu mövzular insan hərəkətlərinin planetə təsiri haqqında xəbərdarlıq kimi səslənir.

Texnologiya və nəzarət: Müşahidə və nəzarət üçün qabaqcıl texnologiyadan istifadə texnoloji inkişafın etik nəticələri və məxfiliyin potensial itirilməsi ilə bağlı suallar doğurur. Bu gün mövzunun aktuallığı göz qabağındadır və distopiya əsərlərində gələcəklə bağlı bu mövzuda təsvir olunan narahatlıq, artıq demək olar ki, gerçəklikdə yaşanan problemlərə çevrilmişdir.

Sosial bərabərsizlik: Distopiya cəmiyyətləri tez-tez sosial siniflər arasında kəskin fikir ayrılıqlarını nümayiş etdirir, bu da bərabərsizliyə, yoxsulluğa qarşı və ədalətli cəmiyyət üçün mübarizə mövzularına gətirib çıxarır.

Zərər və qurban: Gənc-yetkin distopiya əsərlərində personajlar tez-tez əhəmiyyətli itkilərlə üzləşirlər və daha böyük xeyir üçün qurbanlar vermələri tələb olunur. Bu əsərlərdə əsasən dözümlülük, kədərlə mübarizə və zülmə qarşı durmağın dəyəri kimi mövzular əksini tapır.

Etik dilemmalar: Distopiya dünyasının mənəvi mürəkkəbliyi personajları etik dilemmalarla üzləşməyə məcbur edir. Əxlaq, sədaqət və çətin seçimlərin nəticələri ilə bağlı mövzular distopiya əsərlərinin ayrılmaz hissəsidir.

Ümid və möhkəmlik: Keçməkeşli şəraitə baxmayaraq, bir çox gənc-yetkin distopiya əsərləri ümid və möhkəmlik mövzularını özündə birləşdirir. Baş qəhrəmanlar tez-tez müsbət dəyişiklik yaratmağa çalışır və başqalarını zülmə müqavimət göstərməyə ruhlandırır.

Yaşa dolma: Distopiya əsərləri tez-tez əsas personajların yetkinlik səyahəti ni əhatə edir. Əsərlərdə özünü-kəşf, yetkinlik və yeniyetməlikdən yetkinliyə keçid mövzularına toxunulur.

Gördüyümüz kimi, gənc-yetkin distopiya əsərlərindəki tematik zənginlik real dünya problemlərini araşdırmağa və şərh etməyə imkan verir, oxuculara cəmiyyət,

əxlaq və müəyyən qərarların potensial nəticələri haqqında düşünmək imkanı yaradır. S.Kollinsin “Ac oyunlar” seriyası (Suzanne Collins. The Hunger Games (2008), Catching Fire (2009), Mockingjay (2010), The Ballad of Songbirds and Snakes (2020)) Kapitol tərəfindən Panemin on iki qəsəbəsi üzərində qurduğu zalım, totalitar rejimi əks etdirən Bu rejim insanların həyatının hər bir aspektini manipulyasiya edir və hətta qəsəbələrdən olan gənclərin ölüm-dirim savaşını təsvir edən televiziya proqramı hazırlayır. C. Daşnerin “Labirintdə qaçan” seriyası (James Dashner. The Maze Runner (2009), The Scorch Trials (2010), The Death Cure (2011), The Kill Order (2012), The Fever Code (2016)) nəzarət altında yaşayan bir qrup gəncə rəhbərlik edərək rejimə qarşı açıq mübarizə aparən Tomasın timsalında üsyanı təsvir edir. V. Rosun “Divergent” seriyası (Veronica Roth. Divergent (2011), Insurgent (2012), Allegiant (2013)) seriyasında cəmiyyət hər biri spesifik funksiya yerinə yetirən fraksiyalara bölünmüşdür. Bu sistem qayda-qanunu qorumaq, asayışı saxlamaq məqsədi kimi təqdim olunsada, əslində individuallığın qarşısını alan, insanları əvvəlcədən təyin edilmiş taleni yaşamağa məhkum edən bir sistemdir. L.Lourinin “The Giver” (Lois Lowry. 1993) distopiyası hamının eyni olduğu, insanların individuallıqdan məhrum edildiyi, müxtəlifliyin mövcud olmadığı, ilk baxışda stabil, utopiya cəmiyyətini təsvir edir. Lakin, əsərin qəhrəmanı ilə birgə səyahət etdikcə cəmiyyətin daxilindəki dərin distopiyadan agah oluruq. Bu əsərlər bir çox ortaq elementləri bölüşür. Onlardan ən maraqlısı isə gənclərin yetişkənlik səyahətidir.

Distopiya əsərlərinin gənc qəhrəmanları. Adından da göründüyü kimi gənc-yetkin distopiya ədəbiyyatı əsasən gənc və yeniyetmələrin dünyanın daha da mükəmməlləşdirmək üçün mübarizəsindən bəhs edir. Dünyanın distopiyaya çevrilməsi fərqli səbəblərdən ola bilər. Bura müharibələr, təbii fəlakətlər, bioloji silahdan istifadə, texnoloji yeniliklərin yaratdığı təhlükə və siyasi təzyiqlik kimi amillər daxildir. Lakin, bu səbəbləri yaradan nəsil artıq dünyanı xilas etmək iqtidarında deyil, bu vəzifə gənclərin üzərinə düşür.

S.Kollinsin möhtəşəm distopiya dünyasında Kapitolinin təşkil etdiyi amansız oyunlara qoşulan Katniss Everdeenin ilk məqsədi bacısını xilas etmək olsa da, tədricən qəhrəmanın mübarizəsi daha geniş miqyas alaraq bütün rayonlara yayılır. Əzmkar və iradəli xarakteri ilə seçilən qəhrəman heç planlaşdırmadan mübarizə simvoluna çevrilir. Əsərin kitabları boyu davam edən bu mübarizədə qəhrəmandan istifadə edərək hakimiyyətə gəlməyə çalışan qüvvələrlə totalitar rejim arasında qalan qəhrəman sonunda heç bir tərəfdə durmamağı seçir. Seriyaya daxil olan hər bir kitab Katnissin bir qəhrəman kimi yetişməsinə addım-addım təqdim edir.

Bənzər mübarizəni adlarını çəkdiyimiz digər əsərlərdə də müşahidə edirik. Tomas (The Maze Runner) və Tris (Divergent) daim nəzarət altında olan, insanların fərdi seçim və istəklərinə uyğun olmayan distopiya dünyasında kütləni arxaları ilə aparən qəhrəmanlara çevrilirlər. Tomas özü də əvvəl üzərində təcrübə aparılan gənc deyil, təcrübə proqramının təşkilatçılarındanır. Lakin diktə edilən qaydalara əməl etmədiyinə görə təcrübəyə daxil edilən qəhrəman tezliklə ümumilikdə sistemin özünə meydan oxuyur. Dünyanın məhvə doğru getdiyi bir vaxtda üsyan edən qəhrəmanlar əslində ölüm və sağ qalma arasında mübarizə aparırlar. Tris üçün isə mübarizə fərdi keyfiyyətlərinin bir çatışmazlıq olaraq qəbul edilməsindən başlayır. Cəmiyyətdəki mövcud fraksiyalardan heç birinə uyğun gəlməyən qəhrəman tədricən sadə işçi sinfindən ayrılaraq mübarizə fraksiyaya qoşulur, daha sonra

ümumilikdə sistemə qarşı silahlı mübarizəyə qalxır. Adını çəkdiyimiz digər bir distopiyada Conas (The Giver) xüsusi olaraq seçilmiş, çox özünəməxsus bir vəzifənin icrası ilə məşğuldur. Onun yaşadığı distopiyada keçmiş unudulub, insanlar eynidir, həyatın rəngləri belə yoxdur. Vəzifəsinə uyğun olaraq xatirələrə sahib olan, dünyanı fərqli rənglərdə görən qəhrəman üçün yeni qazandığı biliklər ağır bir yükə çevrilir. Onun bu distopiya dünyasında qalması artıq mümkün olmur.

Bu əsərlərdə qəhrəmanlar birdən-birə yetişmir, mübarizənin içərisində yetkinləşir. Çoxluğa qarşı durmaq böyük cəsarət istəyir. Hamının norma kimi qəbul etdiyi qaydalarla mübarizə aparmaq rejimin özü ilə döyüşmək qədər çətinliklidir. Bu çətin sınaqla qarşı-qarşıya qalan qəhrəmanlar sanki dünyanı daha yaxşı bir yerə çevirmək üçün gənc nəsli mövcud problemlərdən agah olmağa səsləyir. Zənnimizcə, bu mənada gənc nəsldə tənqidi düşüncənin formalaşmasında gənc-yetkin distopiya əsərlərinin böyük rolu ola bilər.

Distopiya ümumilikdə çoxsaylı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etsə də, gənc-yetkin distopiya əsərləri ayrılıqda hələ geniş şəkildə təhlil olunmamışdır. Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, distopiya təhkiyyəsində gənc qəhrəmanlar tendensiyasının artmasına diqqət edərək, tədqiqatı iki məqsədə istiqamətləndirir: birincisi, müasir distopiya ədəbiyyatında gənclərin təmsili ilə bağlı təkrarlanan motivləri və təhkiyyə strukturlarını müəyyən və təhlil etmək; ikincisi, bu tematik dəyişikliyin daha geniş sosial-mədəni nəticələrini aydınlaşdırmaq. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr bu sahədə aparılan tədqiqat işlərində, elmi-praktiki vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Nəticə. Yeni dövrün distopiya ədəbiyyatı mənzərəsində gənc qəhrəmanların təsviri cəlbedici və dinamik bir cəhət kimi ortaya çıxır. Yeni dövr distopiya əsərləri texnologiyanın, cəmiyyətdəki dəyişikliklərin və ətraf mühitin problemləri kimi müasir oxucu ilə rezonans doğuran mövzuları əhatə edir. Bu zaman əsərlərin gənc qəhrəmanları dövrümüzün problemlərini və qeyri-müəyyənliklərini əks etdirən ictimai narahatlıqların önündə olurlar.

Müasir distopiya ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, artıq əsərlər ənənəvi distopiya üslubundan uzaqlaşmaqdadır, çünki baş qəhrəmanlar tək bir tərəflə mübarizə aparmırlar, onların mübarizəsi həm zülmkarlar, həm də sürətlə dəyişən dünyada kök salmış daxili münafiqliklərlə xarakterizə olunur. Müxtəlif personajların baxış bucağından araşdırılan şəxsiyyətin mürəkkəbliyi janrın müasir yeniyetməliyin çoxşaxəli təbiətini əks etdirmək qabiliyyətini vurğulayır.

Gənc romanlarında illər boyu davam edən özünükəşf, yetkinləşmə kimi elementlər distopiya əsərlərində daha da inkişaf edir. Gənc qəhrəmanlar artıq qərar və davranışlarının yalnız şəxsi həyatlarına deyil, həm də çox geniş miqyasda cəmiyyətə və sistemə təsirini diqqətdə saxlamalı olurlar. Tədqiqatın yekununda aydın olur ki, yeni dövrün distopiya əsərlərinin gənc qəhrəmanları üsyan üçün bir vasitəçidən daha çox rol oynayır - onlar dəyişən dünyanın mürəkkəbliklərində yol tapmaq üçün tələb olunan möhkəmlik, uyğunlaşma və introspeksiyanı təcəssüm etdirirlər. Onların hekayələri müasir insan təcrübəsinin qeyri-müəyyənliklərini və imkanlarını əks etdirən güzgülər kimi rezonans doğurur.

Bu tədqiqat distopiya əsərlərinin inkişaf edən mənzərəsini daha dərinləndirən araşdırmağa dəvət edərək həm alimləri, həm də oxucuları gənc qəhrəmanların səyahətlərində yerləşdirilmiş motivasiyalar, nəticələr və transformasiya potensialını daha dərinləndirən öyrənməyə çağırır. Biz öz dövrümüzün çətinlikləri ilə mübarizə aparmağa

davam etdikcə, bu gənc qəhrəmanların hekayələri təkcə valehedici nağıllar deyil, həm də insan ruhunun daim dəyişən dünya qarşısında dözmək, sorğu-sual etmək və özünü yenidən təyin etmək qabiliyyətinə dair əvəzsiz fikirlər təqdim edir.

Ədəbiyyat:

1. Claeys G. Dystopia. A Natural History. Oxford: Oxford University Press, 2017 556pp.
2. https://www.deyeshigh.co.uk/downloads/literacy/world_book_day/the_hunger_games_-_trilogy.pdf
3. https://mskandres.weebly.com/uploads/1/4/2/1/14213852/the_maze_runner_-_full_novel_pdf.pdf.
4. https://onlinereadfreenovel.com/lois-lowry/332571-giver_trilogy_01_-_the_giver_read.html
5. <https://archive.org/details/cormacmccarthysr0000unse>
6. <https://archive.org/details/Divergent1/Divergent%201/mode/2up>
7. https://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1430&context=scripps_theses

Mahira Hacıyeva

Summary

CONTEMPORARY DYSTOPIAN NARRATIVES: YOUNG PROTAGONISTS IN MODERN LITERATURE

In the realm of contemporary dystopian literature, the portrayal of youthful protagonists emerges as an engaging and dynamic element. The themes explored in these new-era dystopian works, including technology, societal shifts, and environmental concerns, resonate deeply with modern readers. In this era, the young protagonists within these narratives find themselves at the forefront of societal challenges, mirroring the anxieties and uncertainties prevalent in our current times.

Upon analyzing contemporary dystopian literature, a departure from traditional dystopian styles becomes evident. The protagonists no longer engage in a singular struggle against external oppressors; rather, their battles are marked by both external forces and internal conflicts stemming from a rapidly evolving world. The intricate exploration of identity, as seen through diverse characters, underscores the genre's ability to mirror the nuanced nature of contemporary adolescence. Rebellion, once portrayed through overt resistance, now encompasses subtler forms of dissent and activism. In contemporary dystopian works, young protagonists navigate systemic changes, question authority and norms, and demonstrate intricate behaviors aimed at instigating significant societal transformations. Elements like self-discovery and maturation, longstanding themes in young adult novels, undergo further development within the dystopian genre. Young protagonists now grapple with the impact of their decisions not only on personal lives but also on society and the broader system. The study concludes that these young protagonists serve as more than conduits for rebellion; they embody the resilience, adaptability, and introspection necessary to

navigate the complexities of a world in flux. Their narratives act as mirrors reflecting the uncertainties and potentials of the modern human experience.

Махира Гаджиева

Резюме
МОЛОДЫЕ ГЕРОИ СОВРЕМЕННЫХ АНТИУТОПИЙ

В современной литературе-антиутопии образ юных героев становится интересным и динамичным элементом. Темы, исследуемые в этих антиутопических произведениях новой эпохи, включая технологии, социальные сдвиги и экологические проблемы, глубоко резонируют с современными читателями. В эту эпоху молодые герои этих повествований оказываются в авангарде социальных проблем, отражая тревоги и неуверенность, преобладающие в наше время.

При анализе современной антиутопической литературы становится очевидным отход от традиционных антиутопических стилей. Главные герои больше не ведут единственную борьбу против внешних угнетателей; скорее, их сражения отмечены как внешними силами, так и внутренними конфликтами, вытекающими из быстро развивающегося мира. Сложное исследование идентичности, наблюдаемое через разных персонажей, подчеркивает способность жанра отражать тонкую природу современной юности. Бунт, который когда-то изображался как открытое сопротивление, теперь включает в себя более тонкие формы инакомыслия и активизма. В исследовании делается вывод, что эти молодые протагонисты служат не просто проводниками восстания; они воплощают в себе устойчивость, адаптируемость и самоанализ, необходимые для того, чтобы ориентироваться в сложностях меняющегося мира. Их рассказы действуют как зеркала, отражающие неопределенность и потенциал современного человеческого опыта.

Rəyçi: prof. H. Əliyeva

Vüsalə Ağabəyli
Azərbaycan Dillər Universiteti

SPEKULYATİV ƏDƏBİYYATDA GENDER MƏSƏLƏLƏRİ: ANJELA KARTER YARADICILIĞI

Açar sözlər: *gender, cəmiyyət, ədəbiyyat, güc dinamikası, ictimai gözləntilər*

Key words: *gender, society, literature, power dynamics, societal expectations*

Ключевые слова: *гендер, общество, литература, динамика власти, общественные ожидания*

Giriş. Spekulyativ ədəbiyyat fantastik alternativ reallıqları, futuristik elementləri əhatə edən çoxşaxəli bir termdir. Bu ad altında qruplaşdırılan bədii əsərlər sanki insan təxəyyülünün sərhədlərini sınağa çəkir. Bu əsərlər oxucuları adi dünyanın sərhədlərinə meydan oxumağa səsləyir, normaları şübhə altına alır. Spekulyativ ədəbiyyatın əsas xarakterik xüsusiyyətlərini sadalasaq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Dünya yaratmaq: Spekulyativ ədəbiyyat bizim dünyamızdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən mürəkkəb dünyalar qurmağa üstünlük verir. Bu dünyalar sehr, qabaqcıl texnologiya, alternativ tarixlər və ya yerüstü sivilizasiyalar kimi elementlərlə zəngindir.

Xəyali konseptlər: Spekulyativ bədii ədəbiyyatın mərkəzində hipotetik ssenariyələrin, konsepsiyaların və hadisələrin tədqiqi dayanır. İstər zaman səyahəti, istər paralel kainatlar, istərsə də, həssas süni intellekt olsun, müəlliflər aqlın hələ tam kəşf edilməmiş xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün fərqli təhkiyə üslubundan istifadə edirlər.

Sosial şərh: Tez-tez fantastik dünyalar üzərində qurulsa da, spekulyativ ədəbiyyat, əsasən, müəlliflərin müasir cəmiyyət problemlərini tənqid etdiyi və əks etdirdiyi bir obyektiv rolunu oynayır. Bu əsərlər alleqoriya və metafor vasitəsilə aktual mövzulara toxunur, oxuculara insan vəziyyəti haqqında dolaylı, lakin təsirli şərhlər təklif edir.

Janr qarışımı: Spekulyativ ədəbiyyat janr sərhədlərinə qarşı çıxmaq istəyi ilə tanınır. Bu əsərlər özlərində elmi fantastika, fantaziya, qorxu elementlərini və hətta magik realizm detallarını mükəmməl şəkildə birləşdirir, nəticədə gözlənilməz olduqə qədər də müxtəlifönlü bir janr formalaşır.

Şəxsiyyət axtarışı: Bir çox spekulyativ əsərlər həm fərdi, həm də kollektiv şəxsiyyətin tədqiqini araşdırır. Bu əsərlərdəki personajlar tez-tez ekzistensial suallarla qarşılaşır, cinsiyyət, irq və ictimai gözləntilərlə bağlı norma və konvensiyaları təhlil edirlər.

Gördüyümüz kimi, spekulyativ ədəbiyyat həm müəllifləri, həm də oxucuları reallıq həuddlarını aşaraq xəyal qurmağa dəvət edən bir janrdır. Spekulyativ ədəbiyyat qeyri-adi, fantastik və düşündürücü yaradıcılığın birləşdiyi bir qarışımı təqdim edərək yeni yaradıcılıq üçün geniş meydan yaradır. *“A lot of male writers want to make out that they are the only explorers of the world and that women are*

just sitting around having little tea parties.” [9] Spekulyativ ədəbiyyat distopiya-dan tutmuş sehrlı səltənətlərə qədər bizi şübhə altına almağa, təəccüblənməyə və bilinənlərin, görünənlərin sərhəddindən kənarında olan sonsuz imkanları təsəvvür etməyə dəvət edir. Bizi maraqlandıran əsas məsələ isə mürəkkəb yaradıcılığı ilə seçilən Anjela Karterin spekulativ janrdə yazılmış əsərlərinin təhlilidir. Karter yaradıcılığı aktual problemlərin yazıçının zəngin təxəyyülündə yaranan təcəssümü ilə olduqca fərqli xüsusiyyətlər daşıyır və müxtəlifönlü təhlillər üçün münbit şərait yaradır. Spekulativ bədii ədəbiyyatda gender probleminin əksini A.Karter kimi azsaylı yazıçıların yaradıcılığında görmək mümkündür. Karter yaradıcılığı fantastika, magik realizm, distopiya elementlərinin zəngin qarışımını təqdim edir və yazıçının ənənəvi təhkiyyə üslublarını dəyişmək bacarığını əks etdirir.

Spekulativ elementlər, feminist təhlil

Anjela Karterin spekulativ bədii ədəbiyyatda qoyduğu iz onun feminist ədəbi perespektivlərini əks edirən, klassik nağılları məharətlə yenidən təsəvvür etmək bacarığı ilə bağlıdır. Müəllif “The Bloody Chamber”(1979) adlı hekayələr kitabında ənənəvi nağılları maraqlı şəkildə yenidən təqdim edir. Yazıçı bu hekayələr toplusunda kəskin feminist yanaşması ilə fantastik dünya daxilində gender dinamikası, güc strukturları və təmsil olunma haqqında yeni fikirlər təqdim edir. *“I’m a feminist in everything else, and one can’t compartmentalize these things in one’s life”*. [1, s.38] Yazıçının hekayələrində açardan, qızılgüllərdən simvolik olaraq istifadə etməsi və sehrlı dəyişikliklər hekayələrindəki spekulativ xüsusiyyətləri dərinləşdirir. Karter yaradıcılığında açarlar və güzgülər kimi ilk baxışda qeyri-adi görünməyən simvolik obyektlər güclü alətə çevrilir, yazıçı onlar vasitəsilə kişi baxışlarını tənqid edilir, güc və seksuallığın kəsişmə nöqtələrini araşdırır. Bu simvollar metafor rolunu oynayır, oxucuları mənə qatlarını açmağa və patriarxal sistemlərdə kök salmış ictimai normaları şübhə altına almağa dəvət edir. Beləcə, bu elementlər vasitəsilə yazıçı başqa bir dünya ab-havası yaradır və oxucuları reallıqla fantaziya arasındakı sərhədlərin qarışdığı bir aləmə dəvət edir.

Karterin hekayələrindəki daha bir spekulativ xüsusiyyət klassik nağıllardakı tanış təhkiyələrin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. “Gözəl və bədheybət”, “Çəkməli pişik” kimi tanınmış nağılları, tamamilə fərqli şəkildə təqdim etməklə yazıçı ənənəvi gender rollarına meydan oxuyan, obrazlara və süjetə yeni mürəkkəblik qatan özünəməxsus mövqə təqdim edir. Müəllif bu əsərləri yaratmaqda məqsədini açıqlayarkən qeyd edir: *“Məqsədim kitabın Amerika nəşrinin dediyi kimi, “böyüklər” üçün dəhşətli nağıl versiyaları yaratmaq deyil, ənənəvi hekayələrdən gizli məzmun çıxarmaq və ondan yeni hekayələrin başlanğıcı kimi istifadə etmək idi”* [7, s. 84]. Bu olduqca maraqlı bir yanaşmadır. Adətən insanları narahat edən mövzuların təsviri üçün yeni üsullar, mövzular düşünülür. Lakin yaradıcılıq çərçivələ-nə bilinməyən bir məfhumdur. Əvvəl yazılmış və deyilmiş mövzular üzərindən də yeni fikirlər söyləmək mümkündür. Bu zaman seçilən üslub əsas ideyanın çatdırılması üçün ən cəlbədicisi, oxucu və tamaşaçı kütləsi üçün ən uyğunu olmalıdır. Karterin fikirlərini çatdırmaq üçün hamıya çox yaxşı tanış olan nağılları seçməsi, zənnimizcə, tənqiddən çox təqdirə layiq bir yanaşmadır. Qeyd etdiyimiz kimi, spekulativ ədəbiyyatda təsvirini tapan mühit özünəməxsus şəkildə qurulur. Bu, bəzən qəribə, normalara heç uyğun gəlməyən formada təqdim olunur. Spekulativ əsərlərin fərqi elə bu cür üslubdadır. Karterin hekayələrində qorxunc qalalar, sirli

otaqlar və ya fəvqəltəbii hadisələr kimi qotik elementlərin təsviri spekulativ mühiti gücləndirir. Bu elementlər həm də narahatedici bir fon formalaşdırmağa xidmət edir. Karterin müzakirə etdiyi mövzular özlüyündə haqqında asanlıqla danışılması mümkün olmayan mövzulardır. Buna görə də, mövzunun çatdırılması üçün seçilən üslubun da narahatlıq verən bir üslub olması anlaşılırdır.

Karterin qəhrəmanları tez-tez onları dərinədən dəyişən səyahətlərə çıxmalı olurlar. Bu səyahətlər simvolik olaraq qəhrəmanlardakı şəxsi və ictimai dəyişiklik potensialını təcəssüm etdirir. İstər fiziki dəyişiklik olsun, istərsə də qavrayışdakı dəyişikliklər olsun, bunlar patriarxal məhdudiyyətlərdən azad olmaq imkanını təcəssüm etdirir. Karterin təqdim etdiyi spekulativ dünya, oxucuları alternativ hekayələr təsəvvür etməyə və mövcud vəziyyətə meydan oxumağa həvəsləndirərək güc qazanmağa yönəldir. Müəllif özü də bu barədə danışaraq qeyd edir, *“Bəli, mən, əsasən, cəmiyyətimizdə, mədəniyyətimizdə müəyyən görüntü konfigurasiyalarının, həqiqətən, insanların onlara müdaxilə etmək istəməməsinə səbəb olan yarı dini örtüyün altında nə demək olduğunu öyrənməyə çalışıram”* [7, s.97].

Yazıçının daha bir əsəri, *“The Passion of New Eve”* distopiya, fantaziya elementlərini birləşdirərək müəllifin genderlə bağlı düşüncələrinin yeni bədii təqdimatına çevrilir. Roman sürrealist üslubu ilə seçilir və təsvir olunan dünya post-apokaliptik bir dünyada, distopiya aləmində cərəyan edir. Distopiya fərqli səbəblərdən acınacaqlı vəziyyətdə yaşayan insan cəmiyyətinin təsviridir. Distopiya qəhrəmanları, adətən, yaşadıkları vəziyyətə üsyan etmək səyi ilə fərqlənir. Bu səy isə adətən, müəyyən bir fiziki və mənəvi səyahətlə təqdim olunur. Bu əsərdə də oxuculara şəxsiyyətlə bağlı ənənəvi düşüncələri sual altında qoyan qəhrəmanın səyahətinin şahidi oluruq. Karter yənidən mürəkkəb gender məsələlərinə toxunaraq cəmiyyətin gözləntilərinə meydan oxuyur, ənənəvi quruluşları şübhə altına salır. Əsərdə təsvir olunan distopiya mühiti güc dinamikası, seksuallıq və insan münasibətlərinin daim formalaşmaqda olan təbiətini müzakirə edən müəllifin düşüncələri üçün uyğun fon təşkil edir. Bu əsərdə bir daha Karter yaradıcılığına məxsus üslubun şahidi oluruq. Karterin təhkiyyə üslubu elə qurulur ki, oxucu eyni anda həm təsvirə heyran qalır, həm də narahat olur.

Əsərdə hadisələr Tristessa adlı ulduza aşiq olmuş, əsərin başlanğıcında özündən razı bir ingilis kişi olaraq təsvir olunan, qəhrəman Evelin ətrafında cərəyan edir. Tədrisən qəhrəmanın qadına, Həvvaya (Eve) çevrilməsi, fanatı olduğu ulduzun isə əksinə kişi olduğunun meydana çıxması ilə gender rollarının dəyişdiyini, bu dəyişikliklərin qəhrəmanların həyatına hansı şəkildə təsir etdiyini izləmiş oluruq. Bir kişi olaraq azad və sərbəst həyat sürən Evel qadın kimi zorakılıqla qarşı-qarşıya qalır. Bu şəkildə gender rolları və bununla sıx bağlı olan güc yerdəyişməsinə təqdim etməklə Karter bizi çoxistiqamətli gender problemləri barədə düşünməyə dəvət edir. Roman, Həvvanın özünü tapdığı distopik cəmiyyətdə aydın şəkildə görünən güc strukturlarını və avtoritarizmi tənqid edərkən yalnız gender problemlərini diqqətə çatdırmaqla kifayətlənmir. Karter hakimiyyətdən sui-istifadəni, nəzarət edilməyən hakimiyyətin nəticələrini və zalım rejimlər qarşısında müqavimət və dəyişiklik potensialını da araşdırır.

Əsərdə təsvir olunmuş Leilah, Ana kimi digər obrazlar da hər biri cəmiyyətdəki gender fərqlərinin ümumiləşmiş obrazı şəkildə təqdim olunur. Leilah feminist lider kimi təsvir edilir və yazıçı bu obraz vasitəsilə əsərə feminist diskurs da daxil etmiş olur. Bütün bu xüsusiyyətlər dərin simvolik əhəmiyyət daşıyır. Əsərdə

baş verən sürreal hadisələr güc mübarizəsi, gender dinamikasının simvolik əksinə xidmət edir. Əsər oxucunu mənə qatlarını düşünərək kök salmış sosial normalara tənqidi yanaşmağa məcbur edir.

Beləliklə, Katerin spekulativ ədəbiyyat vasitəsilə patriarxal strukturları müzakirə etməsi sadə təhkiyyədən kənara çıxır. Yazıcının əlində bədii əsərlər sosial tənqid, düşüncə və alternativ yolların müzakirəsi üçün həssas, dərin bir vasitəyə çevrilir. Bununla da, yazıcının əsərləri spekulativ bədii ədəbiyyatda gender, güc və sosial dəyişiklik ətrafında gedən müzakirələrə önəmli fayda verir.

Spekulativ ədəbiyyat getdikcə daha çox ictimai strukturları yenidən təsəvvür etmək üçün platformaya çevrildikcə, Karterin genderlə bağlı perspektivləri təhlil üçün cəlbədicə və düşündürücü əsas yaradır. Buna görə də Karter yaradıcılığının bu aspektdən təhlili aktual məsələdir. Gender məsələləri geniş araşdırmaların obyektidir, lakin Karterin gender problemlərini sırf spekulativ ədəbi elementlərlə müzakirə etdiyi əsərləri kifayət qədər araşdırılmamışdır. Tədiqaqatdan əldə etdiyimiz nəticələr bu sahədə aparılan elmi tədqiqat işləri üçün istifadə oluna bilər. Məqalədən mövzu ilə bağlı hazırlanan elmi – praktik vəsaitlərdə də istifadə etmək mümkündür.

Nəticə. Geniş spekulativ bədii ədəbiyyat içərisində Anjela Karter gender məsələlərinin incə təsviri ilə seçilir. Yazıçı əsərlərində yalnız kök salmış normalara meydan oxumur, həm də sosial gözləntiləri maraqlı şəkildə dəyişir. Karter yaradıcılığı ənənəvi təhkiyyə üslublarını pozaraq oxuculara gender dinamikasını izləmək üçün yeni baxış bucağı təqdim edir. Karterin əsərləri sehirli nağıl səhifələrindən kənara çıxaraq intellektual müzakirə təqdim edir. Yazıcının əsərləri beləcə gender rolları, güc strukturları, insan şəxsiyyətinin daim davam etməkdə olan formalaşma prosesi haqqında fikirlərin təqdim olunduğu platformaya çevrilir.

Daha bir maraqlı cəhət odur ki, əsərləri oxuduqca insan passiv oxucu olmaqdan çıxaraq spekulativ ədəbiyyatda genderlə bağlı təqdim olunan müzakirənin aktiv iştirakçısına çevrilir. Bu müzakirə davam etməkdə olan insan təcrübəsinin təhlili üçün aktual əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, Anjela Karterin yaradıcılığı yalnız bədii ədəbiyyata verilmiş bir töhfə deyil, həm də gender və ümumilikdə bizim özümüz və cəmiyyət haqqında olan təsəvvürlərimizi əks etdirən davamlı müzakirələrə tənqidi münasibət, alternativ yollar təsəvvür etmək üçün davam edən müzakirələr üçün təqdim olunmuş önəmli yanaşmadır.

Ədəbiyyat:

1. Angela Carter. *The Bloody Chamber, Burning Your Boats: Collected Short Stories*. London: Vintage, 1993, 111-143.
2. Angela Carter. *The Passion of New Eve*. London: Virago Press, 1982.
3. Angela Carter. *Notes from the Front Line, Shaking a Leg: Journalism and Writings*. Ed. Jenny Uglow. London: Chatto & Windus, 1997, pp.37-43.
4. Haffenden John. *Novelists in Interview*. London: Methuen, 1985.
5. http://www.angelfire.com/crazy4/lesadoreyl/carter_bloody_chambe
(newuniversityinexileconsortium.org)
6. https://newuniversityinexileconsortium.org/wpcontent/uploads/2021/07/Thebloody_chamber_1979.pdf
7. <https://www.angelacarter.co.uk/a-conversation-with-angela-carter/>
8. <https://inspe.univ-reunion.fr/fileadmin/Fichiers/tropics/Numero2/II-Varia/07-Kotiah.pdf>

9. <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/29092/00dissertation.pdf%3Bsequence%3D1>

Vusala Aghabayli

Summary

GENDER ISSUES IN SPECULATIVE LITERATURE: ANGELA CARTER

In the vast realm of speculative fiction, Angela Carter distinguishes herself through her nuanced exploration of gender issues. Within her works, Carter not only challenges established norms but intriguingly reshapes societal expectations. Departing from conventional narrative styles, her literature provides a fresh lens on gender dynamics, extending beyond the enchantment of fairy-tale narratives to foster intellectual discourse. Carter's creations serve as a platform for the exchange of ideas surrounding gender roles, power structures, and the continual evolution of human identity. A noteworthy aspect is that as readers immerse themselves in her works, they transition from passive observers to active contributors in the ongoing dialogue about gender within speculative literature. This discourse holds relevance in the ongoing examination of the human experience. Consequently, Angela Carter's literary contributions transcend fiction, offering a significant perspective in the ongoing discourse about gender and influencing our understandings of ourselves and society. Her works provide a vital framework for contemplating alternative possibilities in these ongoing debates.

Vüsala Ağabeyli

Резюме

ГЕНДЕРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СПЕКУЛЯТИВНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: АНДЖЕЛА КАРТЕР

В обширной сфере спекулятивной фантастики Анджела Картер выделяется своим детальным исследованием гендерных проблем. В своих работах Картер не только бросает вызов устоявшимся нормам, но и интригующе меняет ожидания общества. Отходя от традиционных стилей повествования, ее литература предлагает свежий взгляд на гендерную динамику, выходя за рамки очарования сказочных повествований и стимулируя интеллектуальный дискурс. Творения Картера служат платформой для обмена идеями, касающимися гендерных ролей, властных структур и постоянной эволюции человеческой идентичности. Примечательным аспектом является то, что по мере того, как читатели погружаются в ее работы, они превращаются из пассивных наблюдателей в активных участников продолжающегося диалога о гендере в спекулятивной литературе. Этот дискурс имеет значение для продолжающегося изучения человеческого опыта. Следовательно, литературный вклад Анджелы Картер выходит за рамки художественной литературы, предлагая значительную перспективу в продолжающемся дискурсе о гендере и влияя на наше понимание себя и общества. Ее работы обеспечивают жизненно важную основу для рассмотрения альтернативных возможностей в этих продолжающихся дебатах.

Rayçi: dos. G.Hüseynli

Nəsir Xankişiyeu
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİSDİLLİ KANADA ƏDƏBİYYATININ II DÜNYA MÜHARİBƏSİNƏ QƏDƏRKİ İNKAŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *puritançılıq və loyallıq ənənəsi, doğma ədəbiyyat, yazarların konfederasiya qrupu, altmışıncı illərin yazarlar qrupu, yeni səslər – yeni ənənələr*

Key words: *tradition of puritanism and loyalty, native literature, writers of confederation group, group of writers of sixties, new sounds – new traditions*

Ключевые слова: *традиции пуританства и верности, родная литература, писатели группы конфедерации, группы писателей шестидесятых годов, новые звуки – новые традиции*

Kanada ədəbiyyatı ilk dəfə 1917-ci ildə Toronto akademiki Pelham Edqarın “The Cambridge History of English Literature” jurnalında “İngilis-Kanada Ədəbiyyatı” adı altında təzahür etmişdi və cəmi 25 səhifədən ibarət idi[1]. Kanada ədəbiyyatı əslində kanadalılar tərəfindən yazılmış bir ədəbiyyatdır. Böyük ədəbiyyat, mükəmməl inkişaf etmiş cəmiyyətin ruhunu özündə ehtiva edir. Tədqiqatçıların elmi jurnallardakı qeydlərində, geoloqların, inşaatçıların xatirələrində və siyasi tarixin səhifələrində təqdim olunan müxtəlif səpkili xronikalar müstəvisində Kanadanın fiziki konturlarının tədricən necə formalaşdığı aydın göstərilir. Kəşflər, tədqiqatlar və siyasi müqavilələr sərhədlərin sonradan dəqiqləşməsində müəyyən rol oynamışdı. Əgər xronikalar tam olsaydı, sənayenin, ticarətin, kilsənin, təhsilin, incəsənətin və ədəbiyyatın paralel romantikasından da bəhs etməli idi. İfadə formasından asılı olmayaraq biz onlardan Kanadanın ilkin səsi kimi danışırıq. Millətçilik, bir duyğu formasıdır və onun ən ümumi və təbii çıxış nöqtəsi ədəbiyyatdır. Deməli, milli ədəbiyyat, ayrı-ayrı milli varlığın ən qürurlu və ən güclü simvollarından biridir.

Bir çox xalqlarda ədəbiyyatın sönük başlanğıcları hər cür səyahət və gəzintilər, axtarışlar və ziyarətlərlə bağlıdır. Kanada ədəbiyyatı bu müstəvidə romantika ilə zəngindir. Köhnə günlər ədəbi cəhətdən zəngin olmasa da, zəngin xarakter daşıyırdı və Kanada ədəbi tarixinin romantikasını, poeziyasını və incəsənətini bu və ya digər şəkildə mayalandırmışdır.

Əvvəl puritanlar, sonra isə loyalistlər var-dövlət toplayıb ev-eşik qurmağa gəlirdilər. Mühacirlərin çoxu, əsasən, Yeni İngiltərə əyalətlərindən gəlirdilər. Onlar özləri ilə ingilis siyasi, dini, sosial və bədii adət və ənənələrini gətirirdilər. İnqilab onların nəzərlərini müvəqqəti olaraq Böyük Britaniyaya çevirsə də, onlar Amerikada doğulduqlarını və onların köklərinin Yeni Dünya torpaqlarında olduğunu unuda bilmirdilər. Hakimlər, dövlət xadimləri, vaizlər, müəllimlər, əkinçilər, sənətkarlar ədəbiyyat və incəsənəti başqa nəslin öhdəsinə buraxmağa məcbur olurdular. Bütün Kanadada, bir neçəsi istisna olunmaqla, kitablar müvəqqəti yaşamaq üçün gələnlər tərəfindən yazılmışdır. Anna Ceymsonun “Qış tədqiqatları və yay gəzintiləri”, xanım Frensis Brukun “Emili Monteqinin tarixi” və buna bənzər əsərlər Kanada “klassikası” kimi qəbul olu-

nurdu. Bu əsərlər sərhəd salnamələri, səyahət gündəlikləri və ya yaşayış məskənlərinin eskizləri kimi maraqlı idilər, lakin, şübhəsiz ki, əsil kanadalı pasportu qazana bilmədilər. Oliver Qoldsmitin Kanadada nəşr olunan “The Rising Village” (1825) əsəri anadangəlmə Kanadalı olan birinin ilk şeir kitabı idi. O, Tomas Çendler Haliburton ilə kitabları həm Böyük Britaniyada, həm də Kanadada nəşr olunan müəlliflər arasında fəxri kürsünü bölüşür. Antologiyalarda, o qədər kitablardan yalnız orda-burda lirik nümunələr qalıb. Əsas məsələ odur ki, milli sərhədlər artıq müəyyən edilmiş və milli varlıq məsələsi həll olunmuşdu. Bundan sonra, böyük fədakarlıqlar və çətinliklər müstəvisində, nəcib adət-ənənələrin varisləri olan vətənpərvərlər gördüklərini və hiss etdiklərini müxtəlif janrlarda yazma bilən yerli yaradıcılar meydana çıxacaqdı. Əgər Ceyms Mak Karrol yaxud, Mak Qii unudulsa belə, onun “Jaques Cartier” əsəri yadda qalacaq, çünki, özlərində əsil Kanada ruhunu daşıyır. Bu baxımdan üfiqdə Kanada milli özünüdərk ədəbiyyatının yaranmasına dair şərtlər çoxalmaqda idi. Doğrudur, forma ustadlardan miras qalsa da, ruh getdikcə Kanadalı olmaqda idi. 1840-cı ildə Yuxarı Kanadada, kolleksiyaçı Vilyam A. Stivensin “Hamilton və digər şeirlər” adlı ilk şeirlər toplusu nəşr olunmuşdu. Vilyam Kirbi “U.E. (1859), XII epik kanto” adlı poemasında Bayronu təqlid edir. Bu üç kitab onu göstərir ki, şairlər əsrin dörsüdə birində daha dolğun, daha iddialı əsərlər yazıblar və onlar sənətin və mövzuların tələblərinə uyğun nəşirlər, oxucular, zaman keçdikcə varislər tapa biliblər.

Milli ruhu titrədə bilən ilk Kanada şairi Çarlz Sanqster olmuşdur. Konfederasiya hələ çox uzaqda idi, lakin siyasi birlik ideyası sınaqdan keçirilmiş, iqtisadi birləşmənin artması və mənəvi çarpazlaşma ilə təmin edilən daha geniş bir sxem hazırlanmışdı. O, dərhal “Kanananın Milli Şairi” kimi qarşılandı. Vödsvösün, Bayronun və Tennisonun açıq-aşkar təsirlərinə baxmayaraq o, əsərlərində Kanada ruhunu təşviq etmiş və onu yüksək lirik səviyyəyə qaldıra bilmişdi. On iki il sonra Çarlz Meyr “Drimland və digər şeirlər”ini nəşr etdirməklə Sanqsterin “milli səs”inə səs verərək onun daha ucadan eşidilməsinə rəvac verdi. Bu müstəvidə Mayrin “Tekumseh, (1886)” əsəri ilk milli dram əsəri kimi elan edilmişdi. O və Sanqster Oliver, Vendell Holms kimi tənqidçilərə və Kanadadakı bir çoxlarına Kanada mənzərələrinin yüksək bədii qiymətə layiq olduğunu göstərmişdilər.

Əsl Kanada ədəbi məktəbi “Altmışincılar Qrupu” nun yaranması ilə birlikdə quruldu. Bir-birinin ardınca iki-üç il ərzində Kanada ədəbiyyatının təməl daşını möhkəmləndirənlər və onun müxtəlif sahələrində şöhrət qazananlar meydana atıldılar. Onların hər biri sələfləri tərəfindən onun üçün hazırlanmış bir sahədə yazıb yaratmağa başladı. Xanım Mudinin “Kolluqda kobud şəkildə” əsəri bugünkü Kanada sərhəd romanları və pyeslərinin sələfidir. Bu baxımdan Kirbi və Parkerin tarixi romanlarını Kanada ədəbiyyat çələnginə verilmiş qiymətli bir töhfə hesab etmək olar. Vilyam Kirbinin “Qızıl it” (1877) əsəri Kanada romanı kimi dərhal birinci yeri tutdu və indiyə qədər ciddi problemlərlə üzləşməmişdir. Kirbi və onun ən bacarıqlı davamçıları tarixi romanlar sahəsində çalışıblar. Bu, Kanadada yazılmış ilk roman olsa da, onu Kanada əsəri adlandırmaq olmaz. Mayor Con Riçardson “1812-ci il müharibəsi” əsərinin müəllifi olaraq Kanananın ilk elmi tarixçisi oldu və “Pontiak sui-qəsd”, “Vakausta” və ya “Peyğəmbərlik (1832)” romanı ona Kanada fantastikasının atası olmaq hüququ verdi. Bu əsərlər Kuperin “Dəri corab” nağıllarını xatırladır. Göründüyü kimi, Konfederasiya dövründə yeni həyat formalaşdı və özünü dərk edən yeni bir sənət yaranmaqda idi. Hələ 1880-ci illərdə səsi xalqın ruhunu tam və qənaətbəxş tərzdə ifadə

edən yeni bir incəsənət peyda olurdu. Digər sahələrdə də bu dövrdə yaranan tendensiyalar təzə və əsaslı nailiyyətlərə çevrilirdi. İlk dəfə idi ki, kanadalılar məğzində öz xarakterlərini və ideallarını ifadə edən, milli ruhu və milli mühiti sədaqətlə əks etdirən ədəbiyyata sahib olduqlarını söyləyə bilirdilər.

Kanada altmışıncı illərdə yeni bir inkişaf mərhələsinə keçmişdi və bədii cəhətdən əhəmiyyətli bir yaradıcılıq məhsulu ortaya qoymaq iqtidarında idi. Viktoriya dövrü yeni inkişaf üçün kifayət qədər baza yarada bilmişdi. Klassik təsirlərə məruz qalaraq dəyişmiş, din və elmdə sərbəst, intensiv araşdırmaları əks etdirən, təhsilin ümumi yayılmasının köməyi ilə yenilənmiş yeni ədəbiyyatda romantik hərəkət tərəfdarları demokratik ideyaların tədricən inkişaf etdirilməsinə çağırış etdi. Longfelo, Vitter, Vitmən və Holms kimi dahilər Birləşmiş Ştatlarda sıradan çıxmaqda olan ənənələrin memuarları idilərsə, Fransada Flober, Mopassan, Zolya, Daudet, Renan və Taine, Almaniyada Ştraus, İtaliyada Mazzini, Rusiyada Turgenev, Tolstoy və Dostoyevski kimi nəhənglər yaradıcılıqlarının qızgın dövrünü yaşayırdılar. Nəhənglərin hamısı ölməmişdi. İngiltərəyə gəldikdə, Tennison, Broninq, Rossetti, Svinbön, Tompson, Riid, Trollop, De Morqan və Corc Eliot kimi canlı klassiklər də fəaliyyətdə idilər və Kanada yazarları, ümumiyyətlə Kanada ədəbiyyatı 1870-ci ildən sonrakı inkişafında, əsasən bu simalara borclu idi. Skott və Düma dünyalarını dəyişsə də, Kanada romançılarını hələ də məzarlarından idarə edirdilər. Şairlər qrupu təzəcə şəfəq saçan dövrün diskriptiv poeziyasında təkrar-təkrar əks-səda verməkdə idilər. Bu gün yeni forma və düşüncə azadlığı qazanmış Kanada şairləri demək olar ki, Viktoriya dövrünün ənənələri üzərində qurulmuşdur. Onlar Böyük Britaniyanın ümumi bədii və əxlaqi ideallarını əxz edərək, bu keyfiyyətləri açıq şəkildə milli duyğu və istəklərə çevirə bildilər. Dominionluğun siyasi quruluşunu qəbul edən Kanadada millətçiliyinin yüksəlişi və inkişafı qaçılmaz idi. Bu müstəvidə şair və romançılar oyanmış milli şüurun qanuni tərcümanlarına çevrilirdilər. Beləliklə, ilk dəfə olaraq “Kanada yazarları məktəbi”nin formalaşmasından və bu birlikdə praktiki olaraq eyni anda həm ingilis, həm də fransız dilli Kanada yazarlarının təmsil olunmasından danışmaq mümkün oldu. Çarlz Roberts Ralf Valdo Emersonun qohumu idi. Onun ilk əsərlərinin Milton, Kits, Şelli, Arnold, Tennison və Vödzvörsi xatırlatması təbii idi. Kanada məktəblərində Kanada tarixi tədris olunmadığından təbii ki, Kanada ədəbiyyatı haqqında danışmaq da çətin idi.

Roberts yeniyetməlik yaşında şeirlərini “Atlantik Mansli” jurnalında dərc etdirmişdi və onun “Orion və digər şeirlər” (1880) adlı ilk kitabı hələ iyirmi yaşında olanda çap olunmuşdu. Bu kitab, Dominionluq dövrü ədəbiyyatının yeni təməl daşı hesab olunur. “Avel” (1892) əsəri ilə o, ən yüksək məqamına yetişdi, lakin “Doğma kitabı” (1896) və bəlkə də hər şeydən çox, “Adi günün mahnıları” (1893) əsərləri ilə “Kanada poeziyasının atası” tituluna hüququ varisliyini təmin etmiş oldu. Sonrakı digər şeir kitabları, romanları, təbiət hekayələri, tarixi əsərləri, tərcü-mələri və s. Robertsə çox məhsuldarlığına və çoxyönlüliyinə, habelə orijinal sənətkarlığına görə ən yüksək yer qazandırmış oldu. Vilyam Vilfred Kəmpbel Ontarioda anadan olmuşdur. İlk kitabı “Leyk liriks və digər şeirlər” (1889) Stefanın rektorluğunun köməyi ilə nəşr olunmuşdu. “Qorxunc səyahət” (1893), “Xəyallar təpəsinin arxasında” (1899) və “Böyük Britaniyanın Saqaları” (1914) adlı əsərləri onun Altmışıncılar Qrupunda öz mövqeyini müəyyənləşdirməyə kömək etdi. Britaniya vətəndaşlığını heç vaxt unutmayan Kəmpbelin əsərləri, Viktoriya ənənələri ilə müvafiq səviyyədə dayanır, lakin “Hind Yayı”,

“Yerin Ruhu” kimi bir sıra lirik əsərləri ilə başqalarından fərqlənməyə nail olur. Məhz bir dramaturq kimi o, “Mordred və Hildebrand” (1903) və “Poetik faciələr” (1908) əsərləri ilə necə bir qüdrət sahibi olduğunu ortaya qoyur. İki roman və iki tarixi əsəri ona Roberts yüksəkliyinə yaxınlaşmaq hüququ verir. Blis Karmən Çarlz Robertsın yaradıcılıq uğurlarından geniş şəkildə bəhrələnməyə onun tutduğu yolla getdi və bu miras bazası üzərindən yeni uğurlara imza atdı. “Orion” əsəri hələ o vaxt Torontoda tələbə olan Arçibald Ləmpməninin yaradıcılıq yollarına işıq tutdu və Ləmpmən də Dunkan Cəmpbel Scotun və digər gənc yazarların istedadının alovlanmasına stimulyar yaratdı. Karmən “Behind the arras: A book of unseen” (1895) kitabının nəşri ilə bu mərhələni daha da inkişaf etdirmiş oldu. İki möhtəşəm cildən ibarət “Şeirlər” (1904) toplusu onun yaradıcılıq dünyasından xəbər verirdi. Bunlar “The pipes of Pan” (1902) silsiləsindən beş kitabı və digər şeir qruplarını özündə ehtiva edir. Onun irsini başa düşmək istəyən hər kəs “The pipes of Pan”, Sappho”, “One hundred lyrics” (1904),” Later poems” (1921) və “Ballads and lyrics” (1923) kitablarını mütləq oxumalıdır. Karmən böyük xoşbəxtliyin lirik şairi idi. Arçibald Ləmpmən bəzən “Kanadanın təbiət şairi” və ya “şairin şairi” adlandırılan əsl xalq şairidir. V.D.Hovels onun “Millət arasında” (1888) adlı ilk kitabını alqışlayaraq, onun “təbiətin intim dostu” və “dodaqlarında doğru söz” olduğunu qeyd etmişdi. “Lyrics of Earth” (1893) və “Alcyone” (1899) əsərləri inandırıcılığı və dəsti-xətt baxımından Kanada ədəbiyyatında tamamilə yeni idi. Ləmpmən bir müddət Con Kitsin ecazkar ifadələrindən istifadədən və o zaman dəbdə olan impressionizmdən uzaqlaşmalı oldu. Yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirərək, o, həmişə təbiət hadisələrinin altında gizli mənalar axtarırdı. Ləmpmən gözəllik və insanlıq ideyalarını mükəmməl ifadəçisi idi. Dunkan Cəmpbel Skot 1900-cü ildə onun şeirlərinin müəyyən bir qismini redaktə edərək nəşr etdirmişdir. Duncan Cəmpbell Scott (1862) Kanada poeziyasının ən yaxşı nümunələrini yaratmış bir vətənpərvər şair kimi xatırlanır. Onun “Half-Breed Girl” və “Night Burial in the forest” şeirləri bu gün də kanadalılar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və yüksək qiymətləndirilir. “Sehrli ev” (1893), “Əmək və mələk” (1898), “Yeni dünya lirikası və balladaları” (1905) və digər şeir toplusları, pyesləri ona böyük şöhrət və ad qazandırmışdı. 1926-cı ildə onun “Şeirlər külliyyatı” adlı kitabı, 1935-ci ildə isə “Yaşıl monastır” əsəri işıq üzü gördü. Onun əsərləri yeni-yeni ideyalarla, ruhani anlayışlarla, rəngarənglik və ritmlə, ekstaz və şəffaf sehlə zəngindir. Frederik Corc Skot (1861) “The soul’s quest and other poems” (1888) və “Collected poems” (1910) kitabları çap olunandan sonra daha geniş şəkildə tanınmağa başladı.

“Altmışincılar Qrupu” tərəfindən əsas qoyulmuş “Kanada məktəbi”nin ənənələrini davam etdirən yeni əsrin yazıçılarının əsərlərində mahiyyət və üslub dəyişikliyinə şahidi oluruq. Bu müstəvidə, həmin yazıçıların yaradıcılıqlarına qısa nəzər salaq. Villiam Dou Laythol (1857) romanları ilə tanınan ən məşhur yazıçılardan biridir. Həmin əsərlərdən biri “Həyatın ustası” romanı və “Köhnə tədbirlər” (1922) adlı şeirlər toplusudur. Bunların hər ikisi onun hind irfanına və Fransa rejiminə olan marağını əks etdirir. Onun fəlsəfi və buna yaxın mövzularda broşür və bukletləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çarlz V.Qordon (Ralf Konnor) (1860) altmışıncı illərin yazıçıları qrupuna aid edilsə də, onun ən yaxşı əsəri “Qara Qaya” (1898) əsrin sonunda ortaya çıxmışdı. Müəllifin “Qlenqaridən olan adam”, “Kəşfiyyatçı”, “Əcnəbi”, “Mayor” və digər əsərləri onun Qlenqaridə keçirdiyi gənclik illərini, sərhəddə missioner kimi fəaliyyətini, Böyük Müharibədə keşişliyi dövrünü əks etdirir.

Yeni əsrin yazıçıları sayca çoxdur. Əvvəlcə, şairləri nəzərdən keçirək. Albert Durrant Vatson yaradıcılığa ədəbi, əxlaqi və mənəvi mövzularda iki cildlik essesi ilə başladı. Onun ilk şeirlər kitabı “Vəhşi quşun qanadı” (1908), ikincisi “Məhəbbət və kainat” (1913) əsəridir. “Məhəbbət və kainat” onun ən yaxşı əsəri hesab olunur. Onun “O Kanada” şeiri bir çox antologiyalarda və kilsə ilahilərində çap olunmuşdur. Vatson əsl kosmopolit və Karmənin yüksək qiymətləndirdiyi bir ağıl sahibi idi. İncanın bütün formaları ilə sıx maraqlanan şair mahiyyətcə mistik idi. O, mənəvi cəhətdən dərk etdiyi həqiqəti şeirlərində ifadə etmişdir: “Hər yerdə gözəllik”, “Qarğa”, “Höte” və s. Vilson Makdonald (1880) yeddi şeir kitabının müəllifidir: “Çöl torpağının nəğməsi” (1918), “İsanın möcüzə nəğməsi” (1921; 1923), “Səhradan çıxdı” (1926), “Konfederasiyanın almaz yubileyinə dair Oda” (1927), “Qarğaların balladaları” (1930), satirik şeirlər kitabı, “Pol Marçand” (1933) və “Sualtı burulğanın mahnısı” (1935). Makdonald şeirlərində sevgi və humanizmi tərənnüm edir, sosial və dini etirazları isə kəskin satirik dillə ifadə edə bilir. E.J.Pratt (1883) ilk kitabı olan “Nyufaundlend şeirləri” (1923) çapdan çıxanda sonra görkəmli şair kimi tanınmağa başladı. “Cadugərlərin dəmləməsi” (1925) və “Titanlar” (1926) obyektiv şəkildə uzun narrativ şeirlərdən ibarətdir. “Dəmir qapı” (1927) ölümsüzlük problemindən bəhs edir və Prattın ən böyük şeiridir. “Dəniz misraları” (1930) onun dəniz şeirlərindən seçmədir. “Titanik” (1935) dəniz faciəsi haqqında əhəmiyyətli bir şeirdir. “Çox əhval-ruhiyyə” (1932) Prattın ən qənaətbəxş şeirlər toplusudur. Pratt yeni yaranmış qrupun ən güclü və orijinal şairlərindən biridir.

Bu dövrdə Dorosi Livsey, Norah Holland, Lilian Leveric, MakKali, Meri Magdalin, Leo Kennedi, Hertrud Mak Qregor Moffat, Alan Kreyton, Marian Osborn, Sara E. Karsli, Artur Bourinot, Lloyd Roberts, A. M. Stiven, J. E. H. Makdonald və siyahısı kifayət qədər uzadıla biləcək yazıçı və şairlər yazıb yaratmış, əsərlərində Kanada təbiətini, ictimai-siyasi problemləri əks etdirər bilmişdilər. Adlarını qeyd etmədiyimiz şair və yazıçıların əsərləri Nataniel A. Bensonun antologiyasında, “Müasir Kanada poeziyası” antologiyasında, Blis Karman və Lorn Piers tərəfindən hazırlanmış “Bizim Kanada ədəbiyyatımız” antologiyasında toplanmış və Kanada ədəbiyyatının sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır. Kanadanın ən yaxşı bədii ədəbiyyat nümunələri qısa hekayələr formasındadır və bu sahədə ən görkəmli sənətçilər Dunkan Kəmpbel Scot və Marjori Pikthall olmuşdur. Raymond Knister tərəfindən hazırlanmış “Seçilmiş Kanada hekayələri” toplusu bu dövr üçün tərtib edilmiş ən yaxşı antologiyalar sırasındadır. Kanadalı romançılar yavaş-yavaş öz sənətlərində müəyyən bacarıqlar əldə edirdilər. Bu müstəvidə Qrouv, Kallaqan və Mazo de la Roş yaradıcılıqları ümidvericidir. Morli Kallaqanın kəskin realizmi və üslubu roman janrının Kanadada yeni və vüsətli inkişafının başlanğıc nöqtəsidir. Onun ilk işlərində Heminqueyin təsiri güclü olsa da, son romanları olan “Mənim sevgilim belədir” və “Onlar yer üzünə sahiblənəcəklər” onun müstəqil sənətkar olaraq ədəbiyyata gəldiyini sübut edir. Kanadadakı esse Addison və Stilin təqlid edilməsi ilə başladı. Bu, bir çox halda motivasiya xarakteri daşıyırdı. Houvenin “esseləri” müxtəlif mövzuları əhatə edirdi. Ceyms Kapponun Roberts və Carmən haqqında araşdırmaları ilə Kanadada ədəbi tənqidin əsasının qoyulduğu deyilə bilər. Bliss Karmən “Təbiətin qohumluğu” (1904), “İncəsənətin dostluğu” (1904), “Həyat poeziyası” (1905), “Şəxsiyyətin yaradılması” (1908) əsərlərini nəşr etməzdən əvvəl ABŞ qəzetləri üçün esselər, rəylər və şərhlər yazırdı. Şair, tənqidçi və tarixçi Arçi-

bald MakMekan, ənənəvi esse formasında bütün digərlərini üstələyərək “Bağdadın afişası və digər fantaziyalar” (1901), “Kiçik bir kollecin həyatı” (1914), “Ultima Tulenin bağları” (1922) və dənizçilik tarixinə dair tarixi eskizləri olan “Köhnə əyalət nağılları” (1924), “Dəniz dastanları”, “Gəmilər gedir” (1929) əsərlərini yazdı. Andru Makfeyl tarix, tənqid və bədii ədəbiyyatdan başqa ən yaxşı əsərlərini esse şəklində yazmışdır. “Puritanizmdə essələr” (1905), “Kədər kitabı” (1909) və “Yaniltma essələr” (1910) əsərlərində güclü zəhnə malik olduğunu göstərmişdir. Cesil Fransis Lloyd son esseistlərin ən tanınmışı və ən bacarıqlısı hesab olunur. Rey Palmer Baker Konfederasiya dövrünü əhatə edən “İngilisdilli Kanada ədəbiyyatının tarixi” əsərini yazmışdır. Bu siyahıya J.D.Loqan və MakMekan, V.R.Rodenizer və Borne Piersin adlarını da əlavə etmək lazımdır.

Vəhşi heyvanların həyatından bəhs edən qısa hekayələr janrı Kanada ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu janrın sönük tarixi xanım Treylin heyvanlardan bəhs edən oçerkləri ilə başlasa da bu sahənin əsl laureatı Çarlz G. D. Roberts idi. Onun "Yerin müəmmaları" adlı ilk kitabı (1896) ona ustad yazar adı qazandırdı. Bu sahədəki kitablarının siyahısı çox yer tutacaq deyə onun “Vəhşi qohumlar” (1902), “Sürgündəki padşahlar” (1910) “Səhranın hikməti” (1922) kimi ən yaxşı əsərlərini nümunə kimi götürə bilərik. Ernest Tompson Seton daha çox elmi müşahidələr ilə məşğul idi. Robertsin istəyi sadəcə olaraq, heyvanların və quşların bir çox cəhətdən insanlarla qohum olan varlıqlar olduğunu göstərmək məqsədi daşıyırdı. Ernest Seton yaradıcılıq fəaliyyətinə rəssam və alim kimi başlayıb və bu elementlər onun “Mən tanıdığım vəhşi heyvanlar” (1898), “Qum təpəsindəki geyik quyruğu” (1899), “Qrizlinin tərcümeyi-halı” (1900) və s. əsərlərində özünü bir-birinə çulğasmış şəkildə bürüzə verir. Marşal Sondersin “Gözəl Co” (1894), “Mənim qızıl Dikim” (1916), “Bonnie Prince Fetter” (1919), “Mənim ev heyvanlarım” (1935) əsərləri və ev heyvanları haqqında digər kitabları bu sahəyə meylləri daha da gücləndirdi (V. A. Freyzer, Arçi Mak Kişni və digərləri).

Kanada dünyanın diqqətini cəlb edən yumor ədəbiyyatına da unikal töhfə verib. Fray MakKalloku “əsl Kanada yumorunun banisi” hesab edirdi[2]. Robertsın təbiət hekayələri Skandinaviyada, Almaniyada və ya Çex-Slovakiyada Kanadadan daha çox satılıb. Haliburtonun əsərləri Kanada bazarlarından daha çox ABŞ və ya Böyük Britaniya, Fransa və ya Almaniyada satılırdı. Bu baxımdan onun “Sam Slik” (1836) əsərinin nəşri Kanada ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirildi. O, bu uğurun ardınca bir çox başqa kitablar da nəşr etdirdi, lakin onlar “Sam Slik” əsəri kimi qəlblərdə səmimi gülüş doğura bilmədilər. Ceyms DeMillin oğlanlar üçün nəzərdə tutulmuş iki kitabı öz impulsları üçün Haliburtona borcludurlar. “Doc Club” (1869) əsəri Mark Tvenin “Xaricdəki günahsızlar” əsərinin sələfi idi. Tven bu əsərini özünün “Amerika Yumor Kitabxanası” toplusuna daxil etmişdir. Stefan Likok bəlağətli yumorlarında Haliburton ənənəsini davam etdirdi. Onun yumoristik hekayələrinin ən yaxşısı “Literary lapses”, “Sunshine sketches of a little town” və ən əsası “My Discovery of England” əsərlərində yer alır. Sara Cinet Duncan böyük qabiliyyətə malik yumorist idi. O, bir çox səyahətlər zamanı müşahidələrini toplayıb və onları “Sosial gediş” (1890), “O ləzzətli amerikalılar” (1902) və “Onun kral xoşbəxtliyi” (1914) kimi kitablarda əks etdirmişdir.

Kanada ədəbiyyatı bütövlükdə çox cəlbedicidir. Karikatura ədəbiyyatı getdikcə artır, lakin bunun nə qədər vacib olduğunu zaman göstərəcək. Demək olar

ki, daha yumoristik hekayələrdə kifayət qədər ürəkaçan gülüş yoxdur. Con V. Qarvin antologiyaları ilə Kanada ədəbiyyatı üçün çox işlər görə bilmişdir. Bu yumoristik seir antologiyası Kanada ədəbiyyatının gələcək inkişaf tarixində faydalı ola biləcək bir təsir gücünə malikdir. Yumor üçün Likok medalı 1946-cı ildə təsis edilib. Tənqidçi Hüqo Makferson medalı şərh edərkən deyib: “Robertson Deyvisdən başqa, yumoristik yazıçıların heç birinin əsəri ümidverici deyildir və Stiven Likok medalı vaxtından əvvəl təsis edilmişdir” [3].

Kanadada sonsuz sayda avtobioqrafik əsərlər yazılıb, lakin onlardan bir neçəsi yüksək səviyyədədir. Kanada yazıçılarının avtobioqrafik əsərlərinin sayı və dəyəri artır. Karl Y. Konnorun “Arçibald Ləmpmən” (1929) əsəri avtobioqrafiyanın və tənqidin birləşdiyi bir əsəridir. Ümumiyyətlə bu dövr üçün tərcümeyi-hallara olan ümumi maraq Kanada ədəbiyyatının zəif ədəbi janrıdır.

Kanada tarixçilərinin müasir məktəbinin qabaqcıllarından biri Corc M. Rongdur. O, məhsuldar tarixçidir və “Earl of Elgin” (1908), “A Canadian manor and its seigneurs” (1908; 1926), “Yeni Fransanın yüksəlişi və yıxılması”, “Kanada və Amerika inqilabı” (1934) kimi tarixi əsərlərin müəllifidir. Artur Dotinin “Kvebek qalası” (1904), “Kvebek iki bayraq altında” (1903), “Kvebekin mühasirəsi” (6 cild, 1901) və digər kitablarında tarixi mənbələr haqqında dəqiq məlumatlar verilir. “Champlain Society”, “Canadian Historical Studies” və “The Canadian Historical Review” nəşrləri ən müasir tarixi araşdırmalardan bəzilərini ehtiva edir. “Kanada salnamələri” və “Kanada və onun əyalətlərinin salnamələri” faydalı və məşhurdur.

Ədəbiyyat:

1. Howells C., & Kroller E. Introduction. In *The Cambridge History of Canadian Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, (pp.1-6).
2. Joseph Jones and Johanna Jones, *Canadian Fiction* (Boston: Twayne Publishers, 1981), 21.
3. Carl F. Klinck, ed., *Literary History of Canada: Canadian Literature in English* (Toronto: Univ. of Toronto Pr., 1965), 719.
4. Northrop Frye, *The Bush Garden: Essays on the Canadian Imagination* (Toronto: Anansi, 1971).

Nasir Khankishiyev

Summary

THE STAGES OF DEVELOPMENT OF ENGLISH-CANADIAN LITERATURE AFTER THE WORLD WAR II

This article is about the history of English Canadian literature from the colonial period up to the beginning of II World War. The paper deals with the establishment and development of different literary genres in different periods of time. It also touches upon the problems of the puritan and loyalist tradition, the first hints of Canadian native literature, the poets and novelists of the Confederation group, the outstanding members of the Canadian literary school of XIX century and literary men of the XX century.

Насир Ханкишиев

Резюме

**ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ АНГЛО-КАНАДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Эта статья посвящена истории англо-канадской литературы с колониального периода до начала Второй мировой войны. Здесь речь идет о становлении и развитии разных литературных жанров в разные периоды времени. Он также затрагивает проблемы пуританской и лоялистской традиции, первые намеки на канадскую туземную литературу, поэтов и писателей группы «Конфедерация», выдающихся представителей канадской литературной школы XIX века и литераторы XX века.

Рәүҗи: проф. Җ.Хәлилли

METODİKA

Фатима Гаджизаде Эльшан кызы
Докторант Азербайджанский Университет Языков
ORCID ID: 0000-0002-9281-8955
Республика Азербайджан, Баку. улица Рашида Бейбутова, 134
E-mail: fatima@hajizada.com

ОСНОВЫ СОДЕРЖАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО КОМПОНЕНТА АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: *социокультурный компонент, культура, американский вариант английского языка, основы*

Açar sözlər: *sosial-mədəni komponent, mədəniyyət, ingilis dilinin amerikan variantı, əsaslar*

Keywords: *socio-cultural component, culture, the American version of English language, basics*

Введение. Настоящая статья посвящена основам содержания социокультурного компонента американского варианта английского языка.

В статье особое внимание акцентируется на социокультурный компонент содержания американского варианта английского языка. Изучение социокультурного компонента содержания американского варианта английского языка формирует межкультурную компетенцию студентов посредством знакомства с американской культурой, при обучении американского варианта английского языка. В статье излагаются точки зрения ведущих исследователей по данной проблеме.

Вопросы, связанные с основами содержания социокультурного компонента, были разработаны многими научными деятелями. Вместе с этим остается не ясным, что же конкретно подразумевается под основой содержания социокультурного компонента содержания американского варианта английского языка. С точки зрения ведущих ученых можно найти примеры обучения социокультуре изучаемого языка через познания социолингвистики, лингвострановедения, разговорных выражений, мировоззрения, языка тела и т.д. Каждое течение является важным при изучении данного языка.

Американский вариант считается языком различных народов и их национальных культур, субкультур. После того, как английские колонисты завоевали

и заселили Северную Америку в семнадцатом и восемнадцатом веках, их язык стал широко распространяться в этом большом регионе. По этой причине под воздействием различных внешних, внутренних факторов этот язык развил в себе ряд специфических черт и сформировался в новой трансформации. Таким образом, Соединенные Штаты - смешения народов из разных стран в одну общую культуру и термин «плавильный котел» (*melting pot*), пропагандируемая в штатах в XX веке способствует некоторым выводам и позволяет выделить изменения в процессе американизации. При анализе общей картины американской общественности, можно заметить культурный плюрализм, т.е. дискриминация меньшинств, расовая дискриминация и рабовладательства. Из этого полагается, что в формировании социокультурной компетенции американского английского, мы будем рассматривать как общекультурные особенности, также дифференс между субкультурами.

Под социальной коммуникацией мы понимаем способ общения и взаимодействие индивидов с другими людьми в рамках общества, т.е. она включает в себя социальное взаимодействие, социальное познание и обработка языка. Американская коммуникация часто характеризуется прямоотой и открытостью. Люди могут четко и прямо выражать свои мысли и чувства, стараясь избегать ненужных обходных путей, также в американской социальной коммуникации уделяется внимание невербальным сигналам, таким как мимика, жесты, манеры и т.д. Эти элементы играют важную роль в передаче информации и выражении эмоций.

Одним из главных элементов при изучении социальной коммуникации американского английского выступает лексика. Лексика является областью лингвистики, которые имеет свои собственные цели. Ее основной задачей является изучение и описание языка, ее происхождение, развитие и современное использование. Имеет особое отношение к культуре и неразрывно связано с социокультурным контекстом. Знания культуры и лексики дает возможность описать как язык работает в повседневной жизни, особенно то, как люди в определенных областях или ситуациях могут говорить на разных языковых вариантах. В данном контексте, мы выделяем определенную часть лексики, которая присуща к американскому варианту английского языка в отличие от британского, тем самым, показывая социокультурный портрет американца: слова с разными значениями¹ (*apartment / flat*), изменения в правописании (*color / colour*), различия в выражениях (*trash can / bin*), термины в области образования (*college / university*), различия в терминологии питания (*French fries / chips*), варианты названия одной и той же вещи (*sneakers / trainers*) [1, сс 55-57]. Эти различия могут варьироваться в разных регионах и областях США, и не все слова будут использоваться повсеместно.

Следовательно, различие лексики американского и британского варианта английского языка, американского сленга, американизма, американского правописание, произношение входит в содержание социальной коммуникации и как английский язык может варьироваться в зависимости местоположения.

¹ Первыми указываются примеры из американского английского, за которыми идут британские эквиваленты

Необходимо подчеркнуть, что к лексике также относятся сленги, различные идиоматические выражения, которых мы можем в частном использовании американцев.

Американский сленг. Сленг широко используется людьми из всех слоев общества. Американский сленг формировался и развивался с исторических источников США, которая отражает американскую культуру. Социолингвистическое исследование американского сленга позволяет студентам узнать больше об американской культуре и обществе. Например,

«All ears» – когда кто-то говорит «I am all ears» — это означает, что он вас внимательно слушает и уделяет свое безраздельное внимание;

«a party animal» – тот, кто любит наслаждаться вечеринками;

«couch potato» – ленивый человек, который сидит на диване и просто смотрит телевизор;

«jonesing» – сильно чего-то хотеть. «I am jonesing for a tea» – я мечтаю о чашечку чая;

«hold your horses» – означает «подождите минутку»;

«to have a crush on someone» – испытывать к кому-то романтическое влияние;

«my bad» – моя ошибка;

«jacked» – сильный, мускулистый. He is jacked – он накаченный.

Американский сленг – одна из вариацией американского варианта английского языка. Этот продукт определяет американскую культуру и общество. Это своего рода социальные диалекты или социолекты.

Социолекты, они подразумеваются в речи индивидов определенной социальной группы.

В американском сленге изучаются особенности сленгов: стабильность, лаконичность, оригинальность, юмор. На американский сленг влияют различные факторы, такие как географический регион, поп-культура и местные разговорные выражения. Это дает возможность отличить американский сленг от других разновидностей языка.

Ниже примеры различных типов американских социолектов.

Тип социолекта	Пример
Общий	whatever – lack of limitation of something, no way – never, awesome – something is wonderful,
Разговорные выражения	To hang out – when you are free and not doing anything special, hang on – wait a minute, to chill out – relax, to have a crush – you are attracted to somebody
Профессиональный	Give the cold shoulder – ignore, hit the books – study, pass the buck – transfer responsibility to someone else, you bet – no problem

Акронимы	ASAP- as soon as possible, FYI – for your information, LOL -laugh and loud, OMG – oh my god, R.S.V.P. – a formal reply to an invitation, by phone or mail
Молодежный	Ex – old boyfriend/girlfriend, cool – great/fantastic, babe – hot/attractive, looker – good looking, what’s up – how are you, see ya – goodbye, my bad – my mistake

Это объясняется тем, что социолекты или социальные диалекты являются свойственно американскому варианту английского языка. Они используются в неформальном контексте в повседневном американском английском, следовательно требуется особого изучения студентами.

Также следует отметить, что грамматические жаргонные выражения, они постоянно используются в разговорном американском варианте английского языка и чрезвычайно важны при разговоре с носителем языка.

Например,

- «ain't» – am/is/are/have/has not – является отрицательном сокращением глагола to be и to have: I ain't saying anything – (I am not);
- «innit» – isn't it – выражение, которое означает «не так ли» и которое используются всегда в вопросительной форме;
- «woulda, shoulda, coulda» – являются сокращениями would/should/could have при разговоре с носителями языка;
- «gotta» – обозначает «got to» в выражение «have got to»;
- «wanna» – обозначает «want to», за которым обязательно следует глагол в инфинитиве.

Далее, в разговорном американском также используются сокращения типа: dunno – I don't know, kinda – kind of, lemme – let me, bet you – betcha, got you – gotcha и т.д.

Язык жестов. Следующим не менее значимым компонентом социокоммуникации является язык жестов. Язык жестов, он похож на сленг, способствует более беглому и оживленному общению, также будет эффективным для студентов обойти плохое знание английского языка.

Также на примерах, предоставлены ниже студентам будет более ясна картина общения на американском варианте английского языка с носителем языка [8].

Описание жеста	Значение жеста
Соединив большой и указательный палец в небольшой круг	ОК! – означает одобрение Хорошо или отлично
Большой палец вверх	Обычный жест, означающий хорошо. В социальных сетях такой жест означает: «Мне нравится»

Дай пять (High-five)	Способ выражения поздравления или волнение. Обычно за хорошо выполненную работу
Средний палец (Middle finger)	Грубой способ выразить свой гнев или сильное неодобрение
Отделить большой палец от остальных пальцев, чтобы была в форме буквы «V»	Star Trek's "Live Long and Prosper" Означает «Живи долго и процветай». Известная фраза из американского сериала «Звездной путь»

Из примеров мы видим, что язык жестов также является важным компонентом при изучении американского английского. Данный компонент помогает студентам избежать недопониманию при общении с носителем языка.

При изучении социокоммуникации американского английского уместно обратить внимание на правила поведения и общения в обществе. Например, в США не принято обнимать и целовать кого-то при первой встрече, хотя во многих странах это обычное дело. Американцы уклоняются от физического контакта при первой встрече. Будет уместным назвать свое имя и улыбнуться, так как американцев привлекают люди с веселым нравом.

Финальным компонентом социальной коммуникации в американском английском является письменный способ выражения коммуникации.

Ясными примерами являются следующее:

1. написание времени:

a. Am: The train arrives at 11:11

b. Br: The train arrives at 11.11

2. написание даты:

a. Am: month/day/year

b. Br: day/month/year

К письменному стилю коммуникации в американском английском также относится различного рода документы: эссе, деловые переписки, контракты, рекомендательные письма и т.д.

Лингвострановедение. Немаловажную роль при изучении социокультурного компонента американского варианта английского языка играет «лингвострановедение». Лингвострановедением является основой изучения и ознакомления культурой страны студентами посредством изучения языка. Это некий учебный процесс, с помощью которого студента знакомятся современной американской культурой и действительностью посредством изучения американского английского. Данная область основана на сочетании политики, истории, географии, экономики, политики, литературы, коммуникаций и много другого.

Г.Д.Томахин в своей работе рассматривает ряд тематических аспектов лингвострановедения. Ниже представлена таблица, которую разработал Г.Д.Томахин [1. с. 22-27]:

Название аспекта	Примеры
географический аспект (общие понятия, флора, фауна)	Independence Hall, Philadelphia – где была принята Декларация Независимости США; Orlando – мировая столица развлечений (Disney World); tornado, canyon, honey-dew melon, grizzly
этнографический аспект (быт, культура, субъекты, искусство, деньги и т.д.)	chips, french fries, hamburger, cookie sweater, pants, moccasins truck, subway, van apartment, ranch jazz, blues, bongo James Bond, Indiana Jones, Forest Gump (имена героев) Independence Day, Thanksgiving, Martin Luther King Day Pledge of Allegiance, Salute to Flag Dollar, foot, gallon, yard, 5 cents-nikel, 25-quarter Junkie, pollack, nigger
Бизнес аспект (рестораны, гостиницы, нивермаги)	Taco Bell, McDonalds, Hilton Hotel, Marriott, Dillards, JC Penny
Общественно-политический аспект (учреждения, образование, организации и движения)	Executibe branch, FBI, Green Peace, the Senate B.A./B.S./M.A./M.S./ Ph.D/Ed.D. Freshman – первокурсник Sophomore – студент второго курса Senior – студент третьего курса Junior – студент четвертого курса Graduate student – студент перед получением степени магистра Post-graduate student – аспирант Doctor of Philosophy – кандидат наук

Опираясь на таблицу, разработанную Г.Д.Томахином можно сделать вывод, что намеченная социокультурная лексика полностью представляет портрет американца и американской действительностью. При изучении лексики американского варианта английского языка, студенты должны заучивать не только отдельные слова, также познакомиться полностью с контекстом, где каждое выражение имеет свой идентичный смысл.

Важно отметить, что языковое высказывание также играют важную роль в социокоммуникации. Оно может меняться в зависимости от местопо-

ложения, статуса говорящего и времени [1. с. 22-27]. На примере мы рассмотрим, как любая фраза может быть предназначена по-разному:

- Would you like a cup of tea? – formal;
- Fancy a cuppa? – colloquial;
- How about gonna have a cup of tea? – informal.

Следовательно, вышеизложенные примеры являются доказательством того, что американский вариант английского языка является продуктом американской культуры, которому нужно выделить особое внимание.

Фонетика. При изучении социокультурного компонента американского английского необходимо также упомянуть важность изучения фонетики, использование различных звуков и произношений, которые свойственны только американскому варианту английского языка.

Примеры на таблице ниже будут ярким различием между американским и британским вариантом английского языка.

	General British	General American
The omission of “r”	park [pa:k] horse [hɔ:s]	[park] [hors]
Pronunciation of the letter “u”	stupid [stju:pid]	[stu:pid]
The consonant “t”	Peter [pi:tə]	[pi:Dər]
iə to ir	Steer [stiə] Clear [kliə]	[stir] [klir]

Данные примеры раскрывают яркое различие между британским и американским вариантом английского языка. Также следует подчеркнуть, что в английском языке слова по-разному ударяются. Например, британец ставит ударение на первый звук, а американец на последний слог как в словах: garage, ballet, brochure и т.д.

Интонация между британским и американским английским совершенно разная. Британцы делают ударение высоким и опускают вниз, а у американцев чаще встречаются повышающие тона, уходя от основного ударения. Использование повышающей интонации в высказываниях называют «громкой речью».

Одним из интересных компонентов социальной коммуникации являются междометия, которые представляют собой разговорные выражения. На примерах можно понять как американцы реагируют на различные неожиданные ситуации и действия.

Например,

- при выражении сильных эмоций (удивление, восторг, гнев): wow, oh, hurrah, yikes;
- при выражении мягких эмоций (разочарование, удивление или радость): oops, hmm, ah well;
- при выражении облегчения: ahh, yay, thanks goodness.

Данные примеры дают возможность студентам более глубоко понимать носителей языка при разговоре, общении с ними.

Заключение. Подводя итоги, необходимо отметить, что посредством примеров, анализов студентам общения с носителем языка, знание и понимание культуры США, вербальное и невербальное общение, язык жестов и звуков и американского письменного стиля нужно изучить все основы социокоммуникации американского английского. Неосведомленность вышеуказанной информации может привести взаимонепониманию между культурами разных стран.

Следовательно знание и изучение компонентов социокоммуникации является отличным началом для понимания культуры страны, знакомство с носителем языка при изучении американскому варианту английского языка.

Ниже предлагаются различные типы основ содержания социокультурного компонента американского варианта английского языка.

- лексика;
- американский сленг;
- лингвострановедение;
- фонетика;
- язык жестов.

Социокультурный компонент американского варианта английского языка включает в себя множество аспектов, отражающих культурные и социальные особенности общества в Соединенных Штатах. Однако необходимо подчеркнуть, американский вариант английского языка не ограничивается только лингвистическими аспектами. Понимание социокультурного контекста позволяет студентам более успешно взаимодействовать с носителями языка и лучше понимать тонкости коммуникации, американской культуры и действительностью средствами языковой основ обучения американского варианта английского языка.

Список литературы:

1. Куликов В.Г. Локально-маркированные лексические единицы в современном английском языке. Москва, 1997.-140 с.
2. Г.Д.Томахин «Лингвострановедение», Иностранные языки в школе – 1996 № 6, 210 с.;
3. Finocchiaro M., Brumfit Ch.: The functional-national approach from theory to practice. Oxford University Press, England, 1983, 235 p;
4. G. David. British Council, 2007, 132 p. www.britishcouncil.org/learning-research-english-next.pdf;
5. John R. Rickford, “How Linguists Approach the Study of Language and Dialect”; - 2002
6. S. Jeremy. American to British Dictionary: <http://members.peak.org/jeremy/dictionaryclassic/> May 2013;
7. P. Trudgill. 1995. An introduction to language and society. London: Penguin Books
8. <https://www.dictionary.com/e/british-english-vs-american-english/>
9. <https://www.englishclass101.com/blog/2019/08/16/american-body-gestures/>

Fatimə Hacızadə

Xülasə

**İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTININ SOSIAL-MƏDƏNİ
KOMPONENTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏZMUNUNUN ƏSASLARI**

Məqalə ingilis dilinin Amerika variantının sosial-mədəni komponenti məzmununun əsaslarının öyrədilməsinə həsr olunmuşdur. Burada ingilis dilinin Amerika variantının sosial-mədəni komponenti məzmununun əsasları haqqında ümumi məlumat verilir. Göstərilir ki, danışıq zamanı tələbələrin həmin əsaslardan istifadə etməsi ünsiyyət prosesini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Burada, həmçinin Amerika ingilis dilini öyrənilməsində sosial-mədəni komponentin ayrı-ayrı nümunələrinə də xüsusi diqqət ayrılmışdır. Əsaslandırılmışdır ki, ingilis dilinin Amerika variantının sosial-mədəni komponentinin müxtəlif nümunələr əsasında öyrənilməsi tələbələr üçün daha vacibdir. Bundan əlavə, tələbələr ingilis dilinin Amerika variantının öyrənərək, həm də, müasir Amerika mədəniyyəti və reallığı ilə də tanış ola bilərlər.

Fatima Hajizada

Summary

**THE BASICS OF THE CONTENT IN THE SOCIO-CULTURAL
COMPONENT OF THE AMERICAN ENGLISH**

This article is devoted to the some peculiarities of the socio-cultural component of American English. Its learning is significantly important for students when communicating with a native speaker. It becomes obvious that special attention is focused on the given examples of the content in the socio-cultural component when studying American English. It is important to note that the study of the socio-cultural component of the American English on the basis of various examples is necessary for students. Besides, the idea is substantiated that the student gets acquainted with modern American culture and reality by studying the American version of the English language. Consequently, the article presents convictions based on various examples of foreign language researchers.

Rəyçi: prof. D.İsmaylova

PEDAQOGİKA

Sevinc Mehdiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN TƏTBİQİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN ROLU

Açar sözlər: *layihə əsaslı öyrənmə, fəndaxili inteqrasiya, üfüqi və şaquli inteqrasiya, alt standartlar*

Key words: *project-based learning, interdisciplinary integration, horizontal and vertical integration, substandards*

Ключевые слова: *проектное обучение, внутрипредметная интеграция, горизонтальная и вертикальная интеграция, подстандарты*

Giriş. Davamlı öz-özünə öyrənmə ilə məşğul olmaq bacarıqlarının inkişaf etdirmək, yəni “Öyrənməyi öyrənmək” müasir təhsilin mühüm aspektidir. Bu baxımdan, effektiv öyrənmələri tədqiqata cəlb edilməsi, problemi həll etmək məcburiyyətində qalması mühitinin yaradılması zərurəti yaranır. Effektiv öyrənmələri tədqiqata cəlb etmək üçün bir sıra strategiyalar mövcuddur. Fikrimizcə, problem həll etmə, qərar qəbul etmə, bilikləri yeni vəziyyətdə tətbiq etmə, faktiki situasiyalardan istifadə, vaxtın idarə edilməsi, analitik, kreativ düşünmə kimi həyati bacarıqların inkişafı üçün layihə əsaslı öyrənmə ən effektivdir. Layihə əsaslı öyrənmənin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Layihə əsaslı öyrənmə real dünya problemləri ilə əlaqələndirilərək təlimi şagirdlər üçün aktual və maraqlı edir. Şagirdlərə biliklərinin praktik nəticələrini görməyə imkan verir;
- Layihə əsaslı öyrənmə tənqidi düşünmə və problem həll etmə, analitik, kreativ düşünmə bacarıqlarının inkişafını təşviq edir;
- Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlər arasında əməkdaşlıq tələb edir. Layihə əsaslı öyrənmə komanda işini, ünsiyyəti və şəxsiyyətlərarası bacarıqları təşviq edir;
- Layihə əsaslı öyrənmə sorğuya əsaslanan öyrənməni stimullaşdırır. Şagirdlər sual verir, problemi maraqla araşdırır, öz öyrənmə prosesini idarə edir;
- Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərə məsuliyyətli olmaq vərdişlərini aşılayır. Şagirdlər layihələri üçün məsuliyyət daşıyırlar, məqsəd qoyurlar və qərar qəbul edirlər;
- Layihə əsaslı öyrənmə inteqrasiya üçün imkanlar yaradır. Layihələr bir çox fənlərdən bilik və bacarıqların inteqrasiyasını nəzərdə tutur;

- Layihə əsaslı öyrənmə əzbərləməyə deyil, başa düşməyə, tətbiq etməyə təşviq etdiyi üçün biliklər yaddaşda uzun müddət qalır;

Layihə əsaslı öyrənmə müxtəlif elementlərin bioloji bilikləri, bacarıqları inteqrasiya etmək, öyrənməni bir-biri ilə əlaqəli və mənalı olması üçün zəngin imkanlar təqdim edir. Biologiyanın tədrisində Layihə əsaslı öyrənmə fəndaxili inteqrasiyanı reallaşdırmaq üçün münbit zəmin yaradır. Belə ki, Layihə əsaslı öyrənmə bioloji anlayışları real dünya problemlərində tətbiq etməyə imkan verir;

- Layihələr mahiyyət etibarilə fənn daxilində müxtəlif mövzular, konsepsiyalar ətrafında təşkil oluna bilər. Müxtəlif mövzuları layihəyə birləşməsinə xidmət edir;
- Molekulyar və hüceyrə səviyyəsindən orqanizm, populyasiya və ekosistemlərə qədər müxtəlif quruluş səviyyələrində bioloji anlayışların inteqrasiyasını təmin edir;
- Layihə əsaslı öyrənmə tədqiqat, məlumatların təhlili, kommunikasiya, təqdimat üçün rəqəmsal alətləri inteqrasiya etməyə imkan verən texnologiyaları özündə birləşdirir. Layihələrə rəqəmsal texnologiyaların daxil edilməsi fəndaxili inteqrasiyanı asanlaşdırır;
- İnteqrasiya edilmiş layihələr bioloji anlayışları, konsepsiyaların inteqrasiyasını dəstəkləyən mühit yarada və şagirdlər üçün öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirə bilər.

Məqsəd. Biologiya dərslərində layihələrin hazırlanmasında fəndaxili inteqrasiyanın imkan və yollarını tədqiq etməkdir. Məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulub: standartlarda üfqi və şaquli inteqrasiyanı nəzərə alaraq layihə mövzularını müəyyən etmək, formalaşacaq bacarıqları təhlil etmək, layihələrin hazırlanmasında fəndaxili inteqrasiyanın səmərəli tətbiq qaydalarının nəzəri məsələlərini nümunələr əsasında nəzərdən keçirmək.

Biologiya dərslərinə müxtəlif layihə növlərinin daxili edilməsi, şagirdləri biologiyanın müxtəlif aspektlərini araşdırmağa həvəsləndirir. Biologiya dərsləri üçün müxtəlif tədqiqat, yaradıcı, praktikiyönlü, informasiya, axtarış və s. layihə növlərindən həm sinifdə, həm də dərstdənkənar fəaliyyətlərdə istifadə oluna bilər [1, s.62]. Müxtəlif növ layihələrin biologiya dərslərində tətbiqi şagirdlərin fəallığını artırır, bioloji anlayışların, konsepsiyaların daha dərinləndirilməsinə kömək edə və əsas bacarıqları inkişaf etdirir. Tədqiqat xarakterli layihələrdə şagirdlər dərin araşdırma aparır, fərziyyələr formalaşdırır, eksperimentlər aparır, məlumatları toplayır, təhlil edir və nəticə çıxarır. Bu tip layihə şagirdlərdə elmi axtarış və tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, ətraf mühit faktorlarının bitki böyüməsinə təsirinin tədqiq adlı layihə növünə görə tədqiqat layihəsinə aid etmək olar. Bir çox layihələr həm sinif, həm də dərstdənkənar şəraitdə yerinə yetirilə bilər. Məsələn, “Ekoturizm” adlı layihənin icra edərəkən şagird:

- Sinif şəraitində: yerli ekosistemləri, biomüxtəlifliyi və turizmin ətraf mühitə təsirini öyrənir;
- Dərstdənkənar: ekoturizmi təşviq etmək üçün təbiət gəzintiləri, ekskursiyalar və ekoloji maarifləndirmə kampaniyaları təşkil edir.

“Xəzərin sahilinin təmizlənməsi təşəbbüsü” adlı layihəni icra edərəkən şagird:

- Sınıf şəraitində: Xəzər dənizin çirklənməsi, onun ekosistemlərə təsiri, mühafizə strategiyalarını öyrənir;
- Dərskənər: sinifdə əldə etmiş bilikləri tətbiq edərək təmizlik aksiyaları təşkil edir və iştirak edir/
“Gənc botaniklər klubu” adlı layihəni icra edərəkən şagird:
- Sınıf şəraitində: bitkilərin anatomiyası, morfoloqiyası, təsnifatı haqqında məlumatlar əldə edir;
- Dərskənər ekskursiyalarda iştirak edir, bitkilər toplayır, araşdırma aparır, herbarilər hazırlayır, bitkilərə qulluq edir.

Standartların həm üfüqi, həm də şaquli inteqrasiyanı nəzərə almaq layihə mövzularının müəyyən edilməsində mühüm bir məsələdir. Üfüqi inteqrasiya dedikdə eyni sinif biologiya fənninin daxilində müxtəlif məzmun standartlarının inteqrasiyasının təmin olunmasıdır. Bu inteqrasiya əlaqəli bioloji anlayışların hərtərəfli araşdırılmasını təşviq edir. Eyni sinif daxilində müxtəlif məzmun standartlarının inteqrasiyasına cavab verən layihə mövzuları seçilə bilər. Şaquli inteqrasiya dedikdə isə müxtəlif sinif səviyyələri üzrə məzmun və bacarıqların əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Öyrənmədə davamlılıq və fəaliyyətdə irəliləyiş üçün bir neçə sinif səviyyəsini əhatə edən layihə mövzuları seçilə bilər. Bu inteqrasiya biliklərin təməl biliklər üzərində qurmağa yardım edəcək. Layihə mövzularını müəyyən edərəkən şagirdlərə əvvəlki siniflərdə əsas anlayışı təqdim edən və sonrakı siniflərdə tədrisən dərinləşən fəaliyyətlər təqdim etmək olar. Müəllimlər standartların həm üfüqi, həm də şaquli inteqrasiyasını nəzərdən keçirərək müəyyən bir sinifə aid müxtəlif məzmun standartlarının inteqrasiyasına cavab verən layihə mövzuları müəyyən edə bilər, həm də siniflər üzrə davamlı öyrənməyə töhfə verə bilər. Alt standartların həm üfüqi, həm də şaquli inteqrasiyasına diqqət yertirməklə “Vətənimizin dərman bitki florası” adlı layihə nümunəsini nəzərdən keçirək. Bu layihə yaşadığımız diyarın dərman bitkilərinin onların iqtisadi, ekoloji və mədəni əhəmiyyətinin araşdırılması məqsədi daşıyır. Bu layihə mövzusu bir çox standartların inteqrasiyasını əhatə edir. Üfüqi inteqrasiyanı reallaşdıran standartlar aşağıdakı cədvəldə qeyd olunub.

Cədvəl 1. Alt standartlar arasında üfüqi inteqrasiya

<i>Məzmun xətləri</i>	Canlıların quruluşu və müxtəlifliyi	Bioloji proseslər	İnsan və onun sağlamlığı	Canlılar və ətraf mühit
<i>Alt standartlar</i>	1.1.2. Canlıların müxtəlifliyi haqqında mülahizələrini şərh edir.	2.1.2. Maddələr mübadiləsinin pozulma səbəblərini sadalayır.	3.2.2. Müalicəvi əhəmiyyətinə görə dərman bitkilərini qruplaşdırır.	4.2.1. Yerli şəraitdə canlıların qorunmasına dair müşahidələr əsasında mülahizələrini şərh edir.

Standarta uyğun məqsədin müəyyən edilməsi effektiv tədrisin əsas aspektidir. Müəllimin təyin etdiyi və həyata keçirə biləcəyi məqsədlər:

- Doğma diyarımızda rast gəlinən dərman bitkilərini təyin edir.
- Zəhərli dərman bitkilərinin mənfi təsir xüsusiyyətlərini sadalayır.
- Dərman bitkilərinin müalicəvi əhəmiyyətini izah edir.
- Dərman bitkilərinin mühafizəsi zərurətini şərh edir.

Bu addımları yerinə yetirməklə müəllim üfqi inteqrasiyanın reallaşmasına məqsədyönlü şəkildə nail olur. Həmçinin müəyyən edilən məqsədlər aşağı sinifdə dərman bitkiləri haqqında öyrədilən təməl bilikləri ilə şaquli inteqrasiyaya zəmin yaratmış olur.

Layihənin orta müddəti 4-5 həftəyə nəzərdə tutulduğu üçün vaxtdan maksimum istifadə edilməli, layihə planı səmərəli şəkildə qurulmalıdır. Layihənin icrası bir neçə mərhələdə həyata keçir: problem, planlaşdırma, informasiya axtarışı, məhsul, təqdimat [2, s.37]. Layihənin birinci mərhələsində beyin həmləsindən istifadə etməklə ideyaların, məqsədin müəyyən edilməsi layihənin əsasını, istiqamətini təyin etmək üçün mühüm addımdır. Şagirdlər tənqidi düşünməyə, seçilmiş mövzunun müxtəlif aspektləri ilə maraqlanmağa həvəsləndirilir. İkinci mərhələ layihə planının hazırlanmasını əhatə edir. Məqsədlərə nail olmaq üçün tələb olunan tapşırıq, vəzifələr, vaxt və resurslar müəyyən edilir. Layihə komanda işi olduğundan hər bir komanda üzvü üçün vəzifə müəyyənləşir. Hər bir tapşırığa kimin cavabdeh olduğu aydınlaşır. Şagirdlərin bir-birini dəstəkləyə biləcəyi mühit yaradılır. XXI əsr əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirən öyrənmə mühitlərini dizayn edərkən, fəaliyyət elə qurulur ki, öyrənənlərin işi bir-birindən asılı olsun və öyrənənlər məhsulu bir-birindən asılı olaraq istehsal etsin [3, s.147]. Yaxşı işlənmiş layihə planı müəllim və şagirdlər üçün naviqator rolunu oynayır.

Layihənin üçüncü mərhələsi etibarlı və müvafiq mənbələrdən effektiv məlumatların axtarışı, toplanmasını əks etdirir. Layihə fəaliyyətinin məhsulu layihənin xarakterindən və məqsədindən asılıdır. Layihənin təqdimatı zamanı layihə məhsulları aşağıdakı formalarda təqdim oluna bilər:

- Prototip;
- Multimedia kimi sahələrdə inkişaf etdirilən yaradıcı işlər;
- Jurnallara və elmi nəşrlərə töhfələr;
- Təhsil resursları, təlim materialları;
- Analitik hesabatlar;
- Broşür, buklet, afişa, infoqrafikalar;
- Mobil proqramlar və veb saytlar;
- Videomateriallar, audio vəsait, foto;
- Simulyasiya və rollu oyunlar;
- Maket.

Təqdimat başa çatdıqdan sonra layihə qiymətləndirilir. Layihənin qiymətləndirilməsi onun uğurunu, effektivliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif aspektlərin təhlilinin aparılmasını nəzərdə tutur. Layihənin qiymətləndirmə meyarlarına aşağıdakılar daxildir:

- Məqsədlərin yerinə yetirilməsi;
- Layihə məhsulunun keyfiyyəti;

- Resurslardan səmərəli istifadə;
- Layihənin planlaşdırılan vaxt qrafiklərinə riayət edilməsi;
- Komanda üzvləri arasında əməkdaşlıq səviyyəsi;
- Layihədə nümayiş etdirilən innovasiya və yaradıcılıq;
- Təqdimatın dizaynı;

Layihə işini maraqlı, cəlbedici və faydalı etmək şagirdləri mənalı öyrənməyə təşviq etmək üçün vacibdir. 7-ci sinif üçün nəzərdə tutulmuş “Vətənimizin dərman bitki florası” adlı layihənin pasportunu nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2. Layihənin pasportu

Layihənin növü	Yaradıcı layihə
Məzmununa görə	Monolayihə - bir fənn üzrə həyata keçirilir
İştirakçılar arasında əlaqələrin xarakterinə görə	Sinifdaxili
Layihənin iştirakçıları	Bir neçə qrup (5 qrup)
Layihələrin yerinə yetirilmə müddəti	Orta müddət (4-5 həftə)
Məhsullun təqdimat növü	Buklet, videoçarx, infoqrafika, broşür və çiçək kompozisiyaları, fotokollaj maarifləndirmə kampaniyaları

Sinif bir neçə qrupa bölünür: fitoterapevtlər, aşpazlar, kosmetoloqlar, floristlər, fotoqraflar. Hər bir qrup doğma diyarın dərman bitkilərindən hansı məqsədlərlə istifadə edildiyi haqqında layihəni yerinə yetirməlidir.

- Fitoterapevtlər qrupu dərman bitkiləri haqqında buklet şəklində material toplusu hazırlayır, bu bitkilərin hansı xəstəliklər üçün istifadə edildiyini göstərir, xalq təbabəti tibb reseptlərini, əlavə edir;
- Aşpazlar qrupu milli xörəklərin hazırlanmasında hansı bitkilərdən istifadə olunduğuna dair məlumat toplayıb videoçarx hazırlayırlar;
- Kosmetoloqlar qrupu müxtəlif bitkilərin dəri və saç üçün faydalı xüsusiyyətləri haqqında topladıqları informasiyaları infoqrafika şəklində hazırlayırlar;
- Floristlər qrupu dərman bitkilərdən estetik məqsədlər üçün istifadəsinə dair layihə hazırlayır. Uşaqlar bu bitkilərin yetişdirilməsi qaydaları, saxlanma şəraiti, onlardan kompozisiyaların tərtib olunması haqqında broşür və çiçək kompozisiyaları hazırlayırlar;
- Fotoqraflar qrupu dərman bitkilərini təyin edir, fotolarını çəkir və onlardan otokollaj hazırlayırlar;
- Bitki mühafizəkarları qrupu dərman bitkiləri populyasiyalarını qorumaq üçün mühafizə strategiyalarını araşdırıb, müxtəlif siniflərdə şagirdlər arasında maarifləndirmə kampaniyaları təşkil edir;

Layihədə reallaşan fəndaxili inteqrasiya şagirdlərə aşağıda qeyd olunan bir sıra bacarıqları qazandırır:

- Dərman bitkilərinin quruluşuna görə təyin edir, qruplaşdırır;

- Dərman bitkilərinin morfolojiyası, təsnifatı haqqında məlumatları əlaqələndirir;
- Dərman bitkilərinin orqanlarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadəçi bacarıqlarını nümayiş etdirir;
- Dərman bitkilərinin insan orqanizminə farmakoloji təsirlərinin tədqiq edir;
- Dərman bitkilərinin müalicəvi xüsusiyyətlərini, orqanizmə necə təsir etdiyini dərk edir;
- Zəhərli dərman bitkilərini tanıyır, zəhərli təsirlərini şərh edir;
- Dərman bitkilərinin ənənəvi və müasir tibbə, kulinariyaya, kosmetologiyaya, parfumeriya sənayesinə, bağların, yaşıl sahələrin ümumi gözəlliyinə, yaşıllaşdırmaya verdiyi töhfələri qiymətləndirir;
- Dərman bitkiləri populyasiyalarını qorumaq üçün mühafizə ideyalarını təbliğ edir;
- Dərman bitkiləri və onlardan istifadə qaydalarına əməl edir.

Layihə nəticəsində “Vətənimizin dərman bitki florası” adlı albomun yaradılması məktəb kitabxanasına maarifləndirici hədiyyə ola bilər. Bu albomu hədiyyə etməklə məktəb resursların zənginləşməsinə, dərman bitkilərinin təbliğinə töhfə verəcək.

Nəticə. Layihədə fəndaxili inteqrasiyanın əhəmiyyəti mövzular arasındakı əlaqələri kəşf etməklə yaradıcılığı gücləndirir, əlaqəli anlayışları inkişaf etdirir, səthi biliklərdən kənara çıxır, mövzunun daha dərinə qavranılmasına təşviq edir, nəzəri məsələlərin real dünya problemləri ilə necə əlaqəli olduğuna imkan verir, biliklər təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir-biri ilə əlaqəli olduğu öyrənmə mühitində dərk olunur, konkret detallara diqqət yetirmək əvəzinə mövzuya daha geniş baxış əldə olunur. Beləliklə, layihələrdə fəndaxili inteqrasiyanın reallaşması bir-biri ilə əlaqəli bilik və bacarıq perspektivləri təmin edir. Bu dərin və mənalı öyrənməyə töhvə verir.

Ədəbiyyat:

1. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Москва, Академия, 1999.
2. Кармазина, Н.В., Пулина, А.А. Индивидуальный проект в современной школе: учебнометодическое пособие. Симферополь, АРИАЛ, 2021.
3. Nəsirli, A., Abbasova, Ş., Nuriyeva, T., Yarməmmədova, N. Microsoft sertifikatlı müəllim. Təhsildə İnnovativ Texnologiyalar, 2023.
4. <https://www.pblworks.org/what-is-pbl>
5. <https://www.bu.edu/ctl/guides/project-based-learning/>
6. <https://www.prodigygame.com/main-en/blog/project-based-learning/>

Sevinj Mehdiyeva

Summary

THE ROLE OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION IN THE IMPLEMENTATION OF PROJECT-BASED LEARNING IN BIOLOGY TEACHING

The article reflects the possibilities offered by interdisciplinary integration in preparing projects in biology courses. Emphasized that horizontal and vertical

integration allows the content of biology projects to be enriched and biological knowledge to be understood in an interconnected learning environment rather than in isolation. The article also explains theoretical issues regarding the effective implementation rules of interdisciplinary integration in preparing projects based on examples.

Севиндж Мехтиева

Резюме
РОЛЬ ВНУТРИДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ
В ПРИМЕНЕНИИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ
В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

В статье отражены возможности, которые открывает внутрипредметная интеграция при подготовке проектов на уроках биологии. Подчеркивается, что горизонтальная и вертикальная интеграция позволяет биологическим проектам обогащать свое содержание, осмысливать биологические знания не изолированно, а в среде обучения, где они взаимосвязаны. Также в статье на примерах излагаются теоретические вопросы правил эффективного применения внутрипредметной интеграции при разработке проектов.

Рәүсә: dos. G.N.Насијева

Vəfa Mirzəzadə
Bakı Dövlət Universiteti

MONTESSORİ METODİKASININ MAHIYYƏTİ VƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜLÜKDƏ ONUN ROLU

Açar sözlər: *montessori metodu, uşaq, inkişaf, müstəqil şəxsiyyət, azadlıq, inkişafetdirici mühit*

Key words: *montessori method, child, development, independent personality, freedom, developmental environment*

Ключевые слова: *метод Монтеessori, ребенок, развитие, самостоятельная личность, свобода, развивающая среда*

Giriş. Montessori təhsil sistemi XX əsrin əvvəllərində İtalyan həkim və pedaqoq Mariya Montessori tərəfindən inkişaf etdirilmiş təhsilə innovativ yanaşmalardan biri olmuşdur. Bu sistem şəxsiyyətyönümlü, fərdiləşdirilmiş təhsili üstün tutan unikal fəlsəfə və metodologiya əsasında formalaşmışdır. Belə ki, Mariya Montessori uşağı öyrənmə prosesinin mərkəzinə yerləşdirir. O qeyd edir ki, hər uşaq unikaldır, ona görə də öz sürətinə uyğun fərdiləşdirilmiş təlim və inkişaf yolu keçməlidir. Montessori metodunun mahiyyəti bundadır ki, hər bir uşağın fərdiliyi öyrənmə prosesində hər şeydən yüksəkdə tutulur. Bu halda həm cəza, həm də rəğbətləndirmə metodları zərərli hesab edilir. Uşağın şəxsi motivasiyası rəhbər tutulmalı, bundan ilham, sevinc alaraq oxumalıdırlar.

Mariya Montessori öz həyatını uşaqların sosial, intellektual, fiziki və mənəvi inkişaf etdiyini araşdırmağa həsr edən İtalyan həkim və antropoloq, həmçinin həkim diplomu alan ilk İtalyan qadınlarından biri idi. O, uşaqları müşahidə edərək mədəniyyətləri və yaşadığı dövrdən asılı olmayaraq bütün uşaqlarda rast gəlinən universal inkişaf modellərini kəşf etdi. Mariya Montessori psixiatrik klinikada həkim köməkçisi vəzifəsində çalışarkən inkişaf xüsusiyyətləri fərqli olan uşaqlarla ünsiyyət qurmuş, onların diqqətdən kənar qalmasının qarşısını almaq məqsədilə öz inkişaf yanaşmasını hazırlamışdır. O, boş otaqlarda saxlanan, heç bir oyuncağı, kitabı olmayan və demək olar ki, onlarla ünsiyyət belə qurulmayan inkişaf geriliyi yaşayan uşaqların nahar zamanı tapdıqları çörək qabığı və qırıntıları ilə özləri üçün yaratdıqları “oyun”u gördükdən sonra olduqca təsirlənir və onlar üçün sadə oyuncaqlar – qutu, parça və s. gətirməyə başlayır. Bundan sonra isə o uşaqların inkişafında müsbətə doğru dəyişiklik olduğunu müşahidə edir. Bununla əlaqədar olaraq, o Pedaqogika, Psixologiya və Antropologiya elmlərini araşdırır, mütaliələr edərək, psixoloq və filosof Jan Piaje, Ziqmund Freydin qızı Anna Freyd ilə məsləhətləşir, müzakirələr aparır və sonda belə bir qənaətdə gəlir ki, inkişaf geriliyi yaşayan uşaqlar tibbdən daha çox pedaqogikanın problemi-dir və bu uşaqlarla klinikada yox, məktəbdə məşğul olmaq lazımdır. Sonralar bu yanaşma “Montessori inkişaf yanaşması” adlandırılmışdır.

M.Montessori uzaqgörən idi və karyerası müddətində üzləşdiyi çətinliklər onu asanlıqla yolundan döndərə bilmədi. O, Avropa, Amerika, Hindistanda müha-zirələr oxuyaraq, öz ideyalarını tədris edərək ictimaiyyətin nəzərinə çatdırırdı. Onun bütün bu səyləri və ideyaları dövrünün pedaqoqları, psixoloqları, siyasi li-derləri tərəfindən tanınırdı. Onun tərəfdaşları arasında Anna Freyd, Jan Piaje, Erik Erikson, Mahatma Qandi, A.G.Bell kimi dövrün görkəmli şəxsiyyətləri vardı.

Mariyanın pedaqoji-metodik ideyasının əsas mahiyyəti bundadır ki, uşaqlar (yalnız xəstə deyil, həmçinin sağlam uşaqlar) üçün onların yaşında psixi vəziyyə-tinə uyğunlaşdırılmış xüsusi inkişafetdirici mühit yaratmaq lazımdır. Montessori sinifləri, tədqiqatı və müstəqilliyi dəstəkləyəcək şəkildə diqqətlə dizayn edilirdi. Bu siniflər müxtəlif çeşiddə materiallardan, xüsusi olaraq hazırlanmış tədris mate-rialları ilə təchiz edilirdi. Montessori sinfindəki hər material uşağın maraqları və mümkün qabiliyyətləri arasında uyğunluq yaradaraq onun inkişafının bir aspektini dəstəkləyirdi. Burada dünya haqqında bütün biliklər asan və əlçatan formada top-lanır, bunun sayəsində uşaqlar erkən yaşdan bəşəriyyətin sivilizasiyaya doğru yo-lunu qət edə bilirlər. Montessori təhsil sistemi yalnız akademik deyil, həmçinin sosial, emosional, əxlaqi inkişafı təmin etməyə çalışır. O, empatiya, xeyirxahlıq, sosiallaşma hissələrini təşviq edir. Belə bir mühitdə uşaqlar bütün insanlarda möv-cud olan təbii maraqlarına istənilən an cavab tapa, eyni zamanda ömür boyu öy-rənmə həvəsi üçün möhkəm bünövrə qoya bilirlər.

Onun uşaq təhsili ilə bağlı fikir və təcrübələri təhsildə intibah kimi qəbul edilir. O, uşaqların böyüklərin surəti olmadığını, onlara böyüklər kimi yanaşılmasına qarşı çıxır, uşaqların “xüsusi həyat tərzini” nə hörmət duymağın vacibliyini irəli sürürdü. Montessorinin uşağa yanaşmasını nəzərə alsaq, onun J-J.Russonun ideyalarından bəh-rələnmiş olduğunu anlamaq çox da çətin deyil. Belə ki, onun “Allah uşağa həyat yo-lunu müəyyən etmək üçün öyrənmə gücü verib” fikrini müdafiə edərək uşaqları fərd, Allahın hədiyyəsi kimi gördüyünə şahid olmaq mümkündür [1]. Montessori 0-18 yaş dövrlərinin uşağın sağlam bir fərd kimi inkişafında xüsusi rol oynadığını bildirirdi. Ana, ata, tərbiyəçilər də uşağa özünü anlamağa, qavramağa yardım etməlidirlər.

Montessori uşağın ruhunu boş vərəq kimi göstərən təhsil baxışlarına qarşı çıxmış və öz nəzəriyyəsini aşağıdakı 5 mühüm konsepsiyada birləşdirmişdir. Montessorinin fikrincə, hər bir insan dünyaya müəyyən potensialla gəlir:

- a. həyati qüvvət: uşaqda anadangəlmə bir fəaliyyətdir;
- b. psixi yaşam: insan zehni orqanizmdir;
- c. potensial: fitri hazırlıq vəziyyəti;

d. mentalitet: – uşaq doğulduğu andan etibarən ətrafını bütünlükdə qavrayır. Uşaqlar ətrafdakı hər şeyi hissələr ilə qəbul edə bilirlər. Bu zaman qavrayış prosesi şü-ursuz şəkildə gedir. Uşağın tənqidi bacarıqlara sahib olanadək keçdiyi proses olduqca önəmlidir. Bu mövzuda valideynlər üzərinə düzgün davranış nümunələri, düzgün tər-biyəvi söhbətlər, uşaqlara sevgi və şəfqətlə yanaşmaq kimi böyük öhdəliklər düşür.

e. həssas mərhələlər: uşağın duyğu və zehni fəaliyyətinə əsasən Montessori həssaslığın təsadüfi olmadığını düşünür. Uşaqlar ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edirlər. Dil bacarıqları, sosial, hərəkət bacarıqları üçün ayrıca həssaslıq mərhələləri var [1].

Montessorinin pedaqogikası təhsilin təbii bir proses olmadığını dəstəkləyir, uşağın öz daxili səsini dinləyərək, hərəkət edəcəyinə inanır. Kiçikyaşlı uşaqların həm

özünənəzarətini, həm də öyrənməsini reallaşdırır. Montessori yanaşması kiçikyaşlılara araşdırma aparmaq, cəhd etmək, səhvlər buraxmaq, səhvlərini düzəltmək imkanı verir, uşaqlara materialların, formaların və rənglərin naməlum xüsusiyyətlərini hiss orqanları ilə araşdırmaq üçün mühit formalaşdırır. Həmin mühidə uşaqlar yaşdırları və böyüklərlə qazandıqları təcrübələr vasitəsilə öyrənirlər. O həm də inanırdı ki, uşaq öyrənmək istədiyini özü seçərsə bu zaman öyrənmə daha effektiv olur.

Mariya Montessori özünün “Uşaqlığın sirləri” kitabında belə qeyd edir: “Əgər uşağa bir az sərbəstlik verilsə o, dərhal qışqıraraq “Mən bunu etmək istəyirəm!” deyəcəkdir. Amma uşaqların ehtiyaclarına uyğun mühit olan məktəblərimizdə isə “Mənə kömək edin bunu özüm edirəm!” deyirlər [5].

Montessori metodu üzrə aparılan məşğələlər xüsusi olaraq təşkil edilmiş mühidə keçilməlidir. Uşaqların ətrafındakı əşyalar bədən quruluşuna, fiziki gücünə uyğun, rahat hərəkət edə biləcəyi yüngül mebellər, əlini uzadaraq çata biləcəyi şkaflar, çəkmə və qapılar, asanlıqla əlləri çatan paltar asılqanları, rahat geyinib çıxara biləcəyi paltarlar olmalıdır. Bunlar uşaqların özlərini inkişaf etdirmələri və müstəqil bir fərd kimi yetişməsi üçün şərait yaradır. Məşğələlər üçün seçilmiş məkan zonalara bölünür. Bu zonalardan hər birində müvafiq didaktik vəsaitlər yerləşdirilir. Burada rənglər canlı, maraqlı, ahəngdar olmalıdır. Bunları aşağıdakı zonalara üzrə aparmaq daha səmərəli olur:

1. Praktik zona – Burada məişətdə uşaqları əhatə edən hər şey toplanıb. Şagirdlər burada kukllarını geyindirib, soyundurmaq, qab-qacaq yumaq, paltar ütüləmək, tərəvəzləri təmizləmək və s. kimi bacarıqları mənimsəyirlər.
2. Riyazi zona – burada riyazi təsəvvür formalaşması, hesablama vərdişi, həndəsi fiqurların fərqləndirilməsi və s. üçün əyani vəsaitlər toplanmışdır.
3. Sensor zona – uşaqların burada sensor bacarıqları, toxunmaqla duyulacaq hissləri, kiçik motorikanı inkişaf etdirəcək, müxtəlif ölçülərdə olan butulkalar, qapaqlar, bərk materialdan hazırlanmış toplar, müxtəlif fraksiyalı dolğularla doldurulmuş torbacıqlar və s. kimi avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Həmin müxtəlif materiallar uşaqlara duyğu qavrayışlarını dəqiqləşdirməyə və konkret təcrübələr vasitəsilə mücərrəd anlayışları anlamağa kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.
4. Dilçilik zonasında təlimə, hərflərin, səslərin, hecaların öyrənilməsinə, oxuya-yazıya hazırlanırlar.
5. Kosmik zonada isə uşaqlar dünyanın quruluşu, hava və təbiət hadisələri, müxtəlif xalqların mədəniyyət və ənənələri haqqında ilkin məlumat əldə edirlər.

Montessori sinfində bütün proseslərdə uşaqlar yaş qrupundan asılı olmayaraq hamısı birlikdə məşğul olurdular. Burada onlara bir-birindən öyrənmək və öyrətmək üçün imkan yaranır. Bu da kiçik yaşlı uşaqlara özlərindən yaşca böyük olanlardan öyrənmək, nisbətən böyük yaşlı olanlara isə balacalara öyrədərək öz biliklərini möhkəmlətmək imkanı verir. Bu sistemdə əməkdaşlığa və sosial inkişafa üstünlük verilir.

Montessori sinfində konkret fokus mərkəzi yoxdur. Bu o deməkdir ki, burada müəllim şagirdin diqqət mərkəzində deyil, onlar birlikdə sinif daxilində cəmiyyət təşkil edirlər. Montessori sinfindəki müəllimlər hər bir uşağın fərdiliyinə və müstəqilliyinə hörmətlə yanaşır, onların ehtiyaclarını, maraqlarını və inkişaf mərhələsini müşahidə edir, başa düşür, proqramı buna uyğun olaraq tərtib edirlər. Uşaqların özünəməxsus keyfiyyətləri dəyərləndirilir, bu da, öz növbəsində, onlarda özünə inam, özünə

hörmət hissini artmasında rol oynayır. Montessori təhsil sistemində qiymətləndirmə summativ deyil, daha çox formativ xarakter daşıyır. Müəllimlər standart testlərdən daha çox uşaqları müşahidə edərək onların fərdi inkişafına, böyüməsinə diqqət edərək hər bir uşağın tərəqqisini sənədləşdirirlər. Əsas rolu müşahidəçi olan pedaqoq uşaqları heç bir şeyə məcbur etmir, əgər uşaq öhdəsindən gələ bilməzsə, ona kömək göstərilir. Lakin müəllim uşağın səhvini demir. Əgər uşaq öz səhvini görə bilmirsə, bu, uşağın kifayət qədər inkişaf etmədiyini göstərir.

Montessori sinfindəki uşaq otaqdakı oyuncaqlarla, bloklarla, həyətdə toplar, müxtəlif iplərlə oyunlar oynayır, gəzir, sakit musiqilər dinləyir, şəkilli kitablarla əyləncəli nağil saati keçirir, ritmik orkestr marşları ilə yürüşünü edir, müəllimi və yoldaşları ilə söhbət, öyrənmə, paylaşma sonrasında əyləncə dolu bir gün demək olar ki başa çatır. Uşaq yeniliklərlə dolu bir gün keçirir, yeni təcrübələr qazanır. O bunun fərqi belə olmadan müəllimi incəliklə onun dili, qavrama bacarıqları, motorik nəzarət, yaradıcı qabiliyyətlər, sosial davranışlar kimi bacarıqlarının inkişafı yönümündə öz toxunuşlarını edir, onu istiqamətləndirir. Bu, uşaqlar üçün əyləncəli görünə bilsə də, həqiqətdə xüsusi öyrənmə təcrübəsidir [3, s.99].

Montessori siniflərində uşaqlara sinifdə və açıq havada istədikləri kimi fəaliyyət göstərməyə icazə verilir. Uşaqlar bu ərazidə sərbəst hərəkət edə bilirlər. Hərəkətlərdəki bu sərbəstliyə görə Montessori yanaşmasına əsaslanan təlim müəssisələrində məşğulluq ənənəvi məktəblərdə olduğu kimi dərs, istirahət və ya oyun vaxtlarına bölünür. Burada uşaq istədiyi fəaliyyəti özü seçir, bunun üçün ona müxtəlif fəaliyyət növləri təklif edilir.

Montessori metodunda uşaqlara nə qədər sərbəstlik verilsə də heç də hər şeyə tam icazə verilməsindən, hərc-mərclikdən, qarışıqlıqdan söhbət gedə bilməz. İlk növbədə, uşaqlar sakitliyə riayət etməlidir. Əgər emosiyaları aşır-daşırsa, “buxarın buraxılması” üçün xüsusi bir otaq nəzərdə tutulmuşdur. Məşğələlərdən sonra oyuncaqlarını yuyub, silərək yerinə səliqəli şəkildə yığmaq nizam-intizam, səliqə-səhman formalaşdırır. Başqa uşağın oyuncağını əlindən almaq qadağandır. İlk kim oynamaq üçün götürübsə o da oynatmağa davam edir. Bu da öz növbəsində “mənim və özgənin” anlamının sərhədləri haqqında anlayışın formalaşması üçün bünövrədir.

Təcrübə göstərmişdir ki, Montessori metodu ilə tərbiyə görmüş uşaqlar sərbəst, müstəqil, özünəinamlı olur. Şəxsi rəyə malik olmaqla yanaşı onu həm də müdafiə edə bilirlər. Burada əsas məqsəd uşağın azad, məsuliyyətli, müstəqil konstruktiv şəxsiyyət kimi formalaşmasıdır. Bu səbəbdən Montessori yanaşması ilə təhsil verən məktəblərdə hamam, mətbəx, qapı dəstəklərinədək hər bir element uşaqlara uyğun olur. Uşağın öz zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün potensialı vardır və düzgün istiqamətləndirildikdə bu potensial maksimum səviyyədə üzə çıxır.

Montessori təhsili verən müəssisələrin seçilməsində üstünlük qazanan digər bir aspekt proqramın uşaqlara qazanacağı təklif etdiyi keyfiyyət, bilik və bacarıqların valideynlərin də övladları barədə olan arzuları ilə üst-üstə düşməsidir. Onların istəyi övladlarının ətrafdakı insanlara, digər canlılara, eləcə də əşyalara qarşı qayğı və hörmət göstərmələri, əylənərək öyrənmələri, öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət hiss etmələridir. Montessori məktəbi onlara akademik bacarıqlardan daha çox şey təklif edir, özünə inamlı, qayğıkeş, müstəqil və həvəsli insan kimi yetişmələrinə kömək edir. Bu təlimin məqsədi insanı imtahan balları toplusundan daha artıq olan bütöv bir şəxsiyyət kimi yetişdirməyə yönəlib.

Montessori sinfində dərs keçən müəllimlərdən biri kimi qeyd edir ki, “Uşaqların çox qorxuları var, cəzalandırılma qorxusu, uğursuz olma qorxusu və s. Onlar çətin olan heç bir şeyi etmək istəmir, təhlükədən qorxurlar. Amma Montessori sinfində yavaş-yavaş inamlarımızın doğrulduğunu, bütün bunların aradan qalxdığını görürük”. Başqa bir valideyn qeyd edir, “Ərazidəki dövlət məktəblərini nəzərdən keçirsək sükunət, hərəkətsizlik, gizli baxışlar, müəllim üçün tutuquşu kimi təkrarlanan cavablar, uğursuzluqlara görə başqalarının önündə alçaldılma, cəzalandırılma hədələri, “düz oturun, bir-birinizlə danışmayın, bu səhifələri oxuyun, bu səliqəsiz yazını təkrarlayın” kimi əmrlər uşağa hər şeydən qorxmaqdan başqa nə öyrədir?” Digərlərinin də fikirlərinə nəzər saldıqda görürük ki, hamısı ortaq fikirdədir. Uşaqların öz fikirləri, azadlıqları var. Onlara Montessori sinfində ənənəvi üsuldən fərqli olaraq sərbəstlik verilir və onların hətta nəyi necə etməsinə belə müdaxilə edilmir. Öz xəyal dünyalarının rəngarəngliyini işə salaraq qarşılıqları alınmadan, lazım gəldikdə dəstək olaraq istədiklərini reallaşdırma bilirlər [3, s.107].

Mariya Montessori YUNESKO tərəfindən pedaqoji təfəkkür üsulunu müəyyən etmiş pedaqoq kimi tanınmışdır. YUNESKO mövcudluğunun bütün tarixi boyunca Montessoridən başqa 3 pedaqoq buna layiq görülmüşdür. Bunlar amerikalı pedaqoq Con Dyui, alman pedaqoq Georq Kerşenşteyner və sovet pedaqoqu A.S.Makarenko olmuşlar [2].

Yaradıcılıq hər bir şəxsə anadangəlmə bir keyfiyyət olaraq mövcud olur. Bunun necə inkişaf etməsi hələ uşaq ikən böyüdüyü ailəyə, onu əhatə edən mühitin bu bacarığın tumurcuqlarının çiçəklənməsi üçün əlverişli olub olmamasına bağlıdır. Belə ki, ailənin övladını düzgün istiqamətləndirməsi, onun istedadlı olduğu sahəni zamanında aşkarlayaraq bu istiqamətə yönləndirilməsi, yaradıcı keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilərək cəmiyyət və hətta bəşəriyyət üçün lazımlı, peşəkar kadr kimi yetişməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən diqqətdən kənar qalaraq “boğulan” istedadlar da cəmiyyətimizdə az deyildir.

Mariya Montessori bu yolda addımlamağa başlarkən öyrənməyi sevən, məsuliyyətli və azad şəxsiyyət yetişdirməyi özünə məqsəd seçmişdi. Montessori sinfində uşaq yeniliklər mühitində formalaşır. Bugün onun ideyasının tətbiq edildiyi bir çox təhsil müəssisələri dövrün yaradıcı insanlarını yetişdirməklə fəaliyyətlərinə davam edirlər. Belə ki, yazıçı Qabriel Qarsiya Markes, “Vikipediya”nın qurucusu Cimmi Vels, “Google” yaradıcıları Larri Peyc, Sergey Brin Montessori təhsili almış şəxsiyyətlər sırasındadırlar [10].

Uşaqlar özlərini xoşbəxt, rahat, etibarlı hiss etdiyi, dəyər gördüyü mühitdə ruhları və əlləri ilə öyrənirlər. Montessori sinfində uşaqlarda diqqəti müəyyən məqsədə yönləndirib fokuslanma, özünə inam, məsuliyyət hissləri, çalışmaq həvəsi formalaşır. Uşaqlar burada məşğul olmaq istədikləri sahəni, öyrənərkən istifadə edəcəkləri materialları özləri seçir və zövqləri inkişaf edir. Montessori sinfində tədris fəaliyyəti göstərən müəllimlərdən biri öz müsahibəsində qeyd etmişdi ki, uşaqlar üçün avadanlıqlar, materiallar onlar hələ sinfə gəlmədən öncə əllərinin çatacağı yerlərdə qoyulur. Uşaq üçün burada qarşısında mövcud olan problemlə situasiyanı, qurulmalı, yaxud həll edilməli olan materialı qavrayaraq onun həlli üçün çalışacağı mühit yaradılır. Uşaqlar qayğılarını ən doğru şəkildə necə bildirəcəklərini öyrənirlər [9].

Montessori təhsilinin bir sıra üstünlükləri olduğu kimi müəyyən çatışmayan cəhətləri də var. Bunların sırasına aşağıdakıları daxil edə bilərik:

1. **Standartlaşdırılmış testlər.** Belə ki, Montessori təhsili adətən standartlaşdırılmış testlərə üstünlük vermir, bu, standartlaşdırılmış qiymətləndirmələri akademik tərəqqinin ölçüsü kimi qiymətləndirən valideynlər üçün çatışmazlıq sayıla bilər.
2. **Ənənəvi təhsilə keçid.** Montessori mühitindən ənənəvi məktəbə keçid bəzi uşaqlar üçün çətin ola bilər. Onlar strukturlaşdırılmış, müəllimin rəhbərlik etdiyi sinif otağına alışmadıqları üçün uyğunlaşma dövrü keçmələri qaçılmaz olur.
3. **Texnologiyadan məhdud istifadə.** Montessori sinif otaqları tez-tez texnologiyanın tətbiqini məhdudlaşdırır, yaxud gecikdirir. Bu da erkən rəqəmsal savadlılığın vacibliyinə inanan valideynlər üçün narahatlıq yarada bilər.
4. **Hərəkətli, sujetli-rollu oyunlardan istifadənin yox səviyyəsində olması,** demək olar ki, tamamilə imtina edilməsi.

Nəticə. Uşaq yerinə yetirdiyi hər hansı bir işin nəticəsini göstərərək cavab reaksiyası gözlədikdə “Sən dahisən”, “Bunu heç kim sənin kimi edə bilməzdi”, “Afərin, səndən yoxdur” kimi təriflər onun şəxsiyyətinin inkişafında öz təsirini göstərir. Bu, bəzən narsistliyə, yaxud eqoizmə gətirib çıxara bilər. Məlumdur ki, hər iş hər zaman uğurlu alınma bilmir. Bu zaman uşaqlarda ruh düşkünlüyü, özünə inamın azalması halları müşahidə olunur. Montessorinin tərbiyə metoduna nəzər saldıqda diqqəti çəkən məqam odur ki, burada eqoizm formalaşdırıla biləcək yuxarıdakı cümlələr əvəzinə “Sən bu hərəkətin məni olduqca sevindirdi”, “Bu tapşırığı belə tez həll etməyin sənin üçün uğurdur”, “Bu gördüyün, tamamladığın iş sənə növbəti uğurlu addımın başlanğıcıdır” kimi ifadələrlə rəğbətləndirmə tövsiyə edilir.

Lakin bunlarla yanaşı Montessori metodunun tərbiyə sistemində verdiyi töhfələri inkar etmək mümkün deyildir. Şəxsiyyətyönümlü yanaşması, müstəqilliyi, tənqidi təfəkkürü və öyrənmə sevgisini inkişaf etdirdiyinə görə dünya miqyasında yüksək qiymətləndirilir. Montessori metodunun universallığı ondadır ki, uşaqların inkişafı üçün həm ev şəraitində, həm də əsas təhsil sistemində əlavə kimi tətbiq edilə bilər.

Montessori pedaqogikası elit pedaqogika da adlanır. Hər ailə və uşaq üçün uyğun olmasa da, ənənəvi təhsil metodlarına alternativ axtaranlar üçün populyar seçim olmaqda davam edir. Bu gün də onun elmi nəticələrindən, pedaqoji idealarından, məktəb və ailə pedaqogikasında qiymətli mənbə kimi istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Zeynalova N., Əliyeva.F “Montessori metodikasının mahiyyəti və pedaqoji sistemdə yeri” ; ARTİ “Elmi əsərlər” cild 89, N° 6, 2022.
2. Məmmədov.N “Mariya Montessori: böyük pedaqoqun həyat salnaməsi”; “Azərbaycan müəllimi”; 27.05.2022.
3. Lilliard, P.P, Montessori a Modern Approach-schocken. Books New York; 1972 <http://www.daneshnamehicsa.ir/userfiles/files/1/18-%20Montessori%20A%20Modern%20Approach.pdf>
4. <https://montessori-nw.org/about-montessorieducation#:~:text=Mon-tessori-%20is%20a%20method%20of,activities%20to%20guide%20the%20process.>
5. <https://amshq.org/About-Montessori/What-Is-Montessori>
6. <https://kayzen.az/blog/intellekt/19087/montessori-t%C9%99limi.html>
7. <https://www.rasmussen.edu/degrees/education/blog/pros-cons-montessori-education/>
8. <https://www.montessorimallorca.org/montessori-seven-principles/>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=RUGfzDQAS4>
10. <https://www.youtube.com/watch?v=iah5EnSYKkw>

Summary

**THE ESSENCE OF THE MONTESSORI METHODOLOGY
AND ITS ROLE IN PERSONALITY ORIENTATION**

The essence, advantages and disadvantages of the Montessori methodology, founded by Maria Montessori and named after her are reflected in the article. Taking into account the individual characteristics of children, Montessori aims to form an independent personality within the developmental environment by taking advantage of their internal capabilities. It is important to acquire such skills as being self-controlled, patient, starting and finishing work, independence along with regularity, and most importantly, continuous interest and desire for knowledge. Freedom and independence also encourage the child to perceive the world at the pace of natural development, to maintain a continuous interest in learning activities, and to travel the path of humanity towards civilization.

Vafa Mirzazade

Резюме

**СУЩНОСТЬ МЕТОДОЛОГИИ МОНТЕССОРИ И ЕЕ РОЛЬ
В ОРИЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ**

В статье отражены суть, преимущества и недостатки методики Монтессори, основанной Марией Монтессори и названной в ее честь. Учитывая индивидуальные особенности детей, Монтессори стремится сформировать самостоятельную личность в среде развития, используя их внутренние возможности. Здесь важно привить детям такие навыки, как выдержка, терпение, умение начинать и заканчивать работу, самостоятельность, а также регулярность, а главное, постоянный интерес и стремление к знаниям. Свобода и независимость также побуждают ребенка воспринимать мир в темпе естественного развития, сохранять постоянный интерес к учебной деятельности, идти путем человечества к цивилизации.

Rəyçi: prof. H. Əlizadə

Лидия Пироженко,
Университета Хучжоу (КНР)

ПРОБЛЕМА МОЛОДЕЖНОЙ ЗАНЯТОСТИ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КНР

Ключевые слова: система образования КНР; модернизация высшего образования Китая; университеты КНР; незанятость молодежи

Açar sözlər: ÇXR təhsil sistemi; Çinin ali təhsilinin modernləşdirilməsi; ÇXR universitetləri; gənclərin işsizliyi

Key words: The education system of the People's Republic of China; modernization of higher education in China; universities of the People's Republic of China; youth unemployment

Успешная реализация программ модернизации высшего образования позволила Китаю к началу третьего десятилетия стать страной с системой высшего образования равной которой по масштабам нет в мире. Так, в 2022 г. в Китае насчитывалось 3013 высших учебных заведений (из них 1239 классических университетов, 1489 специализированных высших учебных заведений, 32 профессиональных училища на уровне бакалавриата, 253 университета для взрослых и 234 учебных заведения по подготовке научных кадров). В этом же году в высших учебных заведениях Китая обучалось 46,55 миллиона студентов, а уровень охвата высшим образованием составил 59,6 %, что на 1,8 % больше по сравнению с предыдущим годом [1]. Высшее образование за короткий исторический период из элитного превратилось в массовое.

Согласно проведенным в 2021 г. в КНР сравнительным исследованиям глобальной конкурентоспособности высшего образования 50-ти ведущих стран мира, Китай занимает первое место по абсолютным количественным показателям (численность студентов, преподавателей, количество университетов и т. п.) и 18-е по показателям, касающимся конкурентоспособности образования [2].

Китаю удалось создать не только самое масштабное в мире высшее образование, но и, широко используя зарубежный опыт, сохранить национальную специфику. Высшее образование в КНР многоуровневое, многопрофильное и многофункциональное и включает «высшее общее» и «высшее профессиональное» образование. Высшее общее (академическое) образование предполагает фундаментальную теоретическую, а также научно-исследовательскую подготовку кадров высшей квалификации и осуществляется в государственных и частных разнопрофильных высших учебных заведениях. Выпускники современных китайских университетов получают два документа: диплом об образовании и сертификат о присвоении квалификации (не обязательно). Дипломы об образовании, выдаваемые китайскими университетами по завершении программ бакалавриата и магистратуры, подтверждают факт присвоения выпускни-

ку степени (в определенной области знаний или научных дисциплин). В них не содержится утверждений о присвоении какой бы то ни было квалификации. Дополнением к диплому является сертификат.

Высшее профессиональное образование² в КНР обеспечивается такими учебными заведениями: высшие профессионально-технические институты; профессиональные институты (центры) для взрослых; учебные заведения, которые обеспечивают программы высшей профессиональной подготовки (в том числе и средние профессиональные учебные заведения с бакалаврскими программами); институты при университетах, которые обеспечивают высшее профессиональное образование (как специализированная подготовка).

Высшее профессиональное образование до конца 1990-х гг. характеризовалось преимущественно узкой, прикладной, однопрофильной направленностью подготовки специалистов. Учебные планы в таких вузах включают гораздо меньше общеобразовательных дисциплин и всецело направлены на получение профессиональных знаний и навыков. Выпускники таких учебных заведений до недавнего времени не могли без дополнительной подготовки поступать в магистратуру или докторантуру.

Высшее образование в КНР сегментировано по качеству образования, что соответствует дифференциации социально-экономического развития отдельных регионов, а также является результатом государственной политики, нацеленной, с одной стороны, на развитие массового высшего образования, а с другой – на повышение его глобальной конкурентоспособности за счет предоставления разнообразных льгот и преференций, в том числе финансовых, ограниченному числу высших учебных заведений.

Для определения уровня университета в Китае применяют три способа классификации: по непосредственному подчинению (центрального подчинения и находящиеся в юрисдикции местных властей), по характеру управления учебными заведениями (государственные и частные (кооперативные) учебные заведения), по совокупности факторов, составляющих место учебного заведения в национальном рейтинге (три уровня).

В конце прошлого века все государственные вузы страны были поделены на две группы. Среди университетов центрального подчинения – вузы, находящиеся в непосредственном управлении Министерства образования, Министерства промышленности и информационных технологий, Китайской академии наук и т. д. Эти высшие учебные заведения стали площадками для апробации различных экспериментальных моделей организации обучения, цель которых – повышение качества образования и выход на ведущие позиции в рейтингах лучших вузов мира. Выпускники учебных заведений центрального подчинения составляют примерно 10-12 % от общего числа молодых [3]. Они не просто востребованы на рынке труда, но и имеют лучшие стартовые условия, выше зарплату, перспективы карьерного роста.

² Под высшим профессиональным образованием в КНР мы имеем в виду образование с узкой, прикладной, однопрофильной направленностью. Продолжительность программ высшей профессиональной подготовки составляет от двух до трех лет.

Университеты, подчиненные правительству провинций, автономных районов, муниципалитетов городов и специальных административных районов могут рассчитывать только на финансовую поддержку местных властей, готовят кадры для местной промышленности и социальной сферы. Выпускники региональных вузов, как правило, хуже подготовлены, неконкурентоспособны по сравнению с бывшими студентами элитных университетов, менее востребованы на рынке труда. Среди провинциальных университетов относительно мало известных учебных заведений. Обычно такие университеты получают гораздо меньше ресурсов и имеют меньше возможностей для развития.

По характеру управления учебными заведениями и их финансированию университеты делятся на две категории: государственные и частные (кооперативные). Как правило, плата за обучение в частных колледжах и университетах в три-четыре раза выше, чем в государственных. В то же время кооперативные колледжи и университеты часто имеют лучшее, по сравнению с государственными, материально-техническое обеспечение, лучшие возможности стажировки студентов. Выпускники кооперативных учебных заведений получают два диплома об образовании: в своих собственных учебных заведениях и соответствующих зарубежных университетах. Однако несмотря на то, что среди кооперативных учебных заведений немало известных, занимающих высокие места в национальных рейтингах, частные вузы не пользуются популярностью не только среди абитуриентов, но и среди работодателей. В них учатся студенты, которые не смогли набрать нужного количества баллов и попасть в государственный университет.

Бурный экономический рост и стремление максимально быстро превратить экономику из ориентированной преимущественно на трудоемкое производство в более технологичную, в так называемую экономику знаний и квалифицированных кадров спровоцировали рост безработицы среди молодежи. В то время, как уровень безработицы среди граждан старше 25 лет неуклонно снижается, 19,9 % молодежи в возрасте от 16 до 24 лет, согласно официальной статистике, не имеют работы [4]. Кроме того, каждый год стeны университетов покидают миллионы молодых специалистов³, для которых на рынке труда нет вакансий. Образовался гигантский дисбаланс спроса на высококвалифицированные кадры и их предложения.

Парадоксальность ситуации заключается в том, что, согласно информации Министерства трудовых ресурсов и социального обеспечения КНР, к 2025 г. в промышленности вопреки масштабной безработице среди молодежи будет пустовать около 30 миллионов рабочих мест – почти половина их общего объема в отрасли [5]. Однако получившая высшее образование молодежь не только не хочет работать на предприятиях, но и часто избегает занимать вакансии в крупных компаниях, где помимо хорошей зарплаты и корпоративного отдыха всё более популярным становится график работы 9/9/6 (с 9 часов утра до 9 часов вечера 6 дней в неделю) при полном подчинении личных интересов рабо-

³ Число выпускников колледжей в 2023 г. достигло 11,58 миллионов.

чим. Активным пропагандистом сверхурочной работы является Джек Ма. Молодые люди согласны лучше потратить год и больше на подготовку к экзаменам на получение права работать в школе или госучреждениях, чем стать частью рабочего механизма больших предприятий или компаний. Проще говоря, в стране переизбыток «белых воротничков», не желающих стать хоть и высокооплачиваемыми, но менее статусными «синими воротничками».

Анализируя проблему незанятости молодежи, китайские исследователи называют такие причины сложившейся ситуации: технический прогресс: автоматизация производства и цифровые технологий привели к исчезновению некоторых традиционных рабочих мест; экономический во время ковидных ограничений привел к сокращению набора персонала компаниями; дискриминация по возрастным критериям при приеме на работу; не соответствующая потребностям современной экономики подготовка молодых специалистов [3; 4; 6].

Среди проблем в образовании, провоцирующих безработицу среди молодежи, исследователи называют:

- традиционное отношение общества к высшему образованию как к основе будущего жизненного благополучия и, следовательно, нежелание выпускников школ поступать в профессиональные учебные заведения на востребованные на рынке труда, но не популярные специальности;
- расширение сети университетов и увеличение количества выпускников вузов, ежегодно попадающих на рынок труда;
- экстенсивное и неравномерное развитие высшего образования в разных регионах страны, что не только не соответствует потребностям быстрого экономического развития, но и сдерживает повышение качества высшего образования; для сравнения в 2017 г. на Тибете было 7 университетов, в Синьцзяне – 47, а в Цзянсу 167 [6];
- преобладание в системе подготовки будущих специалистов академической, а не узкопрофессиональной подготовки;
- недостаточно развитая система профессионального образования.

Модернизация системы образования КНР призвана решить проблемы, приведшие к проблемам с трудоустройством молодежи. В 2022 г. была принята новая редакция Закона «О профессиональном образовании КНР». В ней профессиональному образованию придается такое же важное значение, как и общему среднему и высшему. Большое внимание уделяется повышению заинтересованности предприятий в поддержке среднего профессионального образования, профессиональным учебным заведениям предоставляется большая автономия, создана система национальных стандартов профессионального образования, охватывающая большинство отраслей промышленности и соответствующая международным требованиям [7].

Современные тенденции и особенности развития профессионального образования в КНР связаны с процессами модернизации, которые обусловлены противоречием между новыми требованиями высокотехнологичной экономики и промышленности к подготовке высококвалифицированных рабочих и реальными возможностями среднего профессионального образования. Согласно но-

вой редакции Закона КНР о профессиональном образовании, среднее профессиональное образование больше не является завершающим этапом обучения, постепенно превращаясь в одну из ступеней непрерывного образования. Особое внимание будет уделяться интеграции среднего профессионального образования и науки. Постоянная модернизация промышленности, внедрение цифровых технологий, роботизация производства приводит к появлению рабочих вакансий, требующих академической подготовки. Формируется спрос на высококвалифицированных рабочих с высшим образованием.

Важным направлением деятельности органов управления образованием на всех уровнях является организация институциональной среды для непрерывного всеобщего обучения, дающего возможность обеспечивать постоянно меняющийся рынок труда квалифицированными кадрами: создание национальной системы квалификаций, межотраслевого рабочего механизма и системы профессиональной поддержки; совершенствование национальной системы кредитования и системы сертификации достижений в обучении, единой для всех высших учебных заведений (как академических, так и профессиональных); ускоренное развитие профессионального образования, в том числе и высшего и оптимизация его структуры; создание разветвленной сети многоуровневых, многопрофильных и многофункциональных средних профессиональных учебных заведений; содействие интеграции профессионального образования и промышленного развития; усиление функции служб непрерывного образования и социального обучения в профессиональных школах и вузах, в профессиональных сообществах; нормативно-правовое обеспечение повышения социального статуса преподавателей профессионального образования; поддержка малообеспеченных студентов и постепенный переход к бесплатному профессиональному обучению.

Важнейшим направлением деятельности Министерства образования является повышение качества и социального статуса профессионального образования. С этой целью планируется укрепление партнерских отношений в отрасли, ряд мероприятий, направленных на повышение привлекательности профессионального образования для абитуриентов, родителей и работодателей, внедрение большего количества профессиональных программ на уровне бакалавриата (к началу 2022 г. только 20 % студентов высших профессиональных учебных заведений обучаются по программам бакалавриата и, следовательно, получают право на продолжение образования в магистратуре и докторантуре).

Помимо реформы профессионального образования предполагается создавать возможности для получения профессиональных навыков студентами высших учебных заведений академической (общей) подготовки. Для этого вузам необходимо укреплять сотрудничество с предприятиями, создавать практические базы и проекты стажировок, которые будут помогать студентам приобретать практический опыт, открывать профессиональные курсы и предоставлять финансовую поддержку для привлечения студентов к участию в практических проектах.

Одной из основных тенденций развития высшего образования является обеспечение возможности непрерывного образования, то есть возможности

постоянного пополнения и расширения знаний у людей разного возраста и положения, повышения их квалификации. Как следствие, каждый человек получит возможность учиться, самосовершенствоваться и повышать уровень своего образования без каких-либо ограничений на протяжении всей своей жизни. В последние годы наблюдается становление вузов как центров непрерывного профессионального образования [8]. Предполагается, что правительство увеличит поддержку инновационных предприятий, создаст систему налоговых льгот, кредитных гарантий и финансовых субсидий для расширения возможностей трудоустройства выпускников вузов.

Список использованных источников:

1. 中华人民共和国2022年国民经济和社会发展统计公报 – 国家统计局 (Национальный статистический бюллетень экономического и социального развития Китайской Народной Республики за 2022 год / Национальное бюро статистики [Электронный ресурс]: baijiahao.baidu.com. – Режим доступа: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1770630973092086304&wfr=spider&for=pc>. – Дата доступа: 12.09.2023.
2. 国务院关于印发统筹推进世界一流大学和一流学科建设总体方案的通知 – 中华人民共和国教育部政府门户网站(Уведомление Государственного совета о всестороннем продвижении общего плана строительства университетов мирового класса и первоклассных дисциплин /Правительственный портал Министерства образования Китайской Народной Республики [Электронный ресурс]: moe.gov.cn. – Режим доступа: http://www.moe.gov.cn/jyb_xxgk/moe_1777/moe_1778/201511/t20151105_217823.html. – Дата доступа: 12.09.2023.
3. 浅析职业教育5大未来发展趋势 (Краткий анализ 5 основных тенденций будущего развития профессионального образования) [Электронный ресурс]: baijiahao.baidu.com. – Режим доступа: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1717744152577503396&wfr=spider&for=pchttps://lenta.ru/articles/2023/08/12/tangping/>. – Дата доступа: 12.09.2023.
4. Безработица в Китае: удар по экономике, кризис и его причины [Электронный ресурс]: lenta.ru. – Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2023/08/12/tangping/>. – Дата доступа: 12.09.2023.
5. 青少年失业问题：是当今社会面临的一个严重挑战 (Безработица среди молодежи: это серьезная проблема, стоящая перед современным обществом) [Электронный ресурс]: baijiahao.baidu.com. – Режим доступа: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1774608357784905245&wfr=spider&for=pc>. – Дата доступа: 12.09.2023.
6. 关于做好2022年普通高校毕业生到城乡社区就业工作的通知 - 中华人民共和国教育部政府门户网站 (Уведомление о хорошей работе по трудоустройству обычных выпускников колледжей в городских и сельских общинах в 2022 году) [Электронный ресурс]: moe.gov.cn. – Режим доступа: http://www.moe.gov.cn/jyb_xxgk/moe_1777/moe_1779/202210/t20221031_673490.html. – Дата доступа: 12.09.2023.
7. 《关于深化现代职业教育体系建设改革的意见》 («Мнения об углублении строительства и реформировании современной системы профессионального

образования») [Электронный ресурс]: moe.gov.cn. – Режим доступа: http://www.moe.gov.cn/fbh/live/2022/55031/_ – Дата доступа: 12.09.2023.

8. 职业教育侧结构性改革是什么意思_百度知道(Сущность реформы профессионального образования) [Электронный ресурс]: moe.gov.cn. – Режим доступа: https://zhidao.baidu.com/question/1609903573351293267.html?fr=search&word_ – Дата доступа: 12.09.2023.

Lidiia Pirozhenko

Summary

THE PROBLEM OF YOUTH EMPLOYMENT IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN CHINA

The implementation of state education reform projects in the late 20th – early 21st century turned China into a country with the largest higher education in the world, brought a number of Chinese universities to a leading position in the world. However, having turned the higher education into world leaders in terms of scale and coverage of the population, China has also received a significant number of young specialists who are not in demand on the labor market. Currently, China continues the process of improving the education system aimed at solving the problem of youth employment, they include improving the quality and social status of vocational education, turning it into one of the stages of continuing education, improving the quality of training graduates of higher educational institutions, providing opportunities for students of higher educational institutions of academic training to acquire professional skills.

Lidiya Pirojenko

Xülasə

ÇXR-DƏ ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞU PROBLEMİ

20–ci əsrin sonu və 21 – ci əsrin əvvəllərində dövlət təhsil islahatı layihələrinin həyata keçirilməsi Çini dünyanın ən böyük ali təhsili verən bir ölkəyə çevirdi. Bir sıra Çin universitetləri dünya lideri səviyyəsinə yüksəldi. Bununla birlikdə, Çin, əmək bazarında tələb olunmayan xeyli sayda gənc mütəxəssisə malik oldu. Hal-hazırda Çində gənclərin məşğulluğu probleminin həllinə yönəlmiş təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesi gedir. Bunlara peşə təhsilinin keyfiyyətinin və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, davamlı təhsilin mərhələlərindən birinə çevrilməsi, ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının hazırlığının yüksəldilməsi, ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinə peşə bacarıqları əldə etmək üçün akademik təhsil müəssisələrinin imkanlarının verilməsi daxildir.

Тамилла Гасанова
Азербайджанская Академия Труда и Социальных
Отношений

СОХРАНЕНИЕ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И РЕФОРМЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: национальные ценности, долг, гражданин, измерение, учебная программа

Açar sözlər: milli dəyərlər, vəzifə, vətəndaş, ölçü, kurikulum

Key words: national values, duty, citizen, measurement, curriculum

Аннотация. Учитывая широту реформ, проведенных за последние годы в Азербайджане, в этой статье внимание будет уделено реформе учебных программ в Азербайджане, ориентированных на обеспечение заботы о национальных ценностях. В частности, в статье будет разъяснен импульс реформы учебной программы, обсуждены цели и задачи реформы в области сохранения и заботы о национальных ценностях, а также рассмотрена роль учителей в проведении реформы на уровне школы. На основе количественных и качественных данных мониторинга и оценки «Проекта развития сектора образования» (ESDP) в 2016-2023 гг., в статье исследуется состояние внедрения новой национальной учебной программы в школах и классах и обсуждается уровень принятия реформы учебной программы среди широкой общественности, включая родителей, учащихся, учителей и директоров школ. Помещая обсуждение в исторический контекст, в статье освещаются проблемы, связанные с переходом от централизованного нисходящего подхода к планированию учебной программы к разработке учебной программы на уровне класса, где роль учителей трансформируется в роль трансформации национальных ценностей учащимся.

После распада Советского Союза в 1991 году Азербайджан приступил к долгой серии образовательных реформ, направленных на замену советских образовательных идеологий западно ориентированными ценностями демократии и рыночной экономики. По данным Министерства образования, основной целью новых реформ было «перестроить сектор с потребностями развивающейся рыночной экономики и будущим социальным развитием страны» [2, с. 5]. Эти принципы были четко отражены в Законе об образовании (1992, 2016), в котором определены следующие цели образования в независимом Азербайджане: воспитание граждан и личностей, обладающих свободным и творческим мышлением, уважающих принципы государственности и национального патриотизма, прав и свобод человека, хранящих традиции демократии и осознающих свою социальную ответственность; подготовка кадров и профессио-

налов, которые хранят и развивают духовные и общечеловеческие ценности народа, обладают широким мировоззрением, умеют оценивать инновации, а также приобретают теоретические и практические знания, современное мышление и конкурентоспособны; обеспечение приобретения разнообразных знаний, навыков и привычек, которые служат развитию общества и государства и готовят к трудовой деятельности и жизни.

«Одним из важнейших факторов, определяющих легитимность образования демократической республики, является тот факт, что она возникла в результате национальной исторической традиции» [5, 465].

Осуществление новых образовательных реформ изначально замедлилось из-за политической нестабильности, связанной с нагорно-карабахским конфликтом (1988-1994 гг.), который серьезно ограничила способность правительства проводить обширные реформы в 1990-е годы. Темпы реформ в сфере образования еще больше замедлились из-за быстрого экономического спада, гиперинфляции и сокращения бюджета в 1990-х годах. Несмотря на восстановление экономики с середины 1990-х годов, инвестиции в сектор образования оставались значительно низкими. По данным Статистического института ЮНЕСКО (2019 г.), расходы на образование в процентах от ВВП составляли 7,5% в 1990 г., упали до 3,8% в 2000 г. и 2,8% в 2017 г. Из-за финансовых ограничений система образования значительно ухудшилась в советский период. Возможно, наиболее заметный результат ухудшения образования был зафиксирован в исследовании Программы международной оценки учащихся (PISA) 2006 года, которое поместило Азербайджан в число стран с самыми низкими показателями по чтению и естествознанию. Однако по математике Азербайджан набрал показатели выше среднего [13].

Учитывая опасения по поводу снижения качества образования, темпы обучения значительно ускорились с 2000-х годов. На практике это повлекло за собой передачу «пакета реформ постсоциалистического образования», набора глобально «путешествующих» образовательных политик, символизирующих «модернизацию» постсоветских систем образования в регионах управления учебной программой, а также процесса преподавания и обучения. В Азербайджане «пакет» реформ включал, среди прочего, такие реформы, как обучение, ориентированное на учащихся, децентрализацию, приватизацию, стандартизацию оценок учащихся, либерализацию выпуска учебников.

В 2003 году приказом Министерства образования Азербайджана были утверждены учебные программы для 1-4-го классов средней школы по нескольким языкам народов Азербайджана, в том числе и по талышскому [2, с.58].

Заметное место в этнической мозаике Азербайджана занимают евреи. Большая часть евреев проживает в Кубинском районе и они учат и свой родной язык [4, с. 261-274].

На крайнем западе Азербайджана в приграничных Лачинском и Кельбаджарском районах, а также в Нахичеванской АР живут курды [6, с.85].

В северных районах республики живут лезгины. Здесь в начальных классах обучение ведется на лезгинском языке. Много таких примеров мультикультурализма и все это отражается на образовательных реформах [11, с.26].

Согласно Группе независимой оценки Всемирного банка (2019 г.), другие реформы были сосредоточены на закрытии школ со слишком малым числом учеников, повышении оплаты труда учителей в зависимости от их успеваемости и оценке связи между расходами и качеством образования. Как и в других постсоветских республиках, эти реформы проводились из-за страха «отстать» в международном масштабе и в первую очередь поддерживались Всемирным банком и другими международными организациями.

Участие Всемирного банка в реформе начального образования проходило в два этапа. На первом этапе (2003-2007 гг.) реформы образования были сосредоточены на разработке новой национальной структуры учебной программы и учебных планов для начального образования, подготовке учителей, создании новой национальной системы оценки учащихся и разработке новой системы оценки на душу населения, механизма финансирования образования. Общая стоимость проекта составила 5 миллионов долларов США. На втором этапе (2008-2014 гг.) в проект Всемирного банка были добавлены задачи по улучшению подготовки учителей и результатов обучения в школах, получивших новые школьные библиотеки, при одновременном стимулировании процессов реализации на всех уровнях. Общая стоимость второй фазы оценивается в 25 миллионов долларов США. В то время как Всемирный банк обеспечивает наиболее значительное финансирование реформ образования в Азербайджане, другие международные агентства, действующие в области образования, включают ЮНИСЕФ, Институт открытого общества и многочисленные международные и национальные НПО.

Советское планирование учебных программ характеризовалось подходом «сверху вниз», который был в основном направлен на «развитие человеческих ресурсов, которые могли бы работать в условиях плановой экономики» [9, с. 10]. Акцент был сделан на приобретении знаний посредством запоминания фактов, но не обязательно на применении знаний и развитии навыков в различных ситуациях. Хотя опыт преподавания и обучения у разных учителей был разным, типичным методом обучения в советских школах было лобовое изложение фактов или навыков с сильной зависимостью учителей от официального учебника. Размышляя о содержании учебных программ в Советском Азербайджане, Н. Баимова писала: «Образование в основном ориентировано на усвоение и воспроизведение фактов, а не на развитие навыков решения проблем и критического мышления; содержание образования в основном теоретическое и имеет ограниченное отношение к повседневной жизни; классы ориентированы на учителя, и учителя не обращают внимания на способности и потребности отдельных учеников, а также на сохранение и развитие национальных ценностей Азербайджана» [3, с. 81].

Стандартизация и единообразие обеспечивались централизованным планированием и реализацией учебных программ. Школьная программа обычно разрабатывалась в Москве (или столицах советских республик), а затем распространялась в школах по всему Советскому Союзу. В этом контексте роль учителя ограничивалась передачей стандартизированных материалов учащимся, а работа учащихся заключалась в их запоминании. Другими словами, не существовало традиций разработки учебных программ под руководством учителей и

не существовало возможности для местного контроля учебных программ, ориентированных именно на сохранение национальных ценностей.

Хотя централизованная разработка учебных программ могла сыграть важную роль в советских условиях, она оказалась неадекватной – как с точки зрения содержания учебных программ, так и процесса разработки учебных программ, – когда Азербайджан обрел независимость и начал переход от плановой к рыночной экономике в 1990-х годах. Таким образом, цели новой (постсоветской) учебной программы отражают необходимость более полного удовлетворения растущих требований к навыкам высокого уровня, творчеству, критическому мышлению и навыкам обучения на протяжении всей жизни в независимом Азербайджане. В 1990-е годы реформа учебных программ в основном была направлена на удаление советской идеологии из существующей учебной программы и введение новых предметов. Национальная учебная программа 2006 года была разработана как набор стандартов успеваемости, определяющих, что учащиеся должны знать и уметь делать в результате обучения на каждом уровне обучения и по ряду предметных областей. Это был принципиально новый подход в парадигме разработки учебных программ [8].

Новый национальный учебный план утверждается Кабинетом Министров в 2006 году и начал осуществляться на начальном уровне во всех школах по всей стране в 2008 году, в нем подчеркивается важность применения знаний и навыков, сохранения национальных ценностей и традиций. В результате в новой национальной учебной программе 2006 г. были проведены реформы в основном в шести областях, включая формулирование результатов обучения по каждой предметной области, методы обучения, оценке достижений учащихся, учебным ресурсам. Новая национальная учебная программа, которую часто называют образованием, ориентированным на результаты, переопределяет, что школы должны преподавать, как они преподают и что считается результатами обучения.

Помимо переопределения значения качественного образования, новая реформа учебной программы также изменила роль школьных учителей. Роль учителя изменится с «эксперта» фактических знаний на «координирующего, направляющего и консультирующего игрока»: процесс преподавания и обучения устанавливается путем взаимного сотрудничества между учителями в качестве координирующих, направляющих и консультирующих игроков и учениками в качестве исследователей, практикующих и создающих игроков, с учетом следующих принципов: целостность процесса преподавания и обучения; создание равных возможностей для обучения; студентоцентрированность; ориентация на развитие у учащихся знаний, умений и установок; мотивация к деятельности; создание поддерживающей среды [3, с. 4].

Основываясь на исследованиях, проведенных в ходе реализации новой реформы, учителя применяют эти важные изменения в своей повседневной практике. В частности, как учителя и школы реагируют на новую реформу учебной программы? Как учителя видят свои новые обязанности и в какой степени они принимают свою новую роль в рамках трансляции национальных ценностей ученикам? Эти вопросы имеют решающее значение для понимания

текущего состояния развития системы образования в Азербайджане, поскольку они затрагивают некоторые из наиболее важных аспектов, связанных с переосмыслением качественного образования: профессионализм учителей и участие учителей в процессах обучения и воспитания [13, с.9].

В 2007 году Министерство образования Азербайджана утвердило новую политику в отношении учебников, которая позволила учителям выступать в качестве экспертов по оценке новых учебников, которые были представлены издателями для новой учебной программы начального образования [7]. Политика в отношении учебников ввела новый элемент в разработку учебников, чтобы обеспечить методологическое качество и актуальность представленных материалов. Чтобы понять значение этого опыта, необходимо вернуться назад и вспомнить историю разработки и оценки традиционных учебников в советский период, когда право писать учебники и оценивать школьную программу оставалось исключительно за преподавателями высших учебных заведений [13, с. 11]. Таким образом, новая политика радикально изменила роль учителей, рассматривая их не только как пассивных пользователей учебников, но и как разработчиков учебников, в которых учитываются национальные интересы.

Влияние новой учебной программы и учебных материалов на школьную практику измерялось национальным опросом, проведенным Министерством образования (2019 г.) при поддержке Отдела реализации проектов Всемирного банка. Это исследование было одним из первых исследований классной практики в Азербайджане, которое позволило заглянуть внутрь классной комнаты и получить обратную связь от учителей относительно их понимания и опыта в трансляции национальных ценностей в рамках реализации реформы начальной учебной программы и новых учебников. Согласно отчету Министерства образования за 2019 г., новые наборы учебников по каждому предмету были положительно оценены учителями, которые высоко оценили введение новых руководств для учителей [10]. Более 80% опрошенных учителей подчеркнули ясность, новаторский подход и актуальность для реальной жизни как преимущества новых учебников по сравнению со старыми учебными пособиями. Как отметил один из школьных методистов из сельской местности: «Пособия для учителей просвещают учителя» [13, с. 54]. Однако исследование также выявило проблемы во внедрении новой учебной программы в школах. В частности, 35% опрошенных учителей подтвердили, что они не использовали дополнительные учебные ресурсы в преподавании и обучении. Эта так называемая зависимость от одного учебника отражала проблему, с которой сталкиваются учителя при реализации новой учебной программы с ограниченными возможностями использования дополнительных ресурсов.

В ходе базовых исследований (Центр инноваций в образовании, 2019 г.) большинство учителей в Азербайджане поддержали процесс реформ и подчеркнули «профессионализм учителей» как главный фактор, определяющий качество образования в стране [13]. Большинство опрошенных учителей принадлежали к возрастной группе от 35 до 54 лет и имели стаж работы на уровне школы более 11 лет. Среди других факторов, упомянутых учителями, были качественные учебники и учебные материалы, а также адекватные условия труда в школах. Большинство учителей выразили твердую уверенность в том,

что они сделали все возможное, чтобы поддерживать применение новых педагогических подходов и обучения для достижения определенных результатов, и успешно внедрили инновационные педагогические практики в классах, связанные также и с сохранением национальных ценностей.

В базовых опросах учителя подтвердили применение интерактивных методов, таких как работа в малых группах, дискуссии и дебаты, использование Интернета в качестве ресурса для разработки учебных материалов. Большинство учителей также подчеркнули, что они взяли на себя ответственность за разработку различных учебных ресурсов в дополнение к существующим учебникам и рабочим тетрадям для учащихся, предоставленным государством.

Учителя, участвовавшие в базовых исследованиях, продемонстрировали понимание причин введения новых учебных программ по предметам и выразили значительную поддержку изменениям в учебных планах как механизму улучшения обучения учащихся [13]. Их ответы показали, что учителя смотрят на преподавание и обучение как на сложную деятельность, которая требует развития сложных знаний и навыков. Кроме того, учителя отмечают, что дети более умело выражают собственное мнение и лучше осведомлены о гражданских ценностях и обществе в целом (таблица 1). Например, интервью с учителями во время базового исследования раскрывают следующие идеи о новой реформе учебной программы [13]:

- Изменение отношений ученик-ученик, отношений учитель-ученик, отношений учитель-родитель, которые более глубоко отражены в учебной программе.
- Положительная особенность новой учебной программы заключается в том, что она помогает школам развивать интеллектуальную личность, обладающую навыками и знаниями.
- В учебной программе есть стратегии оценивания, и правительство требует, чтобы ребенок обладал личными качествами, а стандарты являются основными целями как для школ, так и для учителей.
- Учебная программа развивает ученика как личность.
- Сравнивая традиционное обучение, реализация новой учебной программы требует педагогики партнерства. Это означает, что дети принимаются не как объекты, как в традиционном обучении, а как субъекты. Учителя подходят к ним как к предметам, и в этом подходе есть положительные стороны.

Таблица 1. Восприятие учителями развития социальных навыков у детей и способности к совместному обучению (в процентах) [13]

Утверждение	Плохо	Удовлетворительно	Хорошо	Превосходно
Учащиеся взаимодействуют с другими в процессе обучения	3,6	28,0	47,3	20,8
Учащиеся ясно и всесторонне выражают свое мнение в процессе обучения.	1.3	28,7	45,7	23,8
Учащиеся узнают о гражданских ценностях и обществе	3.3	24,4	46,3	25,4

Наиболее интересный вывод из результатов исследования состоит в том, что учителя считают, что активное участие учащихся в учебном процессе и роль окружающей среды в классе обеспечивают необходимую поддержку обучения. Это выявляет определенные сдвиги в мышлении учителей о процессе преподавания и обучения и может быть определено как один из наиболее важных результатов внедрения новой учебной программы в школьную практику. Обновления, используемые в мировой практике с понятиями входят в национальный педагогический процесс или вводятся. [1, 16].

По мнению респондентов базового исследования (Центр инноваций в образовании, 2019 г.), профессиональные учителя были мотивированы к постоянному изучению инноваций (82,4%), способны наладить позитивное общение с учениками (72,9%), трудолюбивы (70,5%), а также способны облегчить учебный процесс (а не непосредственное обучение) (33,4%). Однако меньшее внимание уделялось характеристикам, выходящим за рамки видения преподавания как деятельности в классе, таким как способность налаживать партнерские отношения с семьями, детьми и коллегами (21,1%). Но в то же время учителя продолжают полагаться на учебники и лекции.

Важно отметить, что в исследовании 2019 года большое количество учителей признали, что хотели бы вернуться к старой учебной программе по всем (10% всех респондентов) или некоторым (43,7% всех респондентов) учебным предметам и продолжить преподавание, как они делали в предыдущие десятилетия. Почти 40% респондентов ответили, что не хотели бы возвращаться к старой учебной программе, а 3,7% респондентов отказались отвечать или затруднились ответить на этот вопрос (Центр инноваций в образовании, 2019). Это может быть связано с тем, что количество учителей, поддерживающих реформу, снизилось с 43,7% в 2017 г. до 24,7% в 2019 г. (таблица 3). В основном отсутствие доверия среди учителей в реализации реформы может вытекать из недостаточного школы на основе наставничества, неадекватного профессионального развития, отсутствия дополнительных учебных ресурсов (особенно на азербайджанском языке), а также индивидуальной устойчивости к изменениям и инновациям. Методологи начальной школы, которые участвовали в обоих об-

сервационных исследованиях, предоставили интересные идеи, объясняя расхождение между практикой и риторикой: [13]

- Происходит смешение старого и нового друг с другом. Многие учителя принимают инновации, но многие из этих инноваций теряются в процессе реализации.
- Самая большая трудность в том, что не хватает литературной переподготовки. Отсутствие методического пособия для учителя по новой учебной программе сказывается на всем.
- Внедрение новой учебной программы невозможно без технических материалов, учебных и наглядных пособий.
- Новый учебный план состоит из нескольких компонентов, один из которых посвящен дополнительным стратегиям обучения.

Таблица 3. Поддержка реформ учебных программ различными группами населения (в процентах) [12]

Группа респондентов	2019 г.	2018 г.
Директора школ	60,4	49,2
Учителя	24,7	43,7
Осведомленность родителей о новой учебной программе	82,5	84,3

Другая интерпретация данных заключается в том, что, возможно, учителя становятся более критичными по отношению к различным инициативам по реформированию и больше задумываются о своих собственных возможностях по осуществлению реформы учебных программ. В частности, реформа учебной программы потребовала от учителей существенного изменения своей практики в классе – от принятия решения о том, как преподавать и какие ресурсы использовать, до определения того, как подготовиться к занятиям и как оценивать результаты преподавания / обучения. Например, промежуточный опрос (SIGMA, 2019) показал, что учителя стали лучше осознавать свои потребности как практиков в обеспечении соответствия между целями обучения и методами обучения, а также в преодолении проблем с применением интерактивной методологии, ориентированной на учащегося. Динамика понимания учителями своей новой роли четко прослеживается в их ответах на вопрос о профессиональных потребностях. Кроме того, в 2018-2022 гг. респонденты неоднократно заявляли о необходимости постоянного пересмотра и улучшения учебной программы. Это свидетельствует о большом самосознании учителей своих профессиональных потребностей в контексте новых реформ учебных программ, связанных в том числе и с трансляцией национальных ценностей.

Выводы. Последние годы характеризовались серией текущих реформ на всех уровнях образовательной системы Азербайджана. Реформы в области школьной учебной программы были особенно глубокими, потребовав пе-

реформулирования не только содержания учебной программы, но и самого процесса преподавания и обучения. На политическом уровне приверженность новому пониманию качества образования была четко продемонстрирована в политических декларациях, заявлениях министерств и академической риторике, в которых подчеркиваются ценности обучения, ориентированного на ребенка, творчества, критического мышления и навыков обучения на протяжении всей жизни, сохранения национальных ценностей. В частности, национальный учебный план 2019 подчеркнул важность применения знаний и навыков, поставив ценника в центре педагогического дискурса [15, с.47]. Таким образом, новая национальная учебная программа привела к реформам в нескольких взаимосвязанных областях, включая цели обучения и результаты обучения, методы преподавания, оценку достижений учащихся, учебные ресурсы, педагогическое образование и профессиональное развитие, а также школьную структуру и библиотеки – таким образом, изменив определение того, что и как преподают в школах.

Новая реформа учебной программы потребовала пересмотра роли учителя. Кроме того, теперь с учителями консультируются как с «экспертами» в процессе разработки и оценки разрабатываемых учебников. Иными словами, новая реформа повлекла за собой трансформацию всей «педагогической культуры» в школах Азербайджана, с учетом национальных ценностей.

Неудивительно, что такое радикальное переосмысление «педагогической культуры», включая переопределение ролей учителей, вызвало серьезные проблемы на уровне класса. Вместо этого азербайджанские учителя демонстрируют повышенную осведомленность о новом видении профессии учителя – о видении работника учебной программы (и руководителя) – принимая на себя лидерство в вопросах учебной программы и стремясь к совместному партнерству в реализации реформ.

Сохранение и трансляция национальных ценностей требует доступа к возможностям постоянного профессионального развития, совместной школьной среде, а также поощрения, признания и поддержки со стороны должностных лиц в рамках системы образования. Поэтому крайне важно создать желаемую атмосферу поддержки, которая предполагает коллективное участие учителей, директоров школ и политиков, а также совместные рабочие структуры, которые служат для повышения компетенций и улучшения связи между различными заинтересованными сторонами в сфере образования.

Список литературы

1. Агаев А.А., Избранные педагогические сочинения: в 2-х томах /А.А.Агаев ; сост.: Агазаде, Н.М., И.А.Расулова; ред. Г.Оруджов ; М-во Образ. Азерб. Респ., Ин-т Проблем Образования Азербайджанской Респ. Баку, 2014
2. Алексеев М., Казенин К.И., Сулейманов М. Дагестанские народы Азербайджана: политика, история, культур. — М.: Европа, 2006. — ISBN 5-9739-0070-3. С. 58. — ISBN 5973900703, 9785973900700
3. Баимова Н. (2019). Образовательный проект Всемирного банка в Азербайджане: 2017-2019 гг. Представлено на семинаре Всемирного банка в Сингапуре 18 сентября 2019 г.

4. Беккер М. Евреи в Азербайджане: история и перспективы // Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 2(8). С. 261-271.
5. Гараев Я. Азербайджанская литература XIX и XX веков, Баку, ЭЛМ – 2002, 740 с.
6. Геёбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986. С. 857.
7. Кабинет Министров Азербайджанской Республики (3 июня 2017 г.). Национальные стандарты и учебные программы среднего образования. Азербайджанская Республика. [Постановление № 103]. Доступно в Интернете http://kurikulum.az/index.php?option=com_content&view=article&id=136&Itemid=215&lang=az
8. Кинелев В.Г. Образование для формирующегося информационного общества. Журнал «Информатика и образование», №5, М., 2004
9. Крисан А. (2017). Обзор национальной учебной программы: Заключительный отчет по Азербайджану. Баку, 2017, Азербайджан: ЮНИСЕФ. Доступно в Интернете: [http://www.kurikulum.az/files/tedqiqatlar/eng/crisan_eng%20\(II\).pdf](http://www.kurikulum.az/files/tedqiqatlar/eng/crisan_eng%20(II).pdf)
10. Министерство образования Азербайджанской Республики (2019 г.). Обследование использования начальных учебных программ и учебников. Баку, Азербайджан: МЧС. Доступно в Интернете: www.kurikulum.az
11. Мусабеков Р. Права этнических меньшинств и гарантии их обеспечения. Баку: Центр “Инам”, 1996. С. 26. (На азерб. яз.)
12. СИГМА (2019). Среднесрочное наблюдательное исследование. Баку, Азербайджан: СИГМА. Доступно в Интернете: http://kurikulum.az/index.php?option=com_content&view=article&id=136&Itemid=215&lang=az
13. Центр инноваций в образовании (2017). Базовое обсервационное исследование: Базовый отчет Проекта развития второго сектора образования. Баку-2017, Азербайджан: СІЕ.
14. Яковец Н. Проблемы обновления учебных программ в Беларуси, Азербайджане, России и Украине // Под ред. К. Браславского. Проблемы разработки учебных программ в XXI веке: перспективы из Беларуси, Азербайджана, России и Украины [Сводный отчет семинара]. (стр. 15-42). Доступно в интернете: http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/archive/curriculum/USSRpdf/report_minsk03_en.pdf
15. «Как учителя в Азербайджане понимают свой профессионализм в контексте образовательных реформ», Азербайджан Школа, Баку, 2016, стр. 47-56.

Tamilla Həsənova

Xülasə

AZƏRBAYCANDA MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ İSLAHATLAR

Azərbaycanda son illər həyata keçirilən islahatların genişliyini nəzərə alaraq, bu məqalədə Azərbaycanda milli dəyərlərə qayğının təmin edilməsinə yönəlmiş təhsil proqramlarının islahatlarından bəhs ediləcək. Məqalədə xüsusilə kurikulum islahatına böyük yer ayrılış, milli dəyərlərin qorunub saxlanılması və onlara qayğı göstərilməsi sahəsində islahatların məqsəd və vəzifələri müzakirə olunur, məktəb səviyyəsində islahatların həyata keçirilməsində müəllimlərin rolu araşdırılacaqdır. Məqalədə 2016-2023-cü illərdə Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsinin (ESDP) kəmiyyət və keyfiyyət monitorinqi və qiymətləndirmə məlumatlarına əsaslanaraq, yeni milli kurikulumun məktəblərdə və siniflərdə tətbiqi vəziyyəti araşdırılır və tədris proqram-

larının islahatının ümumi təhsil müəssisələri arasında qəbul səviyyəsi müzakirə olunub, geniş ictimaiyyət, o cümlədən valideynlər, tələbələr, müəllimlər və məktəb direktorları arasında aparılan rəylər nəticəsində araşdırılıb.

Müzakirəni tarixi kontekstdə yerləşdirməklə, milli kurikulumun planlaşdırılmasına mərkəzləşdirilmiş, yuxarıdan-aşağı yanaşmadan müəllimlərin rolunun milli dəyərlərin transformasiyasından birinə çevrildiyi sinif-şagird əsaslı təhsil proqramına keçidlə bağlı problemlər vurğulanır.

Tamilla Gasanova

Summary

THE DUTY OF EVERY CITIZEN IS TO TAKE CARE AND NATIONAL VALUES

Given the breadth of reforms carried out in recent years in Azerbaijan, this article will focus on the reform of educational programs in Azerbaijan, focused on ensuring the care of national values. In particular, the article will clarify the impetus of curriculum reform, discuss the goals and objectives of the reform in the area of preserving and caring for national values, and examines the role of teachers in reforming at the school level. Based on quantitative and qualitative monitoring and evaluation data from the Education Sector Development Project (ESDP) in 2016-2023, the article examines the state of implementation of the new national curriculum in schools and classrooms and discusses the level of acceptance of curriculum reform among the general public, including parents, students, teachers and school principals. Putting the discussion in a historical context, the article highlights the challenges of moving from a centralized top-down approach to curriculum planning to curriculum development at the classroom level, where the role of teachers is transformed into the role of transforming national values for students.

Rəyçi: prof. R.L.Hüseynzadə

PSIXOLOGİYA

Müjgan Zeyniyeva
Bakı Dövlət Universiteti

YENİYETMƏLƏRİN İNTERNAT EVİNDƏ YAŞAMAĞININ PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: *yeniyetmələr, institusional qayğı, valideyn himayəsi, risk amili, həssas qruplar*

Key words: *adolescence, institutional care, parental care, risk factor, vulnerable groups*

Ключевые слова: *подростковый возраст, институциональная опека, родительская забота, фактор риска, уязвимые группы*

Uşaqlar yeniyetməlik dövründə müxtəlif psixoloji problemlər yaşayırlar. Bu dövr özünün praktik əhəmiyyəti, psixoloji problemləri və uşaq şəxsiyyətinin dinamikasında baş verən dəyişiklikləri ilə diqqəti cəlb edir. Bunlar ailədaxili münasibətlər, depressiv əhval-ruhiyyə, sosiallaşma çətinlikləri, hormonal dəyişikliklərin yaratdığı emosional problemlər ola bilər. Internat müəssisəsində qalan uşaqlarda bu problemlərə daha çox rast gəlinir. Bu səbəbdən, internat müəssisəsindəki yeniyetmələrin bəzi problemlərin öhdəsindən gələ bilmələri vacib məsələdir.

İstər ailələri ilə, istərsə də internat müəssisəsində yaşasalar da, yeniyetməlik yaş dövrünün fizioloji dəyişikliklərinin öhdəsindən gəlmək, artan koqnitiv bacarıqlarını həyat təcrübələri ilə inteqrasiya etmək, müstəqil olmaq, eyni və ya qarşı cinsdən olan həmyaşıdları ilə adaptiv sosial münasibətlər qurmaq, akademik nailiyyət gözləntilərini qarşılamaqları, peşə seçmələri və yetişkinlikdə sosial rollarını icra etmək üçün dəyərlərini inkişaf etdirmələri gözlənilir [3, s.18]. Problemlərin öhdəsindən gəlmək yeniyetmənin həyatının bu mərhələsində tarazlığı saxlamaq və inkişaf xüsusiyyətləri üçün istifadə olunan psixososial bacarıqların mühüm komponentlərindən biri kimi qəbul edilir.

İnstitusional qayğı ilə əhatə olunan uşaqlar hər hansısa bir səbəbdən anasını, atasını və ya hər ikisini itirmiş eləcə də, ailənin dağılması, maddi çətinliklər, valideynlərin ya fizioloji ya da psixoloji problemlərinə görə ailələri ilə birlikdə yaşamayan şəxslərdir. Ailə cəmiyyətin təməlidir çünki gələcəyimiz olan uşaqlar ailə institutlarında formalaşaraq şəxsiyyət kimi sosial dayanıqlılıq qazanırlar. Hər bir uşağın insan və uşaq hüquqlarına müvafiq olaraq, yaş xüsusiyyətlərinə uyğun fiziki, emosional və sosial tələbatlarının ödənilməsi vacibdir. Ailələr uşaqların tələbat

və ehtiyaclarını özləri qarşılıyarkən, ailədən məhrum olanların təlabatları müəyyən sosial qurumlar tərəfindən qarşılanmaqdadır.

Yeniyyətlərin inkişafı və sosial həyata hazırlanması üçün ən yaxşı mühit onların öz ailələridir. İnstitusional qayğı olan internat müəssisələrindəki mühit struktur olaraq ailədən tamamilə fərqli olduğundan yeniyyətlərin psixososial təlabatlarını ödəməkdə müəyyən çətinliklər müəyyən olunur. Himayəyə ehtiyacı olan yeniyyətlərə internat müəssisələrində zəruri xidmətlər göstərilir, onlara sosiallaşma prosesində müəyyən dəyərlər eləcə də davranışlar qazanmaqda rəhbərlik edilir və sosial həyata hazırlanırlar. Bundan əlavə, təhsil vasitəsilə onları hər hansısa peşə sahibi edirlər. Bu mənada internat müəssisələri himayəyə və institusional qayğıya ehtiyacı olan yeniyyətlər üçün təlim-tərbiyə baxımından zəruri həmçinin funksional bir qurum kimi nəzərdən keçirilir.

Validəyn himayəsindən məhrum olma və əlverişsiz sosial mühit şəraiti kimi səbəblər yeniyyətlərin psixoloji sağlamlığına, davranışına eləcə də şəxsiyyətinə mənfi təsir göstərir. Onların inkişafı həmyaşıdları kimi formalaşmadıqda məktəbdə uğursuzluq, təlimdə geri qalma kimi hallar müşahidə olunur. Bildiyimiz kimi, problem təkcə institusional qayğı və ya fizioloji təlabatların ödənilməsi deyil.

Himayəyə ehtiyacı olan yeniyyətlərin təlim-tərbiyəsi nəzərdə tutularaq dövlət himayəsinə alınır, cəmiyyətə inteqrasiyası təmin edilir. Lakin bu uşaqlar himayədən məhrum olmalarına görə cəmiyyəti günahkar gördükləri üçün insanlara yadlaşır və günahkarlıq hiss edirlər. Internat müəssisələrində edilən bütün fəaliyyətlərə baxmayaraq, valideyn himayəsindən məhrum yeniyyətlərin emosional və inkişaf təlabatlarının çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün ən effektiv metod onları sağlam ailə mühiti ilə təmin etməkdir.

Ölüm, müvəqqəti ayrılıq və boşanma kimi səbəblərə görə dağılmış ailələrdə olan uşaqlar bir çox problemlərlə üzləşir. Qayğı ehtiyacı, sosial qruplara eləcə də yeni ailə strukturuna adaptasiya, məktəb problemləri ola bilər. Xüsusilə ananın yoxluğuna görə yeniyyətlərin yaşadıkları mənfi nəticələri eləcə də psixoloji təsirləri 5 qrupda dəyərləndirmək olar:

1. Davranış pozuntuları;
2. Şəxsiyyət pozuntuları;
3. Psixosomatik pozuntular;
4. İnkişaf pozuntuları və əqli gerilik;
5. Günahkarlıq [3, s.18].

Sevdiyi birini itirdikdən sonra yeniyyətlərin müxtəlif emosional və davranış problemlərinin olduğu müşahidə olunur. Hər yaşda sevdiyin birinin ölümü və ya yoxluğunun öhdəsindən gəlmək çətinidir. Yeniyyətə itki yaşadığıda, bu vəziyyəti mənalandırmaq, dərk etmək və qəbul etmək daha da çətinləşir. İtgi uşaqların inkişaf dövrləri ilə bağlı olaraq müxtəlif klinik əlamətlərlə ortaya çıxır. Kiçik yaşlarda nitq pozuntuları, qida və yuxu problemlərinə rast gəlinir. Yeniyyətlərdə yuxu, akademik nailiyyətlərdə zəifləmə, qorxu reaksiyaları və ya bədəni ilə həddindən artıq maraqlanmaq, əsəbilik, narahatlıq kimi simptomlar daha çox müşahidə olunur.

Himayəyə ehtiyacı olan yeniyyətlərin davranış problemlərinin cins və yaşa görə fərqlənməsi vurğulanır [8, s.21]. Qızlar sosial öyrənmə və sosial nəzarətdə oğlanlara nisbətən daha itaətkar olurlar. Bununla belə, aqressiv davranışlara isə daha çox oğlanlarda rast gəlinir. Validəyn himayəsindən məhrum olan həm oğlanların həm də

qızların həssas və emosional olduğunu qeyd edə bilərik. Qızlarda qısqançlıq, utancaqlıq, susqunluq və həddən artıq bağlılıq problemi, oğlanlarda isə oğurluq, yalan danışma, diqqət dağınıqlığı, yığımcılıq, inadkarlıq, özünü bürüzə verir. Qız və oğlanlarda 2-3 yaşlarda xarici aqressiya meyilləri olur. Bu davranışlar oğlanlarda kiçik məktəbli yaş dövrünə qədər davam edərkən, qızlarda qısamüddətlidir. Sonrakı yaş dövrlərində olan həddindən artıq qorxaqlıq, ürkəklik və depressiya qızların aqressiv hisslərini daxili olaraq keçirməyə meyilli olduğunu göstərir. Himayəyə ehtiyacı olan yeddi on iki yaş arası uşaqlarda ən çox müşahidə edilən davranış problemləri tək qalmağa üstünlük verməsi, təkliyi sevməsi, qısa müddətli maraq, reaksiyasızlıq, narahatlıq və hipe-raktivlik olduğu müəyyən edili [8, s.22]. Narahatlıq və güvənsizlikdən yaranan davranışlar (utancaqlıq, həssaslıq, ürkəklik kimi) 3-6 yaş arası uşaqlarda çox rast gəlinəndir. Bütün yaş dövrlərində müəyyən edilən aqressiv davranışlar xüsusilə məktəb yaş dövrlərində artır. Gizli aqressiya adlanan və məhvetmə hissindən başlayan “özünə və başqalarına zərər verə biləcək dərəcədə yalan danışma” davranışı beş-on yaşlarda çox müşahidə edilir. Buna görə, uşaq məktəb vasitəsilə ətraf mühiti tanıyır və özündə olmayanı dərk etdikcə onun sahiblik hissi artır.

Həyatının ilk dövrlərində uşaq ilə ona qayğı göstərən arasında emosional olaraq qurulan müsbət eləcə də qarşılıqlı faydalı münasibət gələcəkdə yetkinləşmə və öyrənmənin təsiri ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsasını təşkil edir. İlk vaxtlarda ehtiyaclarını qarşılamaq üçün ətraf mühitdən asılı olan körpə ona baxan insana bağlanır. Uşağın bağlanma və ona qayğı göstərilməsini təmin etmə qabiliyyətindəki çatışmazlıqlar, valideynlərin onun ehtiyaclarına cavab verə bilməməsi onlarda reaktiv bağlanma pozuntusuna yaxud psixososial problemlərə səbəb olur və bu cür vəziyyətlər sosial və koqnitiv inkişafa təsir edir [10, s.635–636]. Bu istiqamətdə internat müəssisələrində olan uşaqlar üzərində aparılan bir çox araşdırmalarda onlarda emosional həssaslıq, eqosentrizm, depressiya, emosional qeyri-sabitlik kimi davranış problemlərinin olduğu müşahidə edilmişdir [10, s.638]. Xüsusilə yeddi yaşından sonra internat müəssisəsində qalan uşaqlarda narahatlıq və depressiya səviyyəsinin daha yüksək olduğunu və onların aqressiv davranışlarının bağlılığın növü həmçinin ailədən ayrılma yaş ilə əlaqələndirilməsinə qeyd edə bilərik. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, konkret əməliyyatlar mərhələsinin tamamlanmadığı 0-12 yaş dövründə uşağın ailəsindən, sosial mühitdən ayrılması travmaya səbəb olur, o yaşadığı hadisənin məhiyyətini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmadığından, günahkarlıq hissi yaşayır və özünə qapanır. Uşaqlar ayrılığı tərkdilmək kimi deyil, həm də cəza və sevginin itirilməsi kimi qəbul etməyə meyillidirlər.

Yetişkinlə güvənə əsaslanan bağ qura bilməməsi həmçinin yaşadığı mənfi təcrübələr nəticəsində fizioloji inkişafı risk altında olan yeniyetmə özünü kənarda hiss edir və cəmiyyətdən uzaqlaşma bilər [15, s.244]. Yeniyetmə ətraf mühitə qarşı reaksiyasız qalır və sosial problemlərin həllində effektivlik qazana bilmir. Güvən əskikliyinə olmasa yeniyetmənin sosial mühiti aktiv kəşf etməsinə maneədir. Güvən problemi olan yeniyetmələr həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqədə problemlər yaşaya bilərlər. Həmyaşıdları ilə qaynayıb-qarışmaqda çətinlik çəkən yeniyetmələr özlərini incidilmiş hissedərək, içinə qapana bilər. Bu psixoloji gərginlikdə yeniyetmələr basdırılmış duyğularını hansısa yolla ifadə edə bilər.

Özlərini dost çevrəsindən ayıran yeniyetmələrin oyundan həmçinin sosial kəşflə bağlı müsbət nəticələrdən uzaq olmalarını, həmyaşıl qrupuna qarşı mübari-

zə cəhdləri edənlərin isə rəddedilməsini və bunun onlar üçün önəmli bir təcrübə olan kooperativ oyuna mane olduğunu vurğulamaq mümkündür [13, s.387]. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsində problemlə münasibətlər sosial bacarıqların öyrənilməsinin qarşısını alır, eləcə də yeniyetmənin gələcək münasibətlərinin mənfi gözləntilərini inkişaf etdirməyə səbəb olur. Həmyaşlıq rəddi antisosial davranışın inkişafında həlledici rol oynayır.

Sosial koqnitiv bacarıqların inkişafında vacib rol oynayan həmyaşlıqları ilə qarşılıqlı əlaqənin olmamasının adaptasiya oluna bilməyən davranışlara səbəb olduğu bilinir. Təkrarlanan sosial uğursuzluq yeniyetmədə mənfi özünü qiymətləndirmənin inkişafına və uyğunlaşmayan sosial reaksiyaların yaranmasına səbəb olur. Sosial problemlərin həllində istifadə olunan mənfi və ya effektiv sosial reaksiyalar həmyaşlıqları tərəfindən rədd edilməsiylə, onlarla qarşılıqlı əlaqə təcrübəsizliyi belə problemlərin həlli bacarıqlarının inkişafına təsir edən proseslərdən məhrum olması ilə nəticələnəcək.

Depressiv yeniyetmələrin çox hallarda tənha vaxt keçirdiklərini, həmyaşlıqları ilə qarşılıqlı münasibətdə əksər vaxtlarda mənfi və aqressiv davranışlar nümayiş etdirdiklərini qeyd etmək olar. Aşağı özünüqiymətləndirmə qarşımıza çıxan problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün istifadə ediləcək effektiv üsulların seçilməsinə təsir göstərir. Beləliklə, valideyn himayəsindən məhrum olmuş yeniyetmələr qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün uğursuz üsullar seçirlər, tez-tez aqressiyaya üstünlük verirlər, həmyaşlıqlarının davranışlarını dəyərləndirməkdə çətinlik çəkirlər və yeni bir üsul düşünməkdə çətinlik göstərə bilmirlər.

Güvənli bağlılıq münasibəti quran həmyaşlıqları ilə müqayisədə güvənsiz bağlılıq yaratmış yeniyetmələr sosial problemləri həll etmədə daha az çevikliyə malikdirlər və belə uşaqlar problemlərin həllində daha çox aqressiyaya yönəldirlər. Yüksək səviyyədə mənfi həyat hadisələri yaşayan uşaqların sosial problemləri həll etmə bacarıqlarının daha az effektiv olduğunu qeyd etmək olar. Valideynləri ilə birgə yaşayanlarla boşanma yaxud ölüm səbəbiylə hər hansı valideynini itirən himayəyə ehtiyacı olan yeniyetmələrin şəxsiyyətlərarası problem həll etmə bacarıqlarını müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, himayəyə ehtiyacı olan uşaqların uyğun olmayan həllər tapmaları və özünüqiymətləndirmənin aşağı olması təyin olunur.

Həyatı boyu hər hansı bir situasiya fərd üçün maneə kimi qəbul edilirsə, bu kin və qəzəb doğurur. Qəzəb aqressiv davranışla ifadə olunur [4, s.32]. Bunlardan əlavə, internat müəssisələrində yaşayan yeniyetmələr dominant fiqur olaraq müəssisənin işçiləri ilə birlikdə yaşamaq məcburiyyətində qalması, başqa uyğun rol modellərin olmaması, kifayət qədər sevginin göstərilməməsi, emosional paylaşımların məhdudluğu və fərdi yaşamaq önəm verilməməsi kimi səbəblərdən aqressivlikdən əziyyət çəkə bilərlər [13, s.382]. Fərdlərdə qəzəb və aqressivliyin yaranmasında yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri ilə ətraf mühitin əlaqəsi təsirli ola bilər.

Yeniyetmələrin ən çox qarşılaşdığı problemlər gələcəklə bağlı düşüncə və istəklərdə olduğu müşahidə edilir. Eynilə, bir çox araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmələr ailədən məhrum olmaqdan, gələcəkdə nə edəcəklərini və yaxşı bir iş sahibi ola bilməyəcəklərini düşünürlər [15, s.247]. Internat evində yaşayan yeniyetmələrin yaşadığı problemlərin müəssisədən çıxdıqdan sonrakı həyatları ilə bağlı mənfi düşüncələrindən yarana biləcəyi düşünülür.

İnternat müəssisələrində yaşayan yeniyyətlərin şəxsiyyət və davranış problemlərinə səbəb olacaq risk faktorlarından biri də stiqmadır. Stiqma fərdin sosial vəziyyətini və sosial münasibətlərini pozan, öz güvəni aşağı salan, tənhalığı, ümitsizliyi və psixoloji simptomları artıran bir vəziyyətdir [16, s.23]. Yeniyyətlərin sinif yoldaşlarından və sosial mühitdən təcrid edilməsinin emosional və davranış problemlərini artıran mühüm amil olduğu müşahidə edilmişdir [14, s.369]. Müəssisə himayəsində yaşayanlar stiqma ilə üzləşirlər. Elə uşaqlar var ki, təhsil müəssisələrində müəllimlərinə, dostlarına internat uşaqları olduqlarını deməkdən haqlı olaraq çəkinirlər. Fərdiliyin olmaması, müəssisədə uşaqların güclü tərəflərinə diqqət yetirmək əvəzinə böyüməsinə önəm verilməsi onlara zərər verir. Bu yeniyyətlər təkcə bizim sosial dəyər mühakimələrimizin öhdəsindən gəlməkdən əlavə, həm də fərdi çətinliklərlə də üzləşirlər. Cəmiyyəti, internat və təhsil müəssisələrinin işçilərini, valideynləri və bütün ictimaiyyəti bu kimi mövzularda maarifləndirmək çox vacib bir məsələdir.

Uşağın yoxsulluq və ailənin dağılması kimi səbəblərlə himayə altına alınması, müəssisədə qaldığı müddətdə daha az mənfiliklər yaradan bir situasiya olaraq təyin edilmişdir. Bununla belə, uşaq baxımsızlığı və zorakılığı psixi sağlamlığa mənfəət təsir göstərən mühüm risk faktorudur.

İnternat evi uşaqları üçün digər bir risk faktoru isə fatalist düşüncədir. Fatalizm, başqa sözlə, xarici bir qüvvənin öz həyatında təsirli olduğuna inanaraq, öz gücünü görməməzlikdən gəlməkdir. Fatalist düşüncə ilə psixi problemlər arasındakı əlaqəni öyrəndikdə, fatalizmin xüsusilə yeniyyətlərin psixi sağlamlığı üçün risk yaratdığını bildirmək mümkündür [15, s.246]. Bu nəticə yeniyyətlərimizin və gənclərimizin problemlərin həllində, öhdəsindən gəlməkdə və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsində dəstəklənməyə ehtiyac olduğunu ortaya qoydu.

İnternat müəssisəsindəki tərbiyəçilər yeniyyətlərin problemlərini və yeniyyətlilik dövrünə xas olan “mübarizə” metodlarını yaxından izləyə bilən və effektiv üsullardan istifadə etmədikləri təqdirdə onları effektiv olanlarla əvəz etmək üçün təlim və məsləhətlər verən peşəkarlar olmaları nəzərə alınmalıdır [9, s.6]. Nəticə olaraq, yaxından izlənilməli olan risk qrupları arasında internat müəssisələrində olan yeniyyətlərin olduğu bildirilir.

İnternat müəssisələrində yaşayan yeniyyətlərdə yaş dövrlərinə uyğun olaraq enerji yüksək səviyyədə olur. Bu enerjini idman yaxud incəsənət kimi səmərəli və yaradıcı ola biləcək sahələrə yönəltmək onları həm rahatlaşdırma həm də bəzi qabiliyyətlərini təkmilləşdirməyə kömək edə bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, internatda yeniyyətlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələrinə şərait yaradacaq tədbirlərin təşkili zəruri və effektivdir.

Yeniyyətlilik dövrünün sonunda internat müəssisələrində qalanların qarşılaşdıqları ən mühüm problem iş və peşə seçimidir. Onlara öz qabiliyyətlərini kəşf etmələrinə kömək etmək və imkan daxilində peşə seçmə ilə bağlı maarifləndirici işlərin aparılması lazımdır.

Beləliklə, ailə-uşaq birliyinin təmin olunmadığı hallarda uşağın ailə mühitində böyüməsinə şərait yaradan himayədar ailə, övladlığa götürmə, qohum himayəsi, ailə tipli qurum modelləri kimi xidmətlərin zəruriliyi ortaya qoyulmuşdur. Cəmiyyət olaraq uşaq və yeniyyətlərin səsi olmaq, onların hüquqlarını qorumaq bizim hər birimizin borcudur. Son zamanlarda Azərbaycan respublikasının dövlət siyasəti tərəfindən valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara diqqət və qayğı

müxtəlif institutlar, xidmətlər və layihələr vasitəsilə həyata keçirilir. Əhali tərəfindən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara münasibət və xidmətlər kütləvi informasiya vasitələri xüsusilə sosial şəbəkələr vasitəsilə işıqlandırılır. Bu mövzuda aparılan elmi araşdırmalar, bir çox ədəbiyyatları araşdırmaqla, qoruyucu və risk faktorlarını aşkar etməklə, alternativ həll yolları və yeni yanaşmalar irəli sürməklə problemlərin obyektiv, qərəzsiz həllinə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı: Qarr-poliqraf, 2003.
2. Vəliyev M., Mustafayev A. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı: 2015.
3. Abalı O. Ergenlik dönemi ve sorunları. Birinci Baskı, İstanbul: Epsilon, 2004: 17-20.
4. Balkaya F. Öfke: temel boyutları nedenleri ve sonuçları. Türk Psikoloji Yazıları, 4(7): 2001, s. 21-45
5. Çetin H. Yetiştirme yurtlarındaki adölesanların benlik saygıları ve psikolojik belirtileri. Doktora Tezi, Ankara: 2004.
6. Ersoy Ş. Çocuk yuvasında kalanlarla ailesi yanında yaşayan dokuz-on bir yaş grubundaki çocukların saldırganlık eğilimlerinin incelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2001.
7. Kulaksızoğlu, Adnan. Ergenlik psikolojisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
8. Neşe Perdahlı Fiş, Meral Berkem. Kayıp yaşayan çocuk ve ergenlerin davranışsal – özellikleri, Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Dergisi, 12, 2005\1, s. 19-23.
9. Reçber B. Bir özsayı geliştirme programının yetiştirme yurdunda yaşayan ergenlerin özsayı düzeyleri üzerinde etkililiği. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa: 2002.
10. Sayıl I., Özgüven H. Ruh sağlığı ve hastalıkları, Antıp A.Ş., Ankara, 2000.
11. Temel ZF, Aksoy AB. Ergen ve gelişimi. Birinci Baskı, Ankara: Nobel, 2001: 148 (1-11)
12. Yavuzer H. Çocuk psikolojisi, İstanbul: Remzi Kitabevi, 25. Basım, 2003.
13. Dodge K.A., Landsford J.E., Burks V.S., Bates J.E., Pettit S.G., Fontaine R., Price J.M. Peer rejection and social information- processing factors in the development of aggressive behavior problems in children, Child Development, 74 (2), 2003, s. 374-393.
14. Link B.G., Phelan J.C., Conceptualizing stigma. Annu Rev Sociol, 27: 2001, s. 363-385.
15. Roberts R.E., Roberts C.R., Chen I.G. Fatalism and risk of adolescent depression. Psychiatry, 63 (3): 2000, s. 239-252.
16. Rosen A., Walter G., Casey D. Combating psychiatric stigma: An overview of contemporary initiatives. Aust Psychiatry, 8: 2000, s. 19-26.

Müjgan Zeyniyeva

Summary

PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF LIVING IN A BOARDING SCHOOL FOR ADOLESCENCE

This article studies the analysis of adolescents psychological consequences living in a boarding school. The psychological problems faced by adolescents who are deprived of parental care in a boarding school guide us to solve this urgent issue. In this article certain risk factors for adolescents in boarding institution have been reviewed. According to the results, it is suggested to carry out regular monitoring, psychodiagnosis and consultations for solving many problems for adolescents in boarding schools.

Мужган Зейниева

Резюме

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ ПРОЖИВАНИЯ
В ИНТЕРНАТЕ ДЛЯ ПОДРОСТКОВ**

В данной статье изучается анализ проживания подростков в интернате и его психологические последствия для них. Столкновения с психологическими проблемами подростков, оставшихся в школе-интернате, лишенных родительской опеки, направляют нас к решению этой актуальной проблемы. В данной статье были рассмотрены определенные факторы риска для подростков, находящихся в интернатном учреждении. По результатам предлагается проводить регулярное наблюдение, психодиагностику и консультации для решения многих проблем подростков, находящихся в школах-интернатах.

Rəyçi: prof. E.İ.Şəfiyeva

Elxan Bəylərov
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

NEYRO LİŇQVİSTİK PROQRAMLAŞDIRMANIN TƏRBİYƏ PROSESİNƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *NLP, tərbiyə işinin təşkili, dəyərlər, NLP texnikaları*

Keywords: *NLP, organization of educational work, values, NLP techniques*

Ключевые слова: *НЛП, организация воспитательной работы, ценности, техники НЛП*

Giriş. Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma (NLP) XX əsrin sonlarına doğru ABŞ-da əsas qoyulan neyro-elm əsaslı nəzəriyyədir. Əsasən, insan təfəkkürünün şüur və şüuraltı səviyyədə sözlər və ifadələrlə bilavasitə və ya bilvasitə proqramlaşdırılması prinsipinə əsaslanır. NLP texnikalarının tətbiqində əsas məqsəd düşüncənin miqyasının genişləndirilməsi, ünsiyyət, münasibət və davranışların məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi, şüuraltı səviyyədə formalaşmış bəzi yönəliş və stereotiplərin fərqli aspektdə redaktə edilməsi, başqa sözlə, yenidən proqramlaşdırılmasıdır.

NLP abreviaturası üç əsas anlayışı ehtiva edir: neyro – duyğu üzvləri vasitəsilə informasiyanın qəbulu, işlənməsi və emalı, habelə, davranışın formalaşmasına zəmin hazırlayan təfəkkür və qavrayış proseslərini. Linqvistika – obyektiv gerçəkliyin subyektiv qavrayışına nəticə verən daxili və xarici nitq prosesini, işlədilən ifadələrin psixikaya təsirini ifadə edir. Proqramlaşdırma – düşüncə, münasibət və davranışların məqsədyönlü şəkildə yenidən formalaşdırılması deməkdir. Bir sözlə, NLP psixolinqvistika və koqnitiv psixologiya kimi nəzəriyyələrin qovşağında formalaşmış, insanlara təsir nəzəriyyəsidir [1, s. 249].

NLP-nin əsas anlayışları. NLP-də Meta model, Milton model, TOTE, SMART kimi üsullarla yanaşı, “lövbərləmə”, “aynalama”, “parçalama”, “təmsil sistemləri”, “qavrama mövqeləri”, “sandviç texnologiyası”, “sviş”, “xəyal ovçusu” və s. kimi texnikalardan istifadə edilir. Bu texnikalar məqsəd və şəraitdən asılı olaraq fərdi və ya qrup halında tətbiq edilə bilər.

Meta model, əsasən, ünsiyyət zamanı yol verilən ixtisarlar, təhrifetmələr və ümumiləşdirmələri konkretləşdirmək, qeyri-müəyyənlikləri aydınlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur [2, s. 179].

Milton model məqsədyönlü şəkildə daha təsirli, bir növ hipnotik, qeyri-müəyyən, lakin təlqinedici və ümumiləşdirici ifadələrin istifadəsini ehtiva edir [3, s. 262]. Məsələn: “Bəlkə də gözlərinizi yumduğunuz sizin daha da rahatlaşmağınızı təmin edəcək”.

TOTE – test (bir növ “qıcıq” mənasında), əməliyyat (operation), test, çıxış (exit) sözlərinin abreviaturasıdır. Bu yanaşma insan təfəkkürünün fəaliyyət prinsipini qısa sxematik şəkildə ifadə edir [4, s. 157]. Məsələn, tərbiyəçi mövqeyindəki şəxs kiməsə müəyyən bir dəyəri aşılamaq üçün hər hansı bir metodu tətbiq etdikdə

üsulün səmərəli olduğunu və məqsədə çatdığını görərsə, burada prosesi “çıxış”a yönəltməklə onu yekunlaşdırmağa istiqamətlənir. Əks halda, tətbiq edilən metod, yəni “test” mərhələsi gözlənilən nəticəni vermədikdə və ya səmərəli olmadıqda, məqsədəuyğun hesab edilən başqa metodların sınaqdan keçirilməsi tövsiyə edilir.

SMART modeli isə xüsusilə məqsədlərin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan səmərəli üsullardan biridir. Burada modeldə müvafiq olaraq məqsədin dəqiq və konkret olması (Spesific); nəticələrinin ölçülə bilinən olması (Measurable); mümkün qədər çox duyğu üzvlərinin iştirakı ilə təsəvvür edilməsi (Achievable); real və məqbul olması (Realistic) və bunun üçün müəyyən bir zamanın təyin edilməsi (Time) nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, hazırda NLP-dən bir çox sahələrdə, o cümlədən təhsil, tərbiyə, ünsiyyət, reklam və satış, sahibkarlıq, ailədaxili münasibətlər, insan resursları, liderlik, fərdi inkişaf, idarəçilik, hərbi hazırlıq, idmanın müxtəlif istiqamətləri, psixologiya, koçluq və s. sahələrdə səmərəli şəkildə istifadə olunur.

NLP-nin tərbiyə prosesində tətbiqi. Hazırda cəmiyyətimizdə şou-biznes sahəsində, sosial şəbəkələrdə, xəbər proqramlarında, televiziya verilişlərində, reklam çarxlarında, nümayiş etdirilən seriallarda milli-mənəvi dəyərlərimizə uyğun olmayan düşüncə, münasibət və davranışlar zəminində ciddi problemlərin olduğu müşahidə edilir. 44 günlük Vətən Müharibəsində gənclərimiz, ümumilikdə xalqımız qəhrəmanlıq, milli ləyaqət, şücaət, vətənpərvərlik və s. kimi yüksək dəyərlər nümayiş etdirdi, bu zəmində ümumxalq mənəvi dirçəlişi müşahidə olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, fors-major hallarda genetik faktorlar şüuraltı səviyyədə işə düşdüyü üçün milli-mənəvi dəyərlərin kütləvi təhtəlsüür (kütləvi şüursuzluq – K.Q.Yunq) səviyyədə təzahür etməsi prosesi baş verir və bu, təbiidir. Çünki ekstremal şəraitdə zamanla şüuraltımızda formalaşmış, toplanmış, gərginləşmiş tələbat və yönəlişlər gerçəkləşmə imkanı əldə etdiyindən böyük bir potensialla davranışlarımızı motivə edir. Döyüşə can atan könüllülərin çoxluğu, yaralı əsgər və zabitlərin döyüş meydanını tərk etməmələri, çətin vəziyyətlərə düşən bölmələrin cəsarətli davranışları və s. bu kimi hallar düşmənin “gözünü qıran”, inamını sarsıdan o böyük potensialın təzahürü idi.

Şüuraltımızın davranışımıza təsirini başqa bir nümunə ilə də izah etmək olar. Yolda bir dilənçi görəndə, adətən, insanın ağılna dərhal ona köməklik göstərmək gəlir. Bir neçə saniyə sonra isə başqa bir fikir formalaşma bilər: “Bəlkə aldadır?” “Bəlkə dilənçiliyi özünə peşə seçib?” və s. Bu halda ilk ağıla gələn fikir məhz təhtəlsüür səviyyəsində olan yanaşmadır. Qeyd etmək lazımdır ki, burada genetik faktorlarla bərabər, ümumilikdə insanın yaradılışının təməl xüsusiyyətləri də əhəmiyyətli rol oynayır. Təbiətən pozitiv yönəlişliklə yaradılan insan ilk olaraq yardım etməyi düşünür. Sonrakı düşüncələr isə həyat təcrübəsi zəminində formalaşan fikirlərdir. Bu mənada NLP texnikaları vasitəsilə insanı yaradılışının pozitiv təməl yönəlişlərinə proqramlaşdırmaq, başqa sözlə, öz fitrətinə qaytarmaq əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Fors-major hallarda (müharibə zamanı) gənclər milli-mənəvi dəyərləri yüksək səviyyədə nümayiş etdirdikləri halda, gündəlik sosial həyatda bu dəyərlərin nümayişində ciddi problemlər müşahidə olunur. Xüsusilə, müharibədən sonrakı dövrdə müharibə iştirakçılarının bəzi hallarda əsassız, nümayişkaranə etirazları, “qazilik” statusundan sui-istifadə etməklə özlərini cəmiyyətin digər üzvlərindən

daha üstün görmələri, bəzən adi növbə qaydasına belə əməl etmək istəməmələri, daxili psixoloji aqressiyanın intihar həddinə qədər gedib çıxması və s. kimi faktlar bu qəbildən olan bəzi şəxslərə məhz NLP texnikaları vasitəsi ilə müsbət təsirin göstərilməsini aktual məsələ kimi gündəmə gətirir.

Bəzi yeniyetmə və gənclərin gündəlik sosial həyatda milli-mənəvi dəyərlərimizə zidd olan davranış nümayiş etdirmələrinin səbəbi kimi tərbiyəyə təsir edən yan faktorları – internetdəki zərərli resursları, sosial şəbəkələrdəki bayağılığı, subliminal mesajlı filmləri, reklamları, musiqiləri və s. göstərmək olar. Milli-mənəvi dəyərlərin hər zaman nümayiş etdirilməsi onun şüur səviyyəsində dərk edilməsi, həmçinin şüuraltı yönəlişə çevrilməsi ilə şərtlənir. Mühüm olan məişətdə, gündəlik həyat və fəaliyyətində milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılması, onların həyat tərzimizə çevrilməsi istiqamətində görməli olduğumuz işlərin diqqət mərkəzində saxlanılmasıdır. Əks halda şüurlu daxili tələbata çevrilməyən milli-mənəvi dəyərlərin motivə etdiyi davranışlar fəvqəladə vəziyyət aradan qalxandan sonra cəmiyyətə qarşı aqressiyaya, qəbul edilməzlik, şiddət və s. halların təzahürünə səbəb ola bilər.

Müharibədən sonra qeyd edilən xoşagəlməz, cəmiyyət və müharibə iştirakçılarının özləri üçün təhlükəli olan sindromların yaranmaması, komplekslərin formalaşmaması üçün öncədən NLP əsaslı psixoloji təlimlərin təşkili dünya təcrübəsində geniş istifadə edilir.

Neyro Linqvistik Proqramlaşdırmadan, onun müxtəlif metod və texnikalarından istifadə etmək tərbiyə işinin təşkilində səmərəliliyi artırmağa bilər. R.Bandler NLP-ni təlim-tərbiyə prosesi adlandırır [5, s.15]. Onun fikrincə, həyat öyrənmədən ibarətdir. Yəni, demək olar, bütün davranışlar öyrənilə bilər. Burada öyrənmək deyildə yalnız idrak fəaliyyəti nəzərdə tutulmur. Burada biliklərin öyrənilməsindən çox, mənimsənilməsi başa düşülməlidir. Məlumdur ki, “mənimsəmə – biliklərin qəbul edilməsi, fikrən işlənməsi, yadda saxlanması və əldə olunmuş öyrənilmənin praktik və nəzəri tətbiqində istifadə edilməsi prosesidir” [6, s.64].

Hesab edirik ki, tərbiyə təkcə şüur səviyyəsində izah və məsləhətlərdən ibarət proses deyildir. Tərbiyə işinin daha səmərəli və qalıcı olması şüuraltı səviyyədə təlqinlərlə bağlıdır. Müəyyən inkişaf mərhələsində insanın uşaq vaxtı müşahidə etdikləri alt şüurdan şüur səviyyəsinə təsir göstərərək bir çox fobiyaların yaranmasına səbəb olur. Bundan başqa, həmin təlqinlərin müvafiq emosional çalarlarla verilməsi də təsir gücünü artıran faktorlardandır.

Tərbiyə işində nəzərə alınmalı olan məqamlardan biri də uşağın temperamenti və fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. N.Nərimanovun dediyi kimi, “hər uşağın özünə görə bir qeyri xasiyyəti, təbiəti olmağa binaən hamıya bir qayda və qanunla dərs vermək, hamıya bir dillə bəyan etmək olmaz, hamını bir ölçü ilə ölçmək olmaz” [7, s. 71].

Dövrümüzdə cizgi filmləri, sosial media paylaşmaları, virtual oyunlar və s. vasitəsilə nəzarətsiz şüuraltı proqramlaşdırma məharətlə həyata keçirilir. Əfsuslar olsun ki, bu kimi üsullardan daha çox mənfi məqsədlərdə istifadə olunduğu müşahidə edilir. Uşaqılıqda müşahidə olunaraq şüuraltına hopan elementlər böyüdükcə şüur səviyyəsində öz təsirini göstərməyə başlayır. Bu işə öz növbəsində müxtəlif fobiya və komplekslərin ortaya çıxmasına zəmin yaradır.

Hazırda uğur anlayışının dəyər sistemindən qoparılması, təkəbbürün ön plana çıxarılması, insanın yalnız özünü düşünməsinin təbliği, pula xüsusi bir dəyər

kimi baxılması, əməkdaşlıq əvəzinə müqayisənin və rəqabətin təbliği, ailənin ümumi dəyərlər sistemində xüsusi yeri olan bir müəssisədən fərdi mənafe zəmininə çəkilməsi, gender ədaləti əvəzinə, gender bərabərliyi fikrinin yayılması, biznesin istehsalçı və istehlakçı maraqları ziddiyyətində qurulması, həqiqi xoşbəxtliyin qısamüddətli həzlə əvəzlənməsi (“Xoşbəxt olmaq üçün həzz al” prinsipi), hansı yolla olur-olsun varlanmaq kimi yanaşmaların proqramlaşdırılma cəhdləri müşahidə edilir.

Fərqlilik, gözəllik, cazibədarlıq, uğur ifadələri ilə maskalanmış, əslində isə, ədəbazlıq, nümayişkarlıq, qıcıqlandırıcılıq, çevrəyə etinasızlıq, təkəbbürlük, açıq seksuallıq və s. kimi mənaviyyata zidd təzahürlərin təşviqi və təbliğinə istiqamətlənmiş dəb yönümlü reklamlar da təsirli proqramlaşdırma vasitələrinə çevrilmişdir. Bu cür reklamlar eyni zamanda gündəlik, ev, iş, istirahət, toy, matəm, musiqi, kino, davranış, münasibətlər sferasına daxil olmaqla insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə sirayət edərək israfçılığı, təkəbbürü, narsizmi, eqoizmi, həsədi və s. neqativ xüsusiyyətləri yayqın hala gətirərək cəmiyyətdə ciddi psixoloji-mənəvi deformasiyalara səbəb olmaqdadır.

Yeniyyətlərin tərbiyə işində NLP-də “dəyərlər ierarxiyasını müəyyənləşdirmək” texnikasından səmərəli şəkildə istifadə edilə bilər. Dəyərlər insanın həyat və fəaliyyətində, münasibətlər sistemində ən əhəmiyyətli amillərdir. Uşağda bu və ya digər bir dəyər qalıcı şəkildə formalaşmayıbsa, ondan həmin dəyərə uyğun davranış gözləmək əbəs ola bilər. Dəyərlər təfəkkürün yönəlişində, davranışlarda, qərar qəbul etməkdə, məsələlərə yanaşmada, rəftar və münasibətdə ən əhəmiyyətli amillərdəndir. Buna görə də tərbiyə işinin təşkilində hansı dəyərlərin kim tərəfindən hansı emosional çalarlarla təlqin edildiyi, eyni zamanda uşağın hansı dəyərləri tam mənimsədiyini olduqca əhəmiyyətlidir.

NLP-nin “dəyərlər ierarxiyasını müəyyənləşdirmək” texnikasında aşağıdakı suallar təklif olunur:

1. Sənin üçün ən əhəmiyyətli olan nədir?
2. Bu gün 80 yaşın tamam olsaydı, insanların sənin haqqında hansı ifadələri demələrini istəyərdin?
3. Əgər bütün keçmişini itirməli olsaydın, hansı üç dəyərini özünə saxlamaq istərdin?

Bu texnikanın daha səmərəli olması üçün uşağa dəyərlər siyahısı da verilə bilər. Məsələn, azadlıq, töhfə, sevgi, diqqət, əyləncə, yaradıcılıq, ailə, uğur, qətiyyət, bilik, xidmət, bacarıq, sadəlik, namus, etibar, dostluq, hörmət, əzm, özünəməxsusluq, uzun ömür, liderlik, səmimiyyət, səxavət, anlayış, inanc, mülayimlik, coşqu, məhəbbət, tarazlıq, gözəllik, cəsarət, qonaqpərvərlik, təvazökarlıq, sülh, güc, ağıl, hüsur, gənclik, dürüstlük, intizam, sezgi, cazibə, sədaqət və s [8, s. 156-158].

Uşaq üçün əhəmiyyətli olan dəyərlərin sırası müəyyənləşdirildikdən sonra ona bu mənəvi amillərə uyğun yanaşılmalı, həm də başqa zəruri dəyərlərin aşılınması prosesi planlı və ahəngdar şəkildə həyata keçirilməlidir.

Tərbiyə işinin təşkilində yaş dövrlərinin nəzərə alınması da mühüm amillərdən biridir. Bu baxımdan yeniyyətməlik yaş dövrü xüsusilə diqqəti cəlb edir. Çünki bu yaş dövrü beyinin inkişafında xüsusi bir mərhələnin başlanması və dinamik inkişafı dövrüdür. Buna görə də bu dövrə qədimdən “dəliqanlılıq”, “dəli-doluluq”, “cahillik” dövrü də deyilmişdir. Beyin qabığı, xüsusilə insanın qərar qəbul etmə,

məsuliyyət hiss etmə, riskləri dəyərləndirmə, nəticə çıxarma və s. kimi xüsusiyyətlərindən cavabdeh hissəsi olan ön (frontal) hissə bu dövrdə intensiv inkişaf etsə də, hələ tam formalaşmamış olur. Bu formalaşma yalnız yeniyetməlik dövrünün sonunda, hətta ilk gənclik dövründə (23-24 yaşlarında) öz inkişafını başa çatdırır. Beyin inkişafı tamamlanmadığı üçün yeniyetmənin müəyyən qədər dəlisovluq, dəliqanlıq, çılğınlıq etməsi təbiidir. Bu dövrün əsgərlik dövrü olması da bu baxımdan maraqlı bir fakt hesab oluna bilər. Bu dövrdə gözlənilməz, bəzən impulsiv reaksiyalar, davranışlarda məntiqi ardıcılığın, səbəb-nəticə əlaqələrinin pozulması kimi hallara NLP texnikaları vasitəsilə müəyyən bir nizam gətirmək olar. Məhz bu baxımdan deyə bilərik ki, NLP-nin üsulları bu məsələlərin həllində digər ənənəvi tərbiyə üsullarından daha səmərəli hesab olunur.

Yeniyetməlik yaş dövründə NLP-nin təhtəşüür səviyyəsində təlqin metodları da olduqca səmərəli və əhəmiyyətlidir. Bu dövrdə artıq uşağa birbaşa təsir vasitələrinin səmərəliliyi azalır. Xüsusilə özünü təsdiq problemi fonunda yeniyetmə passiv qəbuledici mövqeyindən aktiv iştirakçı roluna keçmək və özü qərar vermək istəyir. Buna görə də verbal məsləhətlər bir çox hallarda nəticəsiz qala bilər. NLP texnikaları vasitəsilə edilən təlqin isə şüuraltı səviyyədə olduğu üçün şüurlu müqavimətlə qarşılaşmır. Bu isə yeniyetmədə sanki kənar təzyiqlə olmadan özünün öyrəndiyi, öz qənaəti olduğu təəssüratı yaradır.

Məqsəd və vəzifələr. Xüsusilə sosial media platformalarının, müxtəlif reklam və fərqli məcralarda neqativ təlqinlərin təsiri ilə mənəvi duyğulardan uzaqlaşdırılmağa çalışılan gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsi bu gün aktual məsələlərdən biri hesab edilməlidir. NLP-nin müxtəlif metodları vasitəsilə bir tərəfdən sosial şəbəkələr, geyim tərzləri, dəb, reklam vasitələri və s. amillərlə göstərilən mənfi təsirlərin qarşısının alınması, digər tərəfdən milli-mənəvi dəyərlər zəminində yönəlişliklərin formalaşdırılması səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər vacib məsələlərdən biridir. NLP texnikalarından məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə uşaqları texnoloji vasitələrdən daha düzgün və faydalı istiqamətdə istifadəyə yönləndirmək, onların şüuraltı proqramlaşdırılmasını yüksək əxlaqi dəyərlər zəminində həyata keçirmək mümkündür.

Nəticə. Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq o qənaətə gəlmək olar ki, Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma nəzəriyyəsi başqa sahələrdə olduğu kimi, tərbiyə prosesində də səmərəli, sistemli şəkildə uğurla tətbiq edilə və müsbət nəticələr əldə olunmasına töhvə verə bilər. Yaş dövrlərini, cins fərqlərini, fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, mühit amilini və s. faktorları nəzərə almaqla tərbiyə prosesini daha səmərəli təşkil etmək olar. NLP-nin bir sıra texnikalarının bu sahədə geniş imkanları mövcuddur. Bu yanaşma sürətli və çevik, sadə və qalıcı, həm də daha səmərəli hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Tat M. Zihin Dili Proqramlaşdırması (NLP)nin Kişisel Gelişim ve Kişilerarası İletişim Üzerindeki Etkileri. Doktora tezi. İzmir, 2007. 362 s.
2. Alder H., Heather B. 21 Günde NLP (NLP in 21 Days). İstanbul, 2001. 336 s.
3. Biçer T. NLP Kişisel Liderlik. İstanbul, 2021. 360 s.
4. Dövcü T. Optimum Denge Modeli. İstanbul, 2018. 656 s.
5. NLP. Değişim İçin Beyninizi Kullanın. İstanbul, 2016. 216 s.

6. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Bakı, "Təhsil", 2011. 256 s.
7. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1973. 322 səh.
8. Uzuner C. NLP Teknikleri Koleksiyonu. I cild. Ankara, 2021. 440 s.

Elkhan Baylarov

NEURO LINGUISTIC PROGRAMMING ISSUES OF APPLICATION TO THE EDUCATIONAL PROCESS

Education of the young generation has always been the center of attention of the society, and the effective organization of education has maintained its importance in all eras. In particular, the rapidly changing, globalized world, the technological tools that are discovered one after the other, as in all other matters, necessitate the emergence of appropriate approaches in accordance with innovation in the organization of educational work. In this regard, the possibilities of the theory of Neuro-Linguistic Programming can be used. This article highlights the dangers that await the younger generation, and also highlights the possibilities and various aspects of applying Neuro-Linguistic Programming to the educational process.

Эльхан Бейларов

НЕЙРО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Образование молодого поколения всегда было в центре внимания общества, а эффективная организация образования сохраняла свое значение во все эпохи. В частности, быстро меняющийся, глобализированный мир, технологические инструменты, открывающиеся один за другим, как и во всех других вопросах, обуславливают необходимость появления соответствующих подходов в соответствии с инновациями в организации воспитательной работы. В связи с этим могут быть использованы возможности теории нейролингвистического программирования. В данной статье освещаются опасности, которые ждут подрастающее поколение, а также освещаются возможности и различные аспекты применения нейролингвистического программирования в образовательном процессе.

Рəуғи: А.А.Һүмбəтəвə

TİBBİ BİLİKLƏR

Sevda Zamanova
Zülfiyyə Tağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

VİTAMİN D-NİN İNSAN SAĞLAMLIĞINDA ROLU

Açar sözlər: *Vitamin D metabolizmi, gen ekspressiyası, hormon-kalsitriol, I və II tip interferonlar, vitamin D defisiti, müalicəvi və profilaktik doza*

Keywords: *Vitamin D metabolism, gene expression, hormone – calcitriol, interferons of types I and II, vitamin D deficiency, therapeutic and prophylactic dose*

Ключевые слова: *Метаболизм витамина D, экспрессия генов, гормон – кальцитриол, интерфероны I и II типов, дефицит витамина D, лечебная и профилактическая доза*

Giriş. İnsan orqanizminin həyat funksiyası çoxlu komponentlərlə tənzimlənir. Həmin komponentlərdən birinin destabilizasiyası ciddi patologiyalara yol açə bilər. Müasir dövrdə vitamin D defisiti daha tez-tez təsadüf edilən patologiyalar sırasındadır. Statistika əsasən dünya əhalisinin 1 milyardan çoxu vitamin D defisitindən əziyyət çəkir. İnsan sağlamlığının 172 fizioloji göstəriciləri əsaslı şəkildə Vitamin D-dən asılıdır. Vitamin D orqanizmin tam sağlamlığını təmin edir: immunitet, sümüklərin möhkəmliyi, ürək-qan damar sisteminin normal fəaliyyəti, regenerasiyada iştirakı, iltihab prosesi və yaraların sağalmasını sürətləndirməsi və s. Vitamin D-nin sümük-əzələ sisteminin normal funksional halını təmin edən klassik rolu ilə yanaşı, dofamin, adrenalin, noradrenalin kimi hormonların sintezini tənzimləyərək depressiv halları aradan qaldırma xüsusiyyəti də vardır. Vitamin D yağda həll olan vitamindir, əsasən piy toxumalarında ehtiyat halında toplanır. Yay aylarında orqanizmdə toplanmış vitamin D qış aylarında sərf olunur. Vitamin D həm bitki, həm də heyvan mənşəli qidalarda olur: pendir, kərə yağı, süd məhsulları, yumurta sarısı, kürü, balıq yağı, göbələk, gicitkən, iynəyarpaq bitkilər (şam), günəbaxan tumları və s. Orqanizmdə vitamin D, metabolizm nəticəsində aktiv formaya steroid-hormonal xüsusiyyətə malik kalsitriola çevrilir ki, məhz bununla əlaqədar müasir tibb vitamin D-ni hormon hesab edir. Vitamin D reseptoru 38-dən çox orqan və toxumalarda tapılmışdır. Müasir dövrdə bir çox dünya alimlərinin apardıqları tədqiqatların nəticəsi olaraq, vitamin D-yə həssas reseptorlar (VDR) təkcə hədəf-toxumalarda (sümük sistemi, bağısaqlar, böyrəklər) deyil, digər toxumlarda da aşkarlanmışdır. Bu da vitamin D-nin hormonal təbiətindən və orqanizm üçün əhəmiyyətli funksiyalara malik olmasından xəbər verir.

Tədqiqatın obyektini vitamin D-nin rolu ilə bağlı insan orqanizminin sağlamlıq durumunun təhlili prosesidir.

Tədqiqatın predmeti müasir dövrdə insanlar arasında geniş yayılan vitamin D defisitinin aradan qalxmasının həlli yollarının araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri həm tələbələr, həm də müəllimlər arasında rast gəlinən xroniki patologiyaların kəskinləşməsinin qarşısını almaq üçün vitamin D qəbulu ilə bağlı profilaktik tədbirlər planının yerinə yetirilmə prosesidir.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti vitamin D defisitinin orqanizmdə törətdiyi fəsadların önə çəkilməsidir.

Tədqiqatın məqsədlərini həyata keçirmək üçün həm pedaqoqlar, həm də tələbələr arasında analiz nəticələrinə müvafiq, müalicəvi-profilaktik məqsədlə D vitamininin hər bir insan üçün individual dozasının qəbulu haqqında müəyyən anlayışlar formalaşdırılmalıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi haqqında qeyd etmək olar ki, hər bir yeni dövr insan orqanizmi ilə bağlı yeni problemlər yaradır. Bu xüsusda insan populyasiyasında geniş vüsət alan və əsasən radioaktiv fonun aktivləşməsində, ekoloji və qidalanma problemləri ilə bağlı yaranan vitamin D defisiti aktual məsələyə çevrilmişdir.

Vitaminlər (latın dilindən tərcümədə *vita* “həyat” + *amin* azot tərkibli “üzvi birləşmə” deməkdir) — insan orqanizminin normal fəaliyyəti üçün lazım olan maddələrdir. Rəqəmə müvafiq latın əlifbasının IV hərfi ilə adlandırılan vitamin D amerikalı biokimyəçi Elmer Verner Makkollum (1922) tərəfindən kəşf edilmişdir. Komponentin II adı kalsiferoldur. Vitamin D kimyəvi tərkib etibarilə polisiklik doymamış 1-atomlu spirtir, kimyəvi bazasına 6 provitamin daxildir. Onlardan əsasən xolekalsiferol (D₃), sitokalsiferol (D₅) daha əhəmiyyətlidir. Əvvəllər bu sıralanmada erqokalsiferol (D₂) də yer alırdı. Sağlamlıq göstəricilərinə minimal bioloji təsiri onun əhəmiyyətini xeyli azaltmışdır [1]. Hətta, insanlar arasında aparılan analiz nəticələrinə əsasən, müəyyən olunmuşdur ki, vitamin D₂-nin qəbulu vitamin D₃-ün bir sıra təsir mexanizmlərini sifirə endirir. Vitamin D-nin unikallığı ondadır ki, ona həssas olan hüceyrələrin reseptor komponenti vasitəsilə birbaşa hüceyrə DNT-sinə signal ötürərək, bu və ya digər genin ekspressiyasına səbəb olur. Son 10 ildə vitamin D reseptorunu kodlaşdıran gen-VDR ilə bağlı çoxlu elmi araşdırmalar aparılıb. Limfoblastlar üzərində aparılan elmi təcrübələrdə 291 genin ekspressiyasını korreksiya edən VDR zonalar aşkarlanmışdır. Gen ekspressiyası DNT-də toplanan genetik, irsi informasiyanın hüceyrələrin (əsasən immun hüceyrələrin) zülal və polipeptid kompleksinə ötürülmə prosesidir. Vitamin D I və II tip interferonların (immun sistem zülallarıdır) aktivliyi ilə bağlı gen ekspressiyasını da stimulyasiya edir. Bu da nüvə səviyyəsində gedən bütün növ patologiyalarda – onkoloji, autoimmun, hormonal, virus, bakterial xəstəliklərlə mübarizədə vitamin D-nin biokimyəvi əhəmiyyətini müəyyən edir [1]. Məlumdur ki, vitamin D və onun metabolitləri döl və yenidoğulmuşun orqanizmində sintez olunmur və ana qanında olan vitamin D ilə təmin olunur. Erkən yaşlı uşaqlarda xroniki vitamin D defisiti gələcəkdə bir sıra xəstəliklərin yaranması üçün risk faktorudur: şəkərli diabet, piylənmə, autoimmun xəstəliklər, onkoloji xəstəliklər, ürək-damar sistemi xəstəlikləri, psoriaz (dəmrov), atopik xəstəliklər, həzm sisteminin iltihabi xəstəlik-

ləri və s. Tədqiqatlara əsasən onun qan zərdabında konsentrasiyasının azalması bir sıra patologiyalara yol açır:

- Vitamin kalsinin (Ca⁺) və fosforun (P⁺) nazik bağırsaqlardan sorulması və sümüklərin remodelləşməsini tənzimləyir. Defisit zamanı uşaqlarda raxit, böyüklərdə osteoporoz, osteomalyasiya yaranır.
 - Hüceyrə tsiklinin requlyasiyası bilavasitə vitamin D-dən asılıdır. Çatışmazlıq hallarında onkoloji xəstəliklərin yaranma riski artır, əsasən prostat, süd vəzi, yoğun bağırsağ, düz bağırsağ xərçəngi, leykemiya və s.
 - Vitamin D defisiti zamanı infeksiya xəstəlikləri, vərəm, autoimmun xəstəliklər (I tip diabet, autoimmun tireoidit, psoriaz, kron xəstəliyi, xorali kolit, dağınıq skleroz və s.) yaranır.
 - Vitamin D insulin sintezində iştirak edir, çatışmazlığı insulin sekresiyası, orqanizmin qlükozaya qarşı tolerantlığını aşağı salır. Nəticədə şəkərli diabet yaranır.
 - Ürək-qan damar sistemini tənzimləyən vitamin D, çatışmazlıq halında böyrək hipertenziyasına, tromb əmələgəlmə prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Ürək xəstəliklərinin yaranma riski (əsasən miokard infarktı) artır.
 - Vitamin D defisiti əzələ sistemi ilə bağlı müxtəlif miopatiyalara səbəb olur.
 - Baş beynin funksional statusuna müsbət təsir edən vitamin D-nin orqanizmdə səviyyəsinin aşağı olması parkinson xəstəliyi, koqnitiv deqradasiyalara yol açmağa bilər.
 - Vitamin D defisiti zamanı qarında köp-meteorizm, ənsə nahiyəsində güclü tərləmə, yuxusuzluq, sinir gərginliyi, oyanıqlıq, miopiya-yaxındangörmə, əzginlik, iş qabiliyyətinin aşağı düşməsi, depressiya, saç tökülməsi, dırnaqların zədələnməsi, dişlərin ovulması, çəkinin artması və s. müşahidə edilir.
- Vitamin D defisitinə səbəb olan əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Müasir texnoloji mühit və meqapolislərdə yüksək radioaktiv fonun olması.
2. Gündən qoruyucu krem və losyonlardan istifadə edilməsi.
3. Şəhər mühitində zərərli tozların havada konsentrasiyasının yüksək olması.
4. Günəş aktivliyi aşağı olan ölkələr və urbanizasiya ilə əlaqədar günəş aktivliyinin-insolyasiyanın qeyri-bərabər paylanması.
5. Yaşlı insanlarda dərinin morfoloji qocalması ilə bağlı D₃ sintezinin azalması.
6. Tünd dərilili insanlar, piylənmədən əziyyət çəkənlər və s.

Xolekalsiferol (D₃) dəridə 290-315 nm dalğa uzunluğuna malik ultrabənövşəyi şüaların təsiri ilə sintez olunur, az miqdarda qida ilə, əsasən dəniz məhsullarının tərkibində orqanizmə daxil olub, qaraciyər hüceyrələrində depo şəklində toplanır. D₃ vitamini dəridə günəş şüalarının təsiri ilə yarandığı üçün 10-15 dəqiqə müddətində üz və qolların (əsasən saidin içəri səthi) günəşə tərəf tutulmalıdır. Bu prosedur səhər yay aylarında saat 10⁰⁰, qış aylarında isə saat 12⁰⁰ qədər edilə bilər. Erqokalsiferol (D₂) təbii halda insan orqanizmində sintez olunmur, bəzi növ göbələklərdən ultrabənövşəyi şüaların təsiri ilə əldə edilir, əsasən maya və bəzi bitki yağlarında olur. Sitokalsiferol (D₅) təbii halda yalnız buğda cücərtisində təsadüf edir və orqanizmə daxil olduqda hüceyrələrdə depo halında toplanır. İnsan orqanizmi tərəfindən D₂ vitamininə nisbətən hər 2 vitamin daha asan mənimsənilir. D₅ vitaminini texniki baxımdan əldə etmək maddi çətinlik törətdiyi üçün, müalicəvi-profilaktik məqsədlə və ya bioloji qida əlavəsi olaraq D₃ vitamini təyin edilir. Sənayedə vitamin D₃ mənbəyi üzvi maddə olan lanolin-

dir. Qoyun yunundan əldə edilən lanolin qoyunun tər və piy vəzilərinin məhsuludur. Meta-analiz nəticəsində (*meta-analysis-elmi* metodologiya olub, empirik araşdırmaların statistik şərhidir) müəyyən olunmuşdur ki, vitamin D₃-ün profilaktik dozada qəbulu qıçqılanmış bağırsağ sindromu simptomlarını aradan qaldırır, xərcəng və digər onkoloji xəstəliklərdən ölüm faizini aşağı salır, 65 yaşdan sonra ürək-qan damar xəstəliklərindən ölüm riskini 29% azaldır [2]. 2021-ci ildə aparılan tədqiqatda maye xromatoqrafiya və tandem mass-spektrometriya vasitəsilə vitamin D₂ və D₃-ün depressiyası olan insanlara təsir mexanizmi, həmçinin D₂ və D₃ vitaminlərinin genlərin aktivliyinə təsiri müqayisəli şəkildə müxtəlif yaş qrupları və müxtəlif etnik mənsubiyyətli insanlar üzərində öyrənilmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, qan zərdabında vitamin D₃-ün azalması bilavasitə depressiya simptomlarını yaranan amil olduğu halda, D₂-nin azalmasının belə situasiyada statistik əhəmiyyəti yoxdur. Müəyyən edilmişdir ki, vitamin D₃ qan zərdabında transport zülalı ilə daha keyfiyyətli birləşir. Tədqiqatlar nəticəsində o da aydın olmuşdur ki, I tip interferonların siqnal sistemi D₂ vitamini ilə deyil, D₃ vitamini ilə stimullaşır [3]. Alimlər məhz buna görə insan sağlamlığının qorunmasında D₃ vitaminin əhəmiyyətini vurğulayırlar.

Nəticə: Normal biokimyəvi proseslərin gedişi üçün qanda sirkulyasiya edən vitamin D-nin səviyyəsini artırmaq tələb olunur. Müasir dövrdə müalicə həkimlərinə yalnız D₃ vitamini təyinatı tövsiyyə edilir. D₃ insan orqanizminə daha effektiv və faydalı təsir mexanizminə malikdir. *Yaşından, cinsindən asılı olmayaraq bütün insanlar, mümkün olduqca ildə 1 dəfə vitamin D-yə görə müayinədən keçməlidir. Əsasən xroniki xəstəlikləri olanlar, neft-qaz sektorunda, texniki, rentgen, radiasiyon qurğularla əlaqəli işləyənlər, 50-55 yaşdan yuxarı insanlar kontrol müayinəni nəzarətdə saxlamalıdırlar (ildə 2 dəfə). Analiz nəticələrinin açılışı belədir;*

- < 10 nq/ml – ağır defisit
- < 20 nq/ml – defisit
- 20-30 nq/ml – çatışmazlıq
- 30-100 nq/ml – adekvat göstərici
- > 150 nq/ml – toksiki təsir həddi

Adekvat hədd 30-100 nq/ml diapozonda dəyişir. Geniş diapozondur, bəs hansı həddi diqqətdə saxlamaq tələb olunur? Minimal göstərici olan 30 nq/ml ancaq sümük-əzələ sisteminin profilaktikasını təmin edə bilər. Əgər siz orqanizmi vitamin D ilə sistemlər səviyyəsində təmin etmək istəyirsinizsə, yəni onkoloji, autoimmun, xroniki xəstəliklərin profilaktikası üçün, bu zaman minimal dozadan 3 dəfə artıq doza qəbul etmək lazımdır. Son illər bütün dünya mütəxəssisləri minimal göstəricinin 80 nq/ml olması üzərində dayanırlar. Bu uşaqlar və böyüklər üçün yeterli hesab edilən hədddir. Buna uyğun olaraq sutkalıq doza uşaqlar üçün 400-600-1000 UI və ya BV (Beynəlxalq Vahid), böyüklər üçün isə 1500-2000-4000 BV təyin edilə bilər. Vitamin D₃ məhlul forması digər dərman formalarına (tablet, həb, draje, kapsul və s. Bunların içərisində isə kapsullar digər dərman formalarına nisbətən daha təsirli hesab edilir) nisbətən daha effektivdir. Həmçinin, orqanizm tərəfindən vitamin D-nin suda məhlulları yağda və spirtə olan məhlullara nisbətən 5 dəfə daha yaxşı mənimsənilir, orqanizmdə depolaşması da digərlərinə nisbətən daha uzundur (3 ay müddətinə olduğu halda, digər formalarda isə 1,5 aya qədər olur). Son illər doza həddinin aşılması baxımından (vitamin D intoksikasiyası yarana bilər) əlverişsiz olduğu üçün spirtə olan məhlullar təyin edilmir. Vitamin D mütləq səhər saatlarında yağda həll olan vitamin

olduğu üçün yağlı qidalarla, əsasən zeytun və ya kərə yağı ilə qəbul edilməsi daha məqbuldur. D vitamini sağlamlığa təsir edən üçüncü (rasional qidalanma və fiziki aktivlikdən sonra) ən vacib amildir. D vitamini və onun metabolitlərinin optimal dozada qəbulu xroniki xəstəliklərin yüksək tezliyi, yemək vərdişləri və həyat tərzindəki mənfə dəyişikliklər fonunda uzunömürlülüyn artırılmasına yönəlmiş səhiyyə siyasətinin vacib aspektidir.

Ədəbiyyat:

1. Громова О.А., Торшин И.Ю. «Витамин D – смена парадигмы» ГЭОТАР-Медиа, 2021 г.
2. Мальцев С. В. «Современные данные о витамине D – метаболизм, роль в организме, особенности применения в практике врача.» Практическая медицина. 2020;18(4):8–22.
3. Древаль А. В. «Остеопороз, гиперпаратиреоз и дефицит витамина D» ГЭОТАР-Медиа, 2023 г

*Sevda Zamanova
Zulfiya Taghieva*

Summary

**CURRENT ASPECTS OF THE ROLE OF VITAMIN D
IN HUMAN HEALTH**

The vital activity of the human body is regulated by many components. Destabilization of one of these components can lead to serious pathologies. Currently, vitamin D deficiency is one of the most common pathologies. According to statistics, more than 1 billion people in the world suffer from vitamin D deficiency. 172 basic physiological indicators of human health depend on vitamin D. Vitamin D provides complete body health: immunity, bone strength, normal functioning of the cardiovascular system, participation in regeneration and accelerated wound healing. In addition to the classical role of vitamin D, which provides a normal functional state of the musculoskeletal system, it has the property of eliminating depressive states by regulating the synthesis of hormones such as dopamine, adrenaline, norepinephrine.

Зульфия Тагиева

Резюме

**СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ РОЛИ ВИТАМИНА D
В ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕК**

Жизнедеятельность человеческого организма регулируется множеством компонентов. Дестабилизация одного из этих компонентов может привести к серьезным патологиям. В наше время дефицит витамина D входит в число наиболее часто встречающихся патологий. Согласно статистике, более 1 миллиарда человек в мире страдают от дефицита витамина D. От витамина D принципиально зависят 172 основных физиологических показателя здоровья человека. Витамин D обеспечивает полное здоровье организма: иммунитет, прочность костей, нормальное функционирование

сердечно-сосудистой системы, участие в регенерации и ускорение заживления ран. Помимо классической роли витамина D, обеспечивающей нормальное функциональное состояние костно-мышечной системы, он обладает свойством устранять депрессивные состояния путем регулирования синтеза таких гормонов, как дофамин, адреналин, норадреналин.

Rəyçi: b/m N.Məmmədova

PERSONALİLƏR

German dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasının baş müəllimi Allahverdiyev Yusif Savalan oğlunun ömür yolu və çap olunmuş elmi, tədris-metodiki, bədii əsərlərinin, tərcümələrinin, rəy verdiyi, redaktoru olduğu əsərlərin siyahısı

ÖMÜR YOLU

Allahverdiyev Yusif Savalan oğlu (Yusif Savalan) 10 oktyabr 1948-ci ildə Dağlıq Qarabağın qədim Xocalı kəndində dünyaya göz açmış, 1963-cü ildə orada 8 illik, 1966-cı ildə Xankəndi şəhərində orta məktəbi bitirmiş, 1971-1975-ci illərdə indiki Azərbaycan Dillər Universitetində, 1985-1987-ci illərdə Tbilisi 2 illik ali tərcüməçilər kurslarında təhsil almışdır.

1975-79-cu illərdə təyinatla Xocalı orta məktəbində alman dili müəllimi işlədikdən sonra 1979-cu ilin sentyabrından bitirdiyi ali məktəbdə xarici dil müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Müntəzəm olaraq respublika mətbuatında şeir və tərcümələrilə çıxış etmişdir. Onun alman ədəbiyyatından çevirdiyi şeir və hekayələr “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Mədəniyyət”, “525-ci qəzet”, “Yol” və s. qəzetlərində, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Xəzər” və s. jurnallarında, “Dünya” tərcümə toplusunda işıq üzü görmüşdür.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatından tərcümə etdiyi bir sıra poeziya nümunələri Almaniyaya və Avstriyada kitab və antologiyalarda dərc olunmuşdur. Ə.Cavad, R.Rza, N.Rəfibəyli, N.Xəzri, B.Vahabzadə, N.Həsənzadə, F.Qoca, V.B.Odər və başqa şairlərimizin şeirləri Y.Savalanın tərcüməçiliyində almandilli oxuculara çatdırılmışdır.

1992-ci ildə Almaniyanın Kalv şəhərində keçirilən 7-ci Beynəlxalq Herman Hesse Kollokviumuna referenti kimi dəvət olunmuş Yusif müəllim orada “Hermann Hesse Rezeption in Aserbajdschan” (“Azərbaycanda Herman Hessenin qavranılması”), mövzusunda çıxış etmiş və onun məqaləsi həmin ilin may ayında Bad Liebenzel şəhərində “Bernhard Gengenbach” nəşriyyatının buraxdığı “Herman Hesse və siyasət” kitabında dərc edilmişdir.

Şeirlərini Azərbaycan və alman dillərində qələmə alır. Vətənpərvərlik duyğuları, millət və yurd sevgisi ilə dolu olan, oxucuların rəğbətini qazanmış “*Qarabağda qocalmasaq...*” adlı şeirlər kitabı 1999-cu, “*Vətən və Məhəbbət*” isə 2013-cü ildə Azərbaycanda, “*Februarsonne in Kassel*” (“*Kasseldə fevral günəşi*”) adlı şeirlər kitabı 2006-cı ildə Almaniyada işıq üzü görmüşdür. M.Quliyevin təmsillərindən ibarət AFR-də alman dilində çap olunmuş “*Der Rabe als Dirigent*” (“*Dirijor qarğa*”) (2007) və S.Babullaoğlunun „*Gespräch mit meinem Sohn*” (“*Oğlumla söhbət*”) (2019) tərcümə kitabları da uğur sayılmalıdır. Y.Savalan eyni zamanda klassik alman şairi H.Haynenin şeirlərinin tərcüməçisi kimi də tanınır. 2008-ci ildə Haynenin “*Şeirlər*” kitabı onun çevirməsində “Avrasiya-press” nəşriyyatında, 2022-ci ildə “*Alman epigramları*” “Mütərcim” nəşriyyatında ilk dəfə olaraq alman və Azərbaycan dillərində oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

Yusif Savalan 2001-2006-cı illərdə AFR-də azad yaradıcılıqla məşğul olmuş, bir sıra uğurlara imza atmışdır. Qatıldığı çoxsaylı görüş və toplantılarda Azərbaycan həqiqətlərini, erməni işğalçılarının vəhşiliklərini alman ictimaiyyətinə çatdırmış, almanca yazdığı şeirlərilə Almaniyanın poeziya almanax və antologiyalarında çıxış etmişdir. 2002-ci ildə almanca qələmə aldığı və Frankfurt-Mayn şəhərində işıq üzü görən “Yeni ədəbiyyat. 2005-ci ilin payız antologiyası” adlı poeziya toplusunda dərc edilmiş “Söyüd” təcni ilə min illik alman ədəbiyyatına yeni şeir növü gətirmişdir. Onun “*Alman dili dərində qrammatika, buna rəğmən, siyasi şeir*” adlı poeziya nümunəsi 2007-ci ildə AFR-də nəşr olunmuş “*Die Besten*” (“*Ən yaxşılar*”) adlı şeir antologiyasına daxil edilmişdir.

Y.Savalan 2007-ci ilin noyabrında Avstriya radiosunda Azərbaycan poeziyasını layiqincə təmsil etmişdir. O, 2013-cü il tarixində Almaniyanın Frayburq Pedaqoji Universitetində mübadilə çərçivəsində işgüzar səfəri zamanı Alman Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun təşkil etdiyi, alman şair və yazıçıların iştirakı ilə keçirilən ənənəvi “Poetry Slam” “Şeir yarışması” adlanan ədəbiyyat və şeir müsabiqəsinə qatılmış, tamaşaçıların seçimi və təşkilatçıların rəyi ilə yarışın qalibi olmuşdur.

Yusif Savalan Beynəlxalq Herman Hesse-Kalv (AFR) Cəmiyyətinin, Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin və Azərbaycan PEN Mərkəzinin üzvüdür.

2009-cu ildə Azərbaycanın və xarici ölkələrin mətbuatında səmərəli fəaliyyətinə görə “Qızıl qələm” media mükafatına layiq görülmüşdür.

Yusif müəllim 1985, 1996, 2000-ci, 2007-ci və 2012-ci illərdə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Avstriya və Almaniyada respublikamızı təmsil etmişdir. 2018-ci ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı səfirliyinin dəvəti ilə Vaşinqtonda təşkil olunmuş “Xocalı soyqırımı” ilə bağlı tədbirdə iştirak edən Yusif Savalanın çıxışı və onun “Xocalı balası böyümədi ki” şeirinə Amerika bəstəkarının yazdığı mahnı çoxsaylı tamaşaçıları təsirləndirdi. Yusif müəllim erməni işğalçıları faşistlərlə müqayisə edərək onların iç üzlərini açıb göstərdi və onlarda ermənilərə nifrət azərbaycanlılara isə rəğbət hissi oyandırdı.

Xocalı faciəsində Allahverdiyev Yusifin 83 yaşlı atası, böyük bacısı, bacısının oğlu və nəvəsi, ikinci bacısının həyat yoldaşı, qızı, kiçikyaşlı iki nəvəsi, kürəkəni və digər qohumları erməni işğalçıları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

Allahverdiyev Yusif Savalan oğlu Azərbaycan Dillər Universitetinin German dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına kafedrasının baş müəllimidir.

Kitabları:

a) Dərslərlər və dərslər vəsaitləri:

1. “Deutsches gesellschaftspolitische Übersetzungspraktikum”. “Alman dilindən istimai-siyasi tərcümə praktikumu”. Ali məktəblər üçün dərslər vəsaiti (Ə.B. Qubatovla birlikdə). “Mütərcim” nəşriyyatı. Bakı, 2013. 404 səh.

b) Tərcümə kitabları:

1. M.Guliyev. “Der Rabe als Dirigent”. Fabeln. M.Quliyev. “Dirijor qarğa”. Təmsillər. (Alman dilində). Ludwigsburg-Almaniya Federativ Respublikası, “POP” nəşriyyatı. 2007. 62 səh.
2. H.Hayne. “Şeirlər” (iki dildə). “Avrasiya Press” nəşriyyatı. Bakı, 2008. 224 səh.
3. S.Babullaoğlu. “Gespräch mit meinem Sohn.” (“Oğlumla söhbət”). Şeirlər. (Alman dilində). Köln-Almaniya Federativ Respublikası, “Pem” nəşriyyatı. 2019, 76 səh.
4. “Deutsche Epigramme”. “Alman epigramları” (iki dildə). “Mütərcim” nəşriyyatı. Bakı, 2022. 184 səh.

Bədii kataloqları:

a) Azərbaycan dilində:

1. “Qarabağda qocalmasaq...” Şeirlər. “Əbilov, Zeynalov və oğulları” nəşriyyatı. Bakı 1999, 112 səh.
2. “Vətən və Məhəbbət”. Şeirlər və tərcümələr. “Mütərcim” nəşriyyatı. Bakı 2013, 170 səh.

b) Alman dilində:

1. “Februarsonne in Kassel” (“Kasseldə fevral günəşi”) şeirlər. “Werkstattedition” nəşriyyatı. Kassel, 2006, 114 səh.

Proqramları:

1. “Tərcümə nəzəriyyəsinin əsasları”. BAAU, Bakı 2010, 18 səh.
2. “Bədii tərcümə” fənni üzrə proqram.ADU. Bakı 2014, 9 səh.

Məqalə və tezisləri:

a) Azərbaycan dilində

1. “Alman dilinin bəzi fonotaktika məsələləri haqqında (Alman və Azərbaycan dillərinə istinadən). S. Cumayeva ilə birlikdə. “Azərbaycanda xarici dillər” elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal №2/3, Bakı 2010. Səh. 34-38
2. “Azərbaycanda dilmanların və tərcüməçilərin hazırlanması problemləri”. “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. IV Respublika elmi konfransının materialları. ADU nəşriyyatı MMC. Bakı, 2011. Səh. 122-123
3. “Tərcümə fakültəsinin uğurları”. “Poliqnot” qəzeti, Bakı, 1-15 iyun 2011. 3 səh.
4. “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda tərcüməçilərin hazırlanması problemləri”. “Qloballaşma-şəraitində humanitar elmlərin aktual problemləri”. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. BAAU, Bakı 2011. Səh. 274-275
5. “Aserbaidshanisch-österreichische literarische Beziehungen”. “Azərbaycan – Avstriya ədəbi əlaqələri” Məqalə (almanca). Germanistikanın aktual problemləri. Bakı, 2012 Səh. 113-117
6. “Alman ədəbiyyatında su motivləri”. Dünya ədəbiyyatı jurnalı, №2, Bakı 2015. Səh. 293-296

7. "Xocalının problemləri". "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 21 mart 1991

b) Alman dilində

1. "Hermann Hesse Rezeption in Aserbajdschan" ("Azərbaycanda Herman Hessenin qavranılması" (məqalə). "Bernhard Gengenbach" nəşriyyatı. Bad Liebenzel ("Herman Hesse və siyasət" kitabı). 1992 Səh. 205-210

Tərcümələri:

a) Xaricdə dərc olunanlar:

1. "Die Aserbajdschanische Nationalhymne"
2. L.Berinski. "Yevpatoriya limanındaki Cümə məscidinin stereoeffekti". Viesenborn-Almaniya, 2009. 1 səh.
3. Y.Zoyfer. "Səfillərin nəğməsi". Vyana/Avstriya, 2010. 1 səh.

b) Azərbaycanda dərc olunanlar:

1. Eğin. "Kitabi Dədə Qorqud aliliyi". "Die Majestät des Kitabı Dede Korkut". Azərbaycan Nəşriyyatı. Bakı. 1999. Səh. 119-128
2. "Dil haqqında deyimlər". "Azərbaycanda xarici dillər" elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal №4, Bakı 2007. Səh. 96-97
3. "Dil haqqında düşüncələr, deyimlər, hekayələr". "Azərbaycanda xarici dillər" elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal №3/4, Bakı 2008 Səh.152-153
4. "Söz oyunu". "Azərbaycanda xarici dillər" elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal №1, Bakı 2009. Səh. 94
5. U.Rotfus. "Muğam", "Xanəndənin son şərqişi". 2 səh.
6. "Friedhof von Quba – blutige Spur armenischer Verbrechen". "Quba məzarlığı – erməni cinayətlərinin qanlı izi". Broşura. Bakı, 2010. Səh. 21-23
7. "Xiazmlar". "Azərbaycanda xarici dillər" elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal №1, Bakı, 2009. Səh.83-84
8. "Dil haqqında düşüncələr, hekayələr, lətifələr və deyimlər". "Azərbaycanda xarici dillər" elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal №2-3, Bakı 2010. Səh. 77-78
9. R.Rza, F.Sadiq, F. Qoca və N.Həsənzadənin yaradıcılığından nümunələr. "Poliqlot" qəzeti, 1-15 iyun 2011. 2 səh.
10. "Aforizm barədə aforizmlər". "Azərbaycanda xarici dillər" elmi-metodiki və ictimai publisistik jurnal №3, Bakı, 2016. Səh.117-118

Redaktoru olduğu və rəy verdiyi əsərlər:

1. U.Rothfuss. "Bist du der Elch? Auf der Spur des Glücks". U.Rotfus. Sən sığın-san? Xoşbəxtlik axtarışında". "Diplomat nəşriyyatı", Bakı 2009. 34 səh.
2. A.Süleymanova. "İstehsalat təcrübəsi" (Bakalavr pilləsi üçün fənn proqramı). Rəy. BAAU, Bakı 2010. 15 səh.
3. "Aserbajdschan: 100 Fragen und 100 Antworten". "Azərbaycan: 100 sual, 100 cavab". "Avropa-Azərbaycan Cəmiyyəti." Bakı 2010. 208 səh.
4. M.Şixəlizadə: "Bədii tərcümə proqramı" (Bakalavr pilləsi üçün). Rəy. BAAU, Bakı, 2010. 28 səh.
5. Ş.Hüseynova. "İşgüzar yazışmalar". (Azərbaycan və alman dilləri əsasında). "Mütərcim" nəşriyyatı. Bakı, 2016. 96 səh.

XRONİKA

ADU-nun rəsmi mətbu orqanı olan “Poliqnot” qəzeti 22 oktyabr 2009-cu ildə Azərbaycan Mətbuat Şurasına üzv qəbul olunub. Qəzet, universitet üçün çox mühüm sosial-ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Qəzet universitet əməkdaşlarının və tələbələrin elmi, bədii yaradıcılığına təkan verir. Onların kiçik hekayələri, şeirləri, araşdırmaları və məqalələri qəzetdə nəşr edilərək oxuculara təqdim olunur. Materialların toplanması, araşdırılması və qəbul edilməsi, universitetin professor müəllim heyətinin tələbələrinin məqalələrinin redaktəsi, dərc etdirilməsi məzunlarla ilə yaxından - əməkdaşlıq ADU-ya gələn xarici qonaqlarla müsahibələrin hazırlanması redaksiyanın gördüyü işlərə daxildir. Bir müddət fəaliyyətini dayandıran “Poliqnot” qəzeti 2024-cü ilin yanvar ayından etibarən yenidən öz oxucularına qovuşmuşdur. Qəzetdə gündəm, tələbələr, yaradıcılıq, Heydər Əliyev və onun fəaliyyətinə həsr olunan elmi seminarlar bölmələri fəaliyyət göstərir.

“Poliqnot” qəzetinin “Kitab rəfi” rublikasında universitetin rektoru, akademik Kamal Abdullanın “Heydər Əliyev və multikultural təhlükəsizlik” adlı yeni kitabının nəşri və əsərin müzakirəsi öz əksini tapıb. Dərc olunan yazılarda kitabın elmi mahiyyəti açıqlanıb və qeyd olunub ki, ölkə başqa sahələrdə öz milli təhlükəsizliyini təmin etdiyi kimi, multikultural təhlükəsizliyini də yaratmalıdır. Kamal Abdulla kitabda Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı ali baş komandan İlham Əliyevin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib, onların göstərdikləri xidmətləri respublikanın yüksəlişi və inkişafı yolunda sönməz bir mayaka bənzədib.

Fevralın 2-də ADU-nun muzey-lektoriyasında Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti Cəmil Babayevin “Eksperimental fonetika: Dil materialının “PRAAT” kompüter proqramı vasitəsi ilə tədqiqi” adlı seminarı keçirilib.

Məruzəçi eksperiment üçün dil materialı və diktorların seçilməsi prinsipləri barədə ətraflı məlumat verib. Daha sonra o, dil materialının “PRAAT” kompüter proqramında tədqiqini əyani şəkildə nümayiş etdirilmişdir.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Fransız dilinin fonetikasi və qrammatikasi kafedrası və Doktorantura şöbəsinin birgə təşkilatçılığı ilə Roman dilləri ixtisası üzrə təhsil alan doktorant, dissertant və tədqiqatçı müəllimlər üçün “Analyse basée sur une approche linguistique du corpus” adlı elmi seminar keçirilib.

Seminar Litvanın Vilynüs universitetinin Roman dilçiliyi departamentinin əməkdaşı PhD, dosent Vitaliya Kazlauskene və Fransız dilinin fonetikasi və qrammatikasi kafedrasının müdiri, PhD, ADU-nun professoru Ülfət İbrahim tərəfindən aparılıb. Müasir dilçilik üzrə tədqiqatlarda korpus dilçiliyin rolu barədə geniş məlumatlar təqdim olunub və müzakirələr keçirilmişdir.

Seminar iştirakçalarına Orfeo, Dashboard, Sketchengine, AntConc və digər korpusların iş prinsipi təqdim olunub. Vilynüs Universitetinin PhD, dosenti Vitaliya Kazlauskene elmi seminarla iştirak edən doktorant, dissertant və ADU müəllimlərinin mövzu ilə bağlı suallarını cavablandıraraq fikir mübadiləsi aparmışdır.

Seminar iki universitet arası elm və tədris sahəsində mübadilə perspektivlərinin müzakirəsi ilə yekunlaşmışdır.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
 - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
 - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
 - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər – Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn – Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum 10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyinə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların məndə rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata məndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
 - The author's name and surname on the first line;
 - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
 - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.
2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.
3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).
4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.
5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.
6. Статья принимается на одном из трех языков – азербайджанском, английском и русском.
7. Статья пишется в следующем порядке:
 - имя и фамилия автора в первой строке;
 - во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);
 - в третьей строке название статьи прописными буквами;
- * **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;
- * **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).
8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.
9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.
10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.
11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.
12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.
13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.
14. Журнал публикует статьи по своему профилю.
15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 19.09.2023.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 9,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: adueldmixeberler@gmail.com